DAĞLIK FRİGYA BÖLGESİ

BİZANS DÖNEMİ KAYA MİMARİSİ

Seçkin EVCİM

(Doktora Tezi)

Eskişehir, 2015

DAĞLIK FRİGYA BÖLGESİ
BİZANS DÖNEMİ KAYA MİMARİSİ

Seçkin EVCİM

DOKTORA TEZİ

Sanat Tarihi Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. B. Yelda OLCAY UÇKAN

Eskişehir

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Nisan, 2015

Bu Tez Çalışması BAP Komisyonunca kabul edilen 1101E002 nolu proje kapsamında desteklenmiştir.

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

Seçkin EVCİM'in "Dağlık Frigya Bölgesi Bizans Dönemi Kaya Mimarisi" başlıklı tezi **1 Nisan 2015** tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca **Sanat Tarihi** Anabilim Dalında, **Doktora** tezi olarak değerlendirilerek kabul edilmiştir.

		İmza
Üye (Tez Danışmanı)	**: Prof.Dr.B.Yelda UÇKAN**	.....
Üye	**: Prof.Dr.Erol ALTINSAPAN**	.....
Üye	**: Yrd.Doç.Dr.Erkan İZNİK**	.....
Üye	**: Yrd.Doç.Dr.Gökçen K.ÖZTAŞKIN**	.....
Üye	**: Yrd.Doç.Dr.Aytuğ ARSLAN**	.....

Doç.Dr.Fatih TEMİZEL
Anadolu Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdür Vekili

Doktora Tez Özü

DAĞLIK FRİGYA BÖLGESİ
BİZANS DÖNEMİ KAYA MİMARİSİ

Seçkin EVCİM

Sanat Tarihi Anabilim Dalı

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nisan 2015

Danışman: Prof. Dr. B. Yelda OLCAY UÇKAN

Tez çalışmasının konusunu, Dağlık Frigya Bölgesi'nde, Eskişehir, Kütahya ve Afyonkarahisar şehirleri çevresinde bulunan, tüf tipi kayalıkların oyulması ile oluşturulmuş Bizans Dönemi kiliselerinin plan tipleri, işlevleri ve dekoratif özellikleri ile tanımlanıp tanıtılmaları, Sanat Tarihi açısından değerlendirilmeleri oluşturmaktadır.

Bölgeye ismini veren Frigler özellikle "Dağlık Frigya" olarak adlandırılan bölgede kayaya tapınaklar, sunaklar, mezar odaları oymuşlardır. Kaya oyma geleneği bölgede Hellenistik, Roma ve Bizans dönemlerinde de kesintisiz olarak devam etmiştir. Özellikle Bizans Dönemi'nde gündelik hayatın her türlü ihtiyacını karşılayan kaya mimarisi örnekleri ile karşılaşılır; bunların başında ise kaya kiliseleri gelir.

Dağlık Frigya Bölgesi'nin kaya kiliseleri, Bizans kilise mimarisinin başlıca bütün tiplerini içermektedir: Başta tek nefli olmak üzere, iki nefli, üç nefli (bazilikal), haç planlı, kapalı Yunan haçı planlı kiliseler inşa edilmiştir. Kiliselerin duvarlarında kazıma ve boyama ile yapılmış çeşitli motifler, figürler ve yazıtlar da görülmektedir.

Bu araştırmada, bölgedeki kaya kiliselerinin saptanması ve üzerlerinde belgeleme çalışmalarının yapılarak plan tiplerinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Saptanan ve sınıflandırılan kiliselerin özellikle Anadolu'daki benzerleriyle karşılaştırılmasıyla, Bizans mimarisi içindeki konumunun ve benzerleriyle olan etkileşimlerinin de ortaya konulmasına çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eskişehir, Afyonkarahisar, Kütahya, Kilise, Frigya, Bizans.

Abstract

ROCK-CUT ARCHITECTURE OF BYZANTINE PERIOD IN THE HIGHLANDS OF PHRYGIA

Seçkin EVCİM

Department of Art History

Anadolu University, Graduate School of Social Sciences, April 2015

Adviser: Prof. Dr. B. Yelda OLCAY UÇKAN

The subject of the thesis is identify the Byzantine Era rock-cut churches which are situated in Highlands of Phrygia, around Kütahya, Afyonkarahisar and Eskişehir, with their plan types, functions and decorative features, and evaluate them in terms of art history.

Phrygians carved temples, altars and tombs to the rock, especially in the area called the Highlands of Phrygia. Rock-cut construction tradition of the territory has continued without interruption during the Hellenistic, Roman and Byzantine periods. There are examples of rock architecture to address the needs of all kinds of everyday life especially from the Byzantine times and foremost among them are the rock-cut churches.

The rock-cut churches of Highlands of Phrygia includes major types of Byzantine church architecture: Aisleless, two naves, three naves (basilica), Greek-cross and Cross-in-square. Some churches are decorated with scrapings and paintings which includes various motifs, figures and inscriptions.

This study aimed to detection of rock-cut churches in the territory and determination of plan types by documentation study. Another aim of this study, reveal the place of this churches in the byzantine architecture and their interaction with similar structures by comparing those detected and classified churches to similar structures in Anatolia.

Keywords: Eskişehir, Afyonkarahisar, Kütahya, Church, Phrygia, Byzantine.

01/04/2015

Etik İlke ve Kurallara Uygunluk Beyannamesi

Bu tez çalışmasının bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmamın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumunda bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilmeyen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Anadolu Üniversitesi tarafından kullanılan bilimsel intihal tespit programıyla tarandığını ve hiçbir şekilde intihal içermediğini beyan ederim.

Her hangi bir zamanda, çalışmamla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Seçkin EVCİM

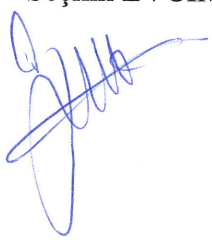

Önsöz

Öncelikle, gerçekleştirdiği çeşitli bilimsel araştırmalarda lisans yıllarımdan beri bana da yer veren ve güvenen, "Sanat Tarihçisi" olma yolundaki ilerlememin öncüsü olan danışmanım Prof. Dr. B. Yelda Olcay Uçkan'a bu konuda çalışma olanağı verdiği, çalışma süresince her türlü desteği ve yönlendirmeyi sağladığı için en içten teşekkürlerimi sunarım.

Öneri ve görüşleriyle katkı sağlayan değerli hocalarım Prof. Dr. M. Erol Altınsapan ve Yrd. Doç. Dr. Erkan İznik'e katkılarından dolayı teşekkür ederim.

Bu tez çalışması Anadolu Üniversitesi Proje Birimi tarafından desteklenmiştir. Başta Bilimsel Araştırma Projeleri şube müdürü Mensur Özçelik olmak üzere yardımlarını esirgemeyen bütün şube çalışanlarına teşekkür ederim.

Tez çalışması kapsamında gerçekleştirilen zorlu arazi çalışmalarındaki desteğinden dolayı kardeşim Melih Can Evcim'e, yapılara ait çeşitli teknik çizimleri gerçekleştiren ayrıca bilgi ve deneyimlerinden bolca faydalandığım arkadaşlarım Gökçen K. Öztaşkın ve Muradiye Öztaşkın'a, yine teknik desteklerinden dolayı İ. Mete Mimiroğlu'na bilgileriyle beni aydınlatan Prof. Dr. Nilay Çorağan, Doç. Dr. A. Oğuz Alp, Tolga B. Uyar ve Nikos Tsivikis'e teşekkür ederim.

Son olarak Bana her türlü sabrı ve desteği gösteren, en umutsuz olduğum anlarda motive eden, doktora eğitimim boyunca kendi kariyerini ikinci plana atıp sabırla bekleyen biricik eşim Miray Çiçek Evcim'e çok teşekkür ederim.

Özgeçmiş

Seçkin EVCİM

Sanat Tarihi Anabilim Dalı

Doktora

Görev Yeri:

Anadolu Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü

Ünvanı:

Araştırma Görevlisi

Eğitim Durumu

2000-2004 Eskişehir Anadolu Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü-Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans
Tez Başlığı: Osmaneli (Lefke) Hg. Georgios Osmanlı Dönemi Rum Kilisesi
Danışman: Prof. Dr. Ebru Parman

1996-2000 Eskişehir Anadolu Üniversitesi
Sanat Tarihi Bölümü Lisans

Yabancı Dil

İngilizce (İyi seviyede)

Yayınlar

Uluslararası Bilimsel Toplantılarda Sunulan ve Bildiri Kitaplarında Basılan Bildiriler

Olcay Uçkan, B.Y.; Evcim, S.; Mergen, M.E.; Öncü, Ö.E.; Öztaşkın, M. ve Öztaşkın G.K.; (2011). "Olympos Kazısı 2009 Yılı Çalışmaları" *32. Kazı Sonuçları Toplantısı,* 3. Cilt, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, s. 80-97.

Evcim S., (2010). "Bilecik Osmaneli'de Bir Osmanlı Dönemi Rum Kilisesi: Hagios Georgios" , *XIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri* (14-16 Ekim 2009, Denizli), Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Yayınları, İstanbul, s.259-268.

Uluslararası Bilimsel Toplantılarda Sunulan ve Bildiri Özeti Yayınlanan Bildiriler

Evcim, S., B. Y. Olcay Uçkan, vd., "2012 Olympos Ancient City Consolidation Works: The sample of Roman Chamber Tomb" *17th Symposium on Mediterranean Archaeology (25 - 27 April, 2013, Moscow)*, Poster bildiri.

Uluslararası Bilimsel Toplantılarda Sunulan Bildiriler

Öncü Ö.E., Evcim S., "Lykia'da Bir Liman Kenti: Olympos", *2. Turgut Reis ve Türk Denizcilik Tarihi Uluslararası Sempozyumu*, 1-4 Kasım 2013, Turgutreis, Bodrum.

Olcay Uçkan B.Y., Evcim, S., "Olympos Kazısı 2013 Yılı Çalışmaları, *36. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu*, 02-06 Haziran 2014, Gaziantep.

Ulusal Bilimsel Toplantılarda Sunulan ve Bildiri Kitaplarında Basılan Bildiriler

Evcim S., Seyhan B. (2010). "Antik Çağ'da Anadolu'da Turizm", *II. Disiplinlerarası Turizm Kongresi (12-15 Nisan 2012, Kemer/Antalya)*, Akdeniz Üniversitesi ve Anatolia Turizm Araştırmaları Dergisi Ortak Yayını, Ankara, s.219-234.

Kitaplar ve Kitaplardaki Bölümler

Olcay Uçkan, B.Y.; Parman, E.; Atvur, O.; Uçkan, E.; Mergen, Y.; Uğurlu, E.; Topoğraf, A.N.; Evcim, S.; Öztaşkın G.K.; Bursalı, M.; Yeşilova, H.; Gökalp, Z.D. ve Kaya, Z. (2006). *Likya'da Bir Korsan Kenti Olympos.* İstanbul: Homer Kitabevi.

Olcay Uçkan, B.Y.; Parman, E.; Atvur, O.; Uçkan, E.; Mergen, Y.; Uğurlu, E.; Topoğraf, A.N.; Evcim, S.; Öztaşkın G.K.; Bursalı, M.; Yeşilova, H.; Gökalp, Z.D. ve Kaya, Z. (2006). *A Pirates' Town in Lycia Olympos.* İstanbul: Homer Kitabevi.

Evcim, S ve Öztaşkın, G.K. (2010). Frigya Bölgesi Kaya Kiliseleri. *Frigya (Phrygia) Bölgesinde Bizans Dönemi Kaya Mimarisi,* (Ed: B.Y. Olcay Uçkan), Eskişehir: Tepebaşı Belediyesi, s. 37-129.

Evcim, S ve Öztaşkın, G.K. (2010). Rock Architecture In The Phrygia Region. *Rock Architecture In Phrygia Region In The Byzantine Period,* (Ed. B.Y. Olcay Uçkan), (Çev. A. Açıkalın), Eskişehir: Tepebaşı Belediyesi, s. 37-129.

Bilimsel Projeler

2015 :Amorium Antik Kenti Projesi (Doç. Dr. Zeliha Demirel Gökalp yöneticiliğinde genel amaçlı bilimsel araştırma projesi, Anadolu Üniversitesi Proje Birimi)

2013 :Olympos Antik Kenti'ni Özgün Haline Göre Üç Boyutlu Canlandırma Projesi (Prof.Dr. Yelda Uçkan yöneticiliğinde genel amaçlı bilimsel araştırma projesi, Anadolu Üniversitesi Proje Birimi)

2011 :Dağlık Frigya Bölgesi'nde Ortaçağ Kaya Mimarisi (Prof.Dr. Yelda Uçkan yöneticiliğinde doktora amaçlı bilimsel araştırma projesi, Anadolu Üniversitesi Proje Birimi)

2010 : Eskişehir / Odunpazarı Kentsel Sit Alanı koruma amaçlı imar planı

2008 : Aspendos yüzey araştırması (Doç.Dr. Veli Köse başkanlığında)

2008 : Topkapı Sarayı Üç Boyutlu Rölöve Çalışması

2007 : Buldan Eski Kent Dokusu Üç Boyutlu Rölöve Çalışması

2007 : Birgi Eski Kent Dokusu Üç Boyutlu Rölöve Çalışması

2007 : Denizli / Laodikeia Sütunlu Cadde Üç Boyutlu Rölöve Çalışması

2006 : Antalya / Olympos Liman Caddesi Üç Boyutlu Rölöve Çalışması

2006-2007 :Kaş-Aspendos-Patara-İznik Tiyatroları ve Patara Meclis Binası Üç Boyutlu Rölöve Çalışmaları

2005-2006 :Eskişehir-Afyon-Kütahya Dağlık Frigya Kaya Kiliseleri Yüzey Araştırması

2005 :Kuşadası-Anaia (Kadıkalesi) Kazısı (Ege Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü)

2001- 2005 : Olympos Antik Kenti Yüzey Araştırması (Anadolu Üniversitesi-Antalya Müzesi)

2001 : Bilecik - Osmanlı Kenti Kazısı (Anadolu Üniversitesi-Bilecik Müzesi)

2001 : Eskişehir Karacahisar Kalesi Kazısı (Anadolu Üniversitesi-Eskişehir Müzesi)

2001-2002	: Amorium Kenti Kazısı (Metropolitan Art Museum -Afyon Müzesi)
1999-2000	: Urfa-Birecik, Akarçay Höyük Kurtarma Kazısı (ODTÜ-TAÇDAM, Urfa Müzesi, Anadolu Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü)
1999	:Rize Osmanlı Dönemi Köprüleri Tespit ve Belgeleme Çalışması (Prof.Dr. Erol Altınsapan)

İçindekiler

Sayfa

Jüri ve Enstitü Onayı …….……ii

Doktora Tez Özü ……..…….iii

Abstract ……..…….iv

Etik İlke ve Kurallara Uygunluk Beyannamesi ……..…….v

Önsöz ……...vi

Özgeçmiş ……vii

1. Giriş ……..1

1.1. Konu …….……1

1.2. Amaç ve önem ……..2

1.3. Sınırlılıklar ……..3

1.4. Yöntem …….4

2. Dağlık Frigya Bölgesi ……..6

2.1. Bölgenin coğrafi yapısı ……6

2.2. Bölge ile ilgili literatür…….7

2.2.1. Dönemi kaynakları ……..…...7

2.2.2. Seyahatnameler ……..9

2.2.3. 19. yüzyıl araştırmaları ……10

2.2.4. 20. yüzyıldan günümüze kadarki araştırmalar…….……12

2.3. Dağlık Phrygia Bölgesi'nin tarihi coğrafyası ……..…...……...…..15

2.3.1. Phryg Dönemi…….. …….17

2.3.2. Helenistik ve Roma dönemleri ……19

2.3.3. Erken Hıristiyanlık Dönemi ve mezhepler……..23

2.3.3.1. Montanizm……..25

2.3.3.2. Novatianizm……32

2.3.3.3. Melek Kültü……32

2.3.4. Bizans Dönemi ……..36

2.3.4.1. Bizans Dönemi'nde mezhepler……...43

3. Katalog ……...46

3.1.Afyonkarahisar……46

3.1.1. Bayat……..46

3.1.2. Bolvadin…….51

3.1.3. İhsaniye……..52

3.1.4. Döğer……..64

3.1.5. Köhnüş……...69

3.1.6. Kıyır……...74

3.1.7. İscehisar…….....77

3.2. Eskişehir…….84

3.2.1. Merkez…….....84

3.2.2. Seyitgazi…….85

3.2.3. Kırka……..87

3.3. Kütahya……..88

3.3.1. Merkez……...88

4. Değerlendirme……....95

4.1. Tek nefli kiliseler (Tip 1)……..98

4.2. İki nefli kiliseler (Tip 2)…….....104

4.3. Üç nefli kiliseler (Tip 3)……106

4.4. Haç planlı kiliseler (Tip 4)……...113

4.5. Kapalı Yunan haçı planlı kiliseler……..115

4.6. Kilise kompleksi (Tip 6)……...121

5. Sonuç…….123

Levhalar……126

Kaynakça …….200

1. Giriş

1.1. Konu

Tez çalışmasının konusunu, Dağlık Phrygia Bölgesi'nde, Eskişehir, Kütahya ve Afyonkarahisar şehirleri çevresinde bulunan, tüf tipi kayalıkların oyulması ile oluşturulmuş Bizans Dönemi kiliselerinin plan tipleri, işlevleri ve dekoratif özellikleri ile tanımlanıp tanıtılmaları, Sanat Tarihi açısından değerlendirilmeleri oluşturmaktadır.

Bölgede henüz sayısı net olarak bilinmeyen çok sayıda kaya yapısı bulunmaktadır. Bu yapılar içerisinde en çok tanınanları ve araştırmalara en çok konu olanlar bölgeye isimlerini vermiş olan Phryglere ait kült anıtları, mezarlar ve kalelerdir. Phryglerle başlayan kaya mimarisi geleneği Roma döneminde kaya mezarları ile devam etmiş olup Hıristiyanlığın bölgede yayılmaya başlamasıyla kaya mezarlarının yanı sıra kiliseler, dini veya sivil çeşitli yaşam mekânları, işlikler inşa edilmiş ve kayaya oyulmuş yerleşimler oluşmuştur. Bu kaya yapıları arasında günümüzde hala kullanılanlar olmakla birlikte çoğu yapı Bizans hakimiyeti sırasında, bir diğer deyişle Phrygia'nın Hıristiyanlık çağında yapılmış ve kullanılmış olmalıdır. Bugüne kadar tespit edilmiş 60 kaya kilisesinin varlığı ve diğer mekânların da çoğunlukla bu kiliseler etrafında yer alması bunun göstergesidir.

Bölgenin Bizans dönemi arkeolojisine ilişkin verilerin azlığı dikkat çekicidir. Günümüzde birçok köy ve kasabada, Bizans dönemine ait mimari plastik buluntulara rastlanmakla birlikte, halen ayakta olan yapı sayısı yok denecek kadar azdır. Bölgedeki Bizans yerleşimlerinin lokasyonlarını tespit etmek de oldukça zordur. Geç Antik Çağ'dan sonra bütün Anadolu'da olduğu gibi Phrygia'da da kentler parlaklığını yitirmiş ve küçülmüşlerdir. Bizans döneminde, 7-9.yüzyıllar arasında bölgede sürekli etkin olan Arap akınları ve 11.yy sonlarından itibaren de Türk akınları Phrygia bölgesinde yerleşimin iyice seyrekleşmesine neden olmuştur. Bu akınlar ve süre giden yıpratıcı çatışmaların insanları korunma amaçlı olarak kaya yerleşimlerine sığınmaya yönlendirdiği düşünülebilir.

Yukarıda bahsettiğimiz nedenlerin dışında henüz tespit edilmemiş ya da ihtimal verilmemiş nedenler de olabileceği gibi netice itibariyle bugün için Phrygia'nın Ortaçağ dönemi maddi kalıntılarının çoğunluğunu kaya yapılarının oluşturduğu açıktır. Bu durum araştırma konusunun seçilişinde temel etkendir. Araştırma kapsamında tespit edilen kaya

yapıları incelenerek, elde edilen veriler doğrultusunda işlev ve tarihlendirme önerileri getirilmiş, Phrygia bölgesinin Bizans dönemi kültürü-sanatı yorumlanmaya çalışılmıştır.

1.2. Amaç ve önem

Bu araştırmanın öncelikli amacı Phrygia'nın Bizans Dönemi kaya mimarisini, işlev ve tarihlendirme önerileri yaparak değerlendirmek; tarihsel süreç içerisinde ve bölge kültürüyle birlikte açıklamak ve Bizans Sanatı içerisindeki yerini belirlemektir. İşlev ve tarihlendirme önerilerinin yanında Phrygia Bölgesi kaya kiliseleri için bir tipoloji oluşturulması da araştırmanın amaçları içinde yer almaktadır. Böylece Phrygia Bölgesi Bizans Dönemi kaya kiliseleri için daha önce sorgulanmamış olan işlev, tarihlendirme ve tipoloji sorunsalları çözümlenmeye çalışılacaktır.

Kaya mimarisi, Anadolu kültür tarihi içerisinde önemli bir yere sahiptir. Basit sunaklardan karmaşık anıtsal yapılara kadar çeşitlilik gösteren bu eserler, duvar yapılarına nazaran günümüze daha sağlam gelebilmişlerdir. Bu bakımdan bulundukları bölgenin mimarisini, süsleme tercihlerini ve kültürünü yansıtan önemli örnekler olarak karşımıza çıkarlar.

Bu önemlerine rağmen Kappadokia Bölgesi dışındaki Bizans kaya mimarisi araştırmacılar tarafından fazla ele alınmamıştır. Zengin mimarisi ve süslemeli örnekleri ile dikkati çeken Kappadokia Bölgesi'nin yanında başka bölgelerde de birçok kaya kilisesi ve bunlarla bağlantılı mekânların yer aldığı son yıllarda yapılan çalışmalarla ortaya çıkarılmıştır. Anadolu'da bu açıdan özgün örnekler sunan bölgeler arasında Phrygia Bölgesi'nin özel bir yeri vardır. Bazı eserleriyle kısmen ele alınan bölge, barındırdığı farklı özellikteki kaya mimarisi örnekleri ile Anadolu'da Ortaçağ/Hıristiyanlık mimarisi açısından oldukça önemlidir.

Anadolu'nun zengin tarihi coğrafyasında önemli yeri olan Phrygia Bölgesi, son yıllarda artan bir ilgiyle izlenmektedir. Yakın zamana kadar kültürel birikimi açısından fazla tanınmayan bölgeye ilginin artmasında kuşkusuz alan çalışmalarıyla ortaya çıkan kültürel mirasın etkisi büyüktür. Bölgenin ilgi çeken en önemli unsurlarından biri, çağlar boyu kesintisiz devam eden farklı uygarlıklara kendi doğal ortamında ev sahipliği yapmasıdır. Bu birikim, bölgenin coğrafi konumuyla da bağlantılıdır. Phrygia Bölgesi'nin Anadolu'daki konumuyla önemli bir ulaşım ve ticaret noktası olduğu tarihi bilgilerle belgelenmektedir.

Phrygia Bölgesi'nin gerek askeri gerek ticari yönden stratejik önemi, Bizans İmparatorluğu döneminde sahip olduğu yol ağı ile belgelenir. Bölgenin, verimli ve zengin yerleşimlere sahip Ege Bölgesi'ne geçiş sağlayan yollara sahip olması nedeniyle sık sık Türklerin akınına uğradığı izlenir. Türklerin, Phrygia Bölgesi'nin yol ağına sahip olmak istemesi, bu akınların en önemli gerekçesidir. Orta Çağ'da Batı Anadolu'nun savunması için stratejik önemi olan Phrygia'nın, Bizanslılarla Türkler arasında sürekli mücadeleye sahne olmasının temel nedeni de bu olmuştur.

Gerek Bizans dönemi kaynakları gerekse kısmen günümüze ulaşan eserlerden Phrygia'nın Ortaçağ'da önemli bir dini merkez olduğu anlaşılmaktadır. Bizans döneminde hâkim olan Ortodoks mezhebine karşıt fikirlerle ortaya çıkan Montanizm inancının bölgede Erken Bizans döneminde etkin oluşu ve bu inancın temelde Phryg döneminde etkin olan Ana Tanrıça Kybele kültü ile benzerliği dikkat çekicidir. Bölgenin kendi içinde, geçmiş geleneklerine sahip çıkarak yeni gelen inanç sistemlerini eskiyle buluşturan yorumlar üretmiş olması ile de Anadolu'da farklı bir yeri vardır.

1.3. Sınırlılıklar

Phrygia Bölgesi, Orta Anadolu'da yer alan ve sınırları hemen hemen bugünkü Eskişehir (Dorylaion), Kütahya (Kotiaion), Afyonkarahisar (Akroinos), Uşak (Temenothyrai) ve Denizli-Ladik (Laodekeia) illerine denk düşen Antik bölgedir. Phrygia'nın sınırlarını doğuda Galatya, güneydoğuda Lakonya ve Pisidya, batıda Misya, Lidya ve Karya, kuzeyde Bitinya oluşturur. Bölge, adını Trakya üzerinden boğazlar yoluyla batıdan Anadolu'ya göç eden Thrak boylarından biri olan Phryg halkından almıştır.

Phrygia Bölgesi'nin tarihsel süreç içerisinde çeşitli bölümlere ayrıldığı bilinir. Strabon, Antik Anadolu coğrafyasını ele aldığı eserinde Phrygia'nın Büyük ve Küçük Phrygia olarak iki bölüme ayrıldığını söyler. Antik çağda bölge, Büyük Phrygia (Phrygia Megale) ve Küçük Phrygia (Phrygia Mikra) olarak ikiye ayrılmıştır. Büyük Phrygia; doğuda Kızılırmak (Halys), batıda Lidya Bölgesi, güneyde Lakonya, kuzeyde Köroğlu Dağları arasında kalır. Küçük Phrygia (Dağlık Phrygia) ise bugünkü Eskişehir, Afyon ve Kütahya illerini kapsayan bölgedir. Roma dönemine gelindiğinde bölgenin sınırlarının fazla değiştirilmeden idari amaçlarla farklı adlarla anıldığını görülür. Bu ayrımda bölge,

Phrygia Prima ve Phrygia Secunda olarak ikiye ayrılmıştır. Geç Roma döneminde de Phrygia, aynı fiziki ayrımla Phrygia Pakatiana ve Phrygia Salutaria olarak anılmaya başlanmıştır.

İmparator Herakleios döneminde (M.S. 610–641) ilk defa uygulanmaya başlanan 'Thema' düzenine göre Phrygia, Anatolikon ve Opsikion themaları içerisinde yer almıştır. Phrygia Pakatiana ve Pisidya, Anatolikon sınırlarına; Phrygia'nın batısındaki Laodikeia (Denizli/Eskihisar), Hierapolis (Pamukkale) ve Kolossai (Honaz'ın 4km. kuzeybatısında), Thrakession Theması'na; Akmonia (Uşak/Ahat), Tiberiupolis (Kütahya/Emet), Dorylaion (Eskişehir/Şarhöyük), Midaion (Eskişehir/Karahöyük) ve Kotiaion (Kütahya) ise Opsikion Theması sınırlarına dâhil edilmiştir.

Görüldüğü üzere Phrygia bölgesi çağlar boyunca değişik siyasi ve coğrafi bölgelere ayrılmıştır. Konumuz olan kaya yapıları Phrygia'nın Eskişehir, Afyon, Kütahya şehirleri arasındaki "Phryg Vadileri" olarak adlandırılan tüf vadilerinde toplanmıştır. Bu bölge Geç Antik Çağ ve Erken Ortaçağ'da Phrygia Salutaria, 7-14.yy arasında ise Opsikion bölümlerinde yer almıştır. Araştırmamızın adında bölge ismi Phrygia Salutaria ya da Opsikion yerine "Dağlık Phrygia" olarak verilişinin sebebi Dağlık Phrygia isminin geleneksel olarak Phryg Vadileri de denilen araştırma alanımızı tanımlıyor oluşudur.

Araştırma konusunun tarihsel sınırlarının ise Hıristiyanlığın Phrygia'ya ulaşması ile (M.S. 2.yy) Bizans kontrolünden tamamen çıkması (M.S. 13.yy) arasında tutulması öngörülmektedir. Bu dönem içerisinde Phrygia'nın Hıristiyan nüfusunun ürettiği her türlü kaya kilisesi başlıklar altında incelenecektir. Yapıların bezemeleri, mimari plastik unsurları, kullanım türleri ve dönemleri ile yerleşim ve yollarla ilişkileri de bu inceleme içerisinde değerlendirilecektir. Özellikle dini yapıların değerlendirilmesinde önem taşıyan bölge inançları da -Hıristiyanlık öncesi inançların ve kültürün etkileri göz önünde bulundurularak- araştırma içerisinde önemli bir yer tutacaktır.

1.4. Yöntem

Phrygia Bölgesi'nin Ortaçağ Dönemi kaya mimarisi Sanat Tarihi araştırma, belgeleme ve yazım tekniklerine göre araştırılıp sunulmaktadır. Öncelikle arazi çalışmaları tamamlanmıştır; Kültür Bakanlığı'ndan alınan izinlerle arazi çalışmaları

gerçekleştirilmiş, bilinen yapıların ayrıntılı incelenmesi ve belgelenmesinin yanı sıra önceki yayınlarda bahsi geçmeyen, bilinmeyen yapılar için de keşif gezileri yapılmıştır.

Yerinde yapılan incelemelerde GPS ile koordinat tespiti, rölöve (klasik yöntemler ve modern ölçüm cihazları birlikte kullanılarak) ve fotoğraf çalışmaları gerçekleştirilmiş, gerekli notlar alınmıştır. Yapıların teknik bilgilerinin sağlıklı bir şekilde alınacağı ve kolaylıkla anlaşılabilen envanter fişleri kullanılmış, bunun yanında bir gezi günlüğü oluşturulmuş ve ofis çalışmaları sırasında ortaya çıkabilecek karışıklıklar minimum seviyeye indirilmeye çalışılmıştır.

Elde edilen kaynaklar arasında yapılarla ve coğrafi tanımlamalarla ilgili olanların verdikleri bilgiler araştırma-belgeleme gezileri sırasında karşılaştırılmış, bilgiler araştırma metninde yer almadan önce mutlaka sınanmış ve gerekiyorsa güncellenmiştir. Önceki çalışmalara ait çizimler de aynı şekilde doğruluğu sınanarak değerlendirilmiştir.

Çalışmamızda ilgi alanı Phrygia ile sınırlı tutulmamıştır. Benzer örnekler ve uygulamaların bulunduğu bölgeler (özellikle Kappadokia ve Kilistra bölgeleri) karşılaştırmalı değerlendirme yapılabilmesi için araştırılmıştır.

Arazi çalışmaları tamamlandıktan sonra elde edilen malzemeler kütüphane çalışmaları ile desteklenerek tez metni oluşturulmuştur. Kütüphane çalışmalarında alanımızın Türkiye'deki en önemli ve en büyük kütüphaneleri olan İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü Kütüphanesi, Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü Kütüphanesi ve İstanbul Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi'nden faydalanılmıştır. Bunun yanı sıra azımsanmayacak sayıda yayına elektronik ortamda hizmet veren on-line kütüphaneler yoluyla ya da araştırmacılar için yayın paylaşımına olanak sunan web siteleri aracılığıyla ulaşılmıştır.

Araştırma metninde girişten sonra ilk kısım tarihi coğrafyaya ayrılmıştır. Daha sonra bölge inançları hakkında geniş çaplı bilgiye yer verilmektedir. Bu iki kısımdan sonra yapıların tanıtımının gerçekleştirildiği katalog bölümü gelmektedir. Yapıların tanıtımından sonra ise değerlendirme ve sonuç bölümleri yer almaktadır.

2. Dağlık Phrygia Bölgesi

2.1. Bölgenin Coğrafi Yapısı

Dağlık Phrygia Anadolu'da, İç Anadolu Platosu'nun yüksek kuzeybatı bölümünde yer almaktadır. Dağlık Phrygia Bölgesi'nin sınırlarının belirlenmesinde temel kıstas, siyasi, dini ya da askeri değil, "Dağlık" sıfatından da anlaşılacağı üzere coğrafidir.[1] Bölge günümüz yerleşimleri baz alındığında, Eskisehir'in (Dorylaion) güneybatısı, Kütahya'nın (Kotiaion) doğusu, Afyonkarahisar'ın (Akroenos) kuzey-kuzeybatısı ve Seyitgazi'nin (Nakoleia) batı-güneybatısı arasındaki dağlık alanda bulunmaktadır. Dağlık alanın merkezinde Türkmen Dağı[2] ve bu dağın uzantıları olan yükseltiler yer alır. Doğusunu Eskisehir iline bağlı Seyitgazi (Nakoleia) ilçesi sınırlandırırken, güney ucu Afyonkarahisar ili, İhsaniye ilçesi sınırları içindeki Köhnüs Vadisi'ne, batısı Kütahya iline bağlı Sabuncupınar köyü civarına, kuzeyi ise, Eskisehir merkez ilçeye bağlı Gökçekısık köyü ve çevresine kadar uzanan alanı kapsamaktadır. Bölge kuzey-güney doğrultusunda (Eskişehir - Afyonkarahisar arasında) kuş uçuşu 110 km, doğu-batı doğrultusunda (Seyitgazi - Kütahya arasında) 60 km genişliğinde olup, güneydoğu-kuzeybatı sınırları arası da (Midas Vadisi - Fındık Yerleşimi arasında) 60 km'dir.

Dağlık Phrygia'nın iç kısımları deniz seviyesinden 1100-1400 m yukarıdadır. Arazi Türkmen Baba Dağı'nın zirvesinde 1829 m'ye ulaşır. Dağlık alanın etrafı çöküntülerle çevrilidir. Bunların en alçak olanı kuzeydeki Eskişehir Ovası'dır; şehrin rakım 732 m'dir. Rakım doğuda, Seyitgazi tarafına doğru uzanan Yukarı Sakarya Platosu'nda 900 ila 1000 m arasında değişir. Batıdadaki Kütahya'nın rakımı 932 m'dir. Güneyde ise geniş ve tamamen kapalı bir havza durumundaki Afyon Ovası uzanmaktadır; Afyonkarahisar kent merkezi rakımı 1008 ile 1048 m arasında değişen hafif eğimli bir arazide yer alır. Bütün bu çöküntüler ormanlardan yoksundur ve bozkır niteliğindedir.

[1] Bölgenin coğrafi tanımlaması ve sınırlarının belirlenmesi tam olarak ilk kez Chaput tarafından gerçekleştirilmiştir: E. Chaput, *Phrygie I, Exploration Archeoloque, Geologie et Geographie Physique*, (Paris, 1941), s. 2.

[2] Türkmen Dağı'nın Antik Çağ'daki ismi "Elataeis"tir. Bkz: P. Thonemann (2013). Phrygia: an anarchist history, 950 BC–AD 100. *Roman Phrygia*. Cambridge: Cambridge University Press. s. 5, dip not 19.

Türkmen Dağı'nın neredeyse tamamı 3. Zaman'da (Neozoik) oluşmuş olan volkanik tüf ile kaplanmıştır.[3] Bölgenin özelikle güney ve güneydoğu kesimleri platoların ve daha sert tüf içeren büyük kayalık blokları arasında kalan vadilerle oylumlanmıştır. Üzeri doğa ve insan faktörüyle zamanla aşınarak düzleşmiş bu sarp kaya blokları Phryg kale yerleşimlerinin izlerini taşır ve hem bu yüzden hem de kaleleye benzer görünümleri nedeniyle halk tarafından da kale olarak adlandırlımaktadırlar. Phrygler yerleştikleri bu kaya bloklarının cephelerine dini anıtlarını ve oda mezarlarını oymuşlardır.

Bölgenin tüf yapısı genellikle tutarlıdır; çoğunluğu sıkıdır ve gri-kahverengi tonlardadır; bununla birlikte yer yer, kolay ufalanan yumuşak bir yapıya sahip, beyaza yakın açık renkli formasyonlar da görülmektedir. İkinci tip tüf kayalıklar rüzgar ve su ile kolaylıkla deforme olduğundan bunlara işlenen anıt ve yapıların kondisyonu genellikle kötüdür. Türkmen Dağı'nın etrafı tüm yönlerden bölgeye kolay ulaşılmasını sağlamaktadır. Çok eski zamanlardan beri bu yerleşimleri birbirine bağlayan rotalara dağlık bölgenin etrafından dolaşarak bağlanmaktadır. Batı rota Eskişehir Ovası'ndan başlayıp Kütahya üzerinden Afyonkarahisar'a, doğu rota Eskişehir'den Seyitgazi'ye ve oradan Bolvadin'e bağlanır.

2.2. Bölge İle İlgili Literatür

2.2.1. Dönem kaynakları

Bizans dönemi kaynakları arasında konumuz olan kaya kiliseleri ile doğrudan ilgili bir kaynak bulunmamaktadır. Bununla birlikte Bizans dönemi yerleşimlerini ve güzergahlarını tanımamızı sağlayan eserler mevcuttur. Erken Bizans Dönemi yerleşimlerini kent (poleis), kasaba (komai) ve köy (choria) olarak ayrı ayrı tanımamızı sağlayan iki önemli kaynak bulunmaktadır. 6. yüzyılda yaşamış olan Bizanslı tarihçi Stephanos Byzantios, Strabon'dan alıntı yaparak, bölgenin kentlerini verir. Byzantios, özellikle döneminin büyük kentlerinin yanı sıra kasaba ve köy tarzındaki yerlesim

[3] E. Chaput, **a.g.e.** (1941), s. 38.

birimlerinden de söz etmiştir.[4] Stephanos Byzantios ile aynı yüzyılda yasamış olan diger Bizans yazarı Hierokles de eserinde Epiktetos kentlerini belirtmektedir.[5]

7. yüzyıl itibariyle başlayan Arap akınları, özellikle Phrygia Bölgesi'nde gerçekleşen muharebelerle bölgenin hem Bizans hem Arap kaynaklarında sıklıkla yer almaya başlamasına neden olmuştur. 8. yüzyıl sonu 9. yüzyıl başı arasında yaşayan Theophanes'in kronografyasında bölgenin Arap akınları dönemi tarihine ışık tutan bilgiler yer almaktadır.[6] Ayrıca Phrygia'daki azınlıklarla ilgili bilgiler içermesi açısından da önemlidir. 9. yüzyılda yaşamış İranlı tarihçi Belâzürî'nin Arap fetihlerini anlattığı eseri[7] ve aynı dönemde yaşayan El-Taberi'nin tarih çalışması[8] dönemin başta gelen İslami tarih kaynaklarıdır. Yine 9. yüzyılda yaşamış olan İbn Hurdâzbih'in dönemin yol güzergâhlarını ve bölgelerini tanıttığı çalışması[9] ve 10. yüzyılda yaşayan İbn Havkal'ın ülkeleri tanıttığı eseri[10] ise bölgeye dair bilgiler bulabildiğimiz coğrafya çalışmalarıdır.

9. yüzyıl sonlarına kadar bölgede pek çok Arap-Bizans çatışması yaşanmış, olaysız geçen 10. yüzyılın ardından 11. yüzyılda bölgede Türk-Bizans mücadelesi başlamıştır. Bu nedenle Phrygia Bölgesi 11-13. yüzyıl kaynaklarında yine sıklıkla yer almaktadır. Bizans Dönemi'nde Phrygia'da yaşanan siyasi olayları ve özellikle Türklerin gelişinden sonra (11-12. yüzyıl) bölgede yaşananları anlatması ve Dağlık Phrygia Bölgesi Bizans Dönemi tarihi coğrafyasına dair bilgiler içermesi açısından Anna Komnena'nın "Alexiad" eseri de Bizans Dönemi kaynakları içerisinde önemli bir yer tutmaktadır.[11] Niketas Khoniates'in, İoannes ve Manuel Komnenos dönemlerini anlattığı eserinde[12] ve

---

[4] S. Byzantios (1840). *Etnicorum quae supersunt*. (ed. A.Meineke), Berlin: Berolini, impensis G. Reimeri, XV; 9: F.G.H; III, c.834, 3.
[5] Hierokles (1939). *Le synekdèmos d'Hiéroklès. Et L'opuscule géographique de Georges de Chypre: texte, introduction, commentaire et cartes.* (ed. Ernst Honigmann), Bruxelles: Éditions de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves.
[6] Theophanes (1982). *The chronicle of Theophanes: Anni mundi 6095-6305 (A.D. 602-813)*. (ed. H. Turtledove), Pennsylvania: University of Pennsylvania Press.
[7] Belâzurî (2002). *Futûhu'l-Buldân.* (çev: M. Fayda), Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
[8] Al-Tabari (1989). *The History of al-Tabari Vol. 30*. (çev: C. E. Bosworth), Albany: Suny Press; Al-Tabari (1990). *The History of al-Tabari Vol. 30*. (çev: C. E. Bosworth), Albany: Suny Press.
[9] İbn Hurdâzbih (2008). Yollar ve ükeler kitabı. (çev: M. Ağarı), İstanbul: Kitabevi.
[10] Ibn Havkal (1964). *Configuration de la terre. Tome I*. (çev: J. H. Kramers ve G. Wiet), Paris-Beyrouth: Commission internationale pour la traduction des chefsd'ocuvre.
[11] A. Komnena (1996). *Alexiad: Anadolu'da ve Balkan Yarimadasi'nda İmparator Alexios Komnenos Donemi'nin tarihi: Malazgirt'in sonrasi.* (çev: Bilge Umar), İstanbul: İnkilap Kitabevi.
[12] N. Khoniates (1995). *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos devirleri)*. (çev: F. Işıltan), Ankara: TTK yayınları.

İoannes Kinnamos'un İoannes Komnenos dönemini anlattığı eserinde de bölgedeki Türk-Bizans mücadeleleri yer almaktadır.[13]

Tarihi ve coğrafi dönem kaynaklarının dışında, dönemin dini merkezlerinin tespiti amacıyla kullanılan piskoposluk listeleri de (Notitiae Episcopatuum) önemli dönem kaynaklarındandır.[14]

2.2.2. Seyahatnameler

Bölge hakkında kapsamlı araştırmalar başlamadan önce, 16-19. yüzyıllar arasında, bölgeyi ziyaret eden gezginlerin eserlerinde konumuz olan kaya kiliseleri veya diğer kaya yapılarıyla ilgili bilgi yok denecek kadar azdır. Bu dönem gezginleri daha çok Osmanlı kültürü ve yaşam tarzıyla ilgilenmiş, eserlerinde de çoğunlukla kentlerin görünümlerini yansıtmışlardır.

Gezginlerden en erken tarihte bölgeyi gören Hans Dernschwam'dır. Dernschwam 1554 yılında Eskişehir ve Ankara'dan geçerek Amasya'ya ulaşmış ve daha sonra gezi notlarını yayınlamıştır.[15] Bu eserde bazı Yunanca ve Latince yazıtlardan bahsedilmiştir. Dernschwam'dan sonra 1597'de İstanbul'dan Haleb'e giden John Sanderson Bozüyük, Eskişehir, Seyitgazi, Bayat ve Bolvadin'den geçerek Akşehir'e ulaşmıştır.[16]

18. yüzyıl başlarında Paul Lucas Yunanistan, Anadolu ve Afrika seyahatleri gerçekleştirmiş, 1712'de bu gezilerine ait notları yayınlamıştır.[17] Lucas Anadolu seyahatinde Eskişehir ve Kütahya'ya da uğramış, bu illere ve çevrsine ait gözlemlerine de kitabında yer vermiştir. 1737-1740 yılları arasında bölgeye gelen Richard Pockoke Bolvadin, Han ve Seyitgazi güzergahından geçmiş, eserinde bu bölgede mezarlara benzeyen birçok kaya yerleşimi gördüğünden söz etmiştir. Pococke'nin eseri bölgedeki kaya yerleşimlerinden ilk kez bahseden eser olması açısından önemlidir.[18]

---

[13] I. Kinnamos (2001). *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*. (çev: I. Demirkent), Ankara: TTK yayınları.
[14] J. Darrouzès (1981). *Notitiae episcopatuum Ecclesiae Constantinopolitanae: texte critique, introduction et notes* (No. 1). Paris: Institut Français d'études Byzantines.
[15] H. Dernschwam (1987). *İstanbul ve Anadolu'ya seyahat günlüğü.* (çev: Y. Önen), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
[16] J. Sanderson (2010). *The Travels of John Sanderson in the Levant, 1584-1602.* (ed. W. Foster), Farnham: Ashgate.
[17] P. Lucas (2011). *Voyage Du Sieur Paul Lucas fait par ordre Du Roi dans La Grèce, L'asie Mineure, La Macédoine et L'afrique.* USA: Nabu Press.
[18] R. Pococke (1745). *A description of the East and some other countries. Vol. 2.* London: W. Bowyer.

2.2.3. 19. yüzyıl araştırmaları

19. yüzyıl başlarında bölgeye yönelik araştırma gezilerinin başladığı göze çarpar. Bu gezileri gerçekleştirenlerin başında Albay William Martin Leake gelir. Leake 1800'lerin başında Anadolu'nun iç bölgelerine seyahat etmiş ve pekçok keşifte bulunmuştur.[19] Phryg kaya anıtları ve Midas'ın mezarı olarak yorumladığı Yazılıkaya Anıtı'nın ilk kez gündeme gelmesi nedeniyle Leake'in Phrygia'da yaptığı keşifler Dağlık Phrygia'ya yönelik arkeolojik keşiflerin başlangıcı olarak kabul edilmektedir.

Bu yüzyıl başlarında bölgeye gelen bir diğer asker, John Macdonald Kinneir, Eskişehir ve Seyitgazi'yi ziyaret eder.[20] Yine aynı tarihlerde Alexandre de Laborde Midas Vadisi'nde Bitmemiş Anıt olarak adlandırılan anıtı keşfetmiştir. Ayrıca Pismiş Kale'ye çıkmış, Kümbet Vadisi'nde dolaşmış, Solon'un Mezarı'nı bulmuştur.[21]

19. yüzyıl ile birlikte bölge çalışmalarının daha sistematik bir şekilde yapılmaya başladığı göze çarpar. Bu dönemin önde gelen gezginlerinden Charles Fellows bölgeye gelmiş, Midas Anıtı'nı bulmaya çalışmış ve araştırması sırasında Doğanlı Kale'yi belirlemiştir.[22] Ondan sonra Charles Texier, John Robert Steuart, William Francis Ainsworth ve William John Hamilton adlı gezginler Phrygia ile ilgili önemli bilgiler sunmuşlardır. Bu gezginlerden Charles Texier, Anadolu'ya yaptığı gezileri üç cilt halinde yayınlamıştır.

Texier eserinde 19. yüzyıl ortalarında Anadolu' da yaptığı gezileri anlatmaktadır. Kitabının ilk cildinde Phrygia bölgesine geniş bir yer ayırmıştır.[23] 1834'de Midas Vadisi'ne gelmiş Yazılıkaya - Midas Anıtı ile bu anıtın civarında ki kaya mezarlarının ve Bitmemiş Anıt'ın gerçeğine yakın ayrıntılı gravürlerini yapmıştır. Buradan Seyitgazi'ye, Nacolea vadisine, mezar anıtlarına ulaşır. Erken Bizans Dönemi'nde Pagan baskısındaki Hıristiyan halkının buraya sığındığını hatta Arap istilalarında da halkın buraları kullandığını, bunun nedeni olarak da coğrafi yapının buna elverişli olduğunu söyler.

---

[19] W. M. Leake (2010). *Journal of a tour in Asia Minor with comparative remarks on the ancient and modern geography of that country*, New York: Cambridge University Press.
[20] J. M. Kinneir (1818). *Journey through Asia Minor, Armenia, and Koordistan in the years 1813 and 1814: with remarks on the marches of Alexander and retreat of the ten thousand.* London: John Murray.
[21] A. de Laborde (1838). *Voyage de l'Asie Mineure*. Paris: Firmin Didot.
[22] C. Fellows (1838). *A journal written during an excursion in Asia Minor.* London: John Murray.
[23] C. Texier (1839). *Description de l'Asie Mineure: faite par ordre du gouvernement français en 1833-1837; beaux-arts, monuments historiques, plans et topographie des cités antiques (Band 1).* Paris: Firmin Didot.

Böylece bölgedeki kaya yapıları ile Hıristiyanlık dönemini ilk ilişkilendiren araştırmacı olmuştur.[24]

John Robert Steuart, bölgedeki gezisi için başlangıç noktasını Kütahya olarak seçmiş ve bu başlangıç merkezi sayesinde, Avdan'da bir Roma yerleşmesi ve civarda birçok lahit, Bizans mezarı, Yapıldak Kalesi ve Midas Anıtı yakınlarından birçok eski Phryg dilinde yazıt tespit etmiştir. Bölgedeki en önemli tespitlerinden birisi de "Arezastis Anıtı" olarak bilinen anıttır.[25] Eserini Steuart'la aynı yıl yayınlayan William Francis Ainsworth Seyitgazi, Bardakçı ve Hanköy'e uğramış ve Hanköy'den Bolvadin'e giden güzergâhta kaya yerleşimleri, şapeller, mezarlar olduğundan söz etmiştir.[26] Ainsworth böylece, ayrıntılı bilgi vermemekle birlikte bölgede kaya kiliseleri olduğundan söz eden ilk araştırmacı olmuştur. William John Hamilton ise Kütahya üzerinden Uşak'a doğru giderken Delikli Taş Anıtı'nı keşfetmiştir.[27]

Bu araştırmacılardan sonra Heinrich Barth[28], Andreas David Mordtmann[29] ve Georges Perrot çalışmalarında bölgeden bahsetmişlerdir. G. Perrot'un gezmiş olduğu bölgede (Kütahya'dan, doğuya doğru, Kırka yolu ile Kümbet ve Midas Anıtı'na ve oradan da Çifteler yönüne) yaptığı çalışmalarda en önemli işi ilk kez fotoğrafla bölgedeki eserleri resimlemek ve bu sayede görsel anlamda belge bırakmak olmuştur.[30]

19. yüzyılın sonuna doğru bölgede yüzey araştırmalarının ve gözlemlerin artması ile birlikte de, farklı disiplinlerde çalışan bilim insanları özellikle Phrygia Bölgesi'ni inceleyen çalışmalarda bulunmaya başlamıştır. Bunların başında William Mitchell Ramsay, Georges Radet ve Alfred Körte gelir. Ramsay, Anadolu'nun tarihsel coğrafyası ile ilgili ilk önemli çalışmaları yapan bilim insanıdır.[31] Buna ilaveten, Phrygia Bölgesi'nin

[24] Texier (1839), s.153
[25] J. R. Steuart (1842). *A description of some ancient monuments, with inscriptions, still existing in Lydia and Phrygia*. London: James Bohn.
[26] W. F. Ainsworth (1842). *Travels and researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea, and Armenia.* Vol. II. London: John W. Parker, ss. 60-62.
[27] W. J. Hamilton (1842). *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia: With some account of their antiquities and geology*. Vol. I. London: John Murray.
[28] H. Barth (1860). *Reise von Trapezunt durch die nördliche Hälfte Klein-Asiens nach Scutari im herbst 1858*. Gotha: Justus Perthes.
[29] A. D. Mordtmann (1925). *Anatolien: Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien (1850-1859)*. Hannover: Orientbuchhandlung Heinz Lafaire.
[30] G. Perrot (1864). *Souvenirs d'un voyage en Asie Mineure*. Paris: Michel Lévy frères.
[31] W. M. Ramsay (1890). *The historical geography of Asia Minor*. London: John Murray.

lokasyonlarını ve piskoposluk merkezlerini[32], topografyasını ve coğrafyasını yazıtlara dayanarak açıklamaya çalışmış, ilk olarak bir bütün halinde araştıran kişi olmuştur.[33] Her ne kadar eserlerle doğrudan ilgilenmese de bölgede Hıristiyanlara ait çok sayıda kaya mezarı, şapeli ve kilisesi olduğunu belirtmiş, yer belirtmemekle birlikte bunlardan üzerinde keşiş hücresi olan bir kiliseyi de kısaca tanıtmıştır.[34] Arslan Taş Anıtı, Mal Taş Anıtı, Yılan Taş Anıtı, Ayazin mezar odası gibi birçok eser bizzat Ramsay tarafından bulunmuştur. Aynı zamanda Midas Anıtı'nın bulunduğu alana ilk kez Midas Kenti deyişini de o kullanmıştır. Radet[35] ve Körte[36] de Phrygia özelinde çalışmalar yayınlayan ilk araştırmacılardandır.

2.2.4. 20. yüzyıldan günümüze kadarki araştırmalar

20. yüzyıl araştırmaları 1901-1904 arasında yedi kez bölgeyi ziyaret eden Erich Brandenburg ile başlar. Aynı dönem bölgedeki kaya kiliseleri ile ilgili ilk belgelemelerin de başlangıcı olmuştur. J. W. Crowfoot ve J. J. Smirnov Anadolu kilise mimarisi ile ilgili yaptıkları çalışmada Ayazin A Kilisesi'ne yer verirler.[37] Brandenburg da Türkmen Dağı çevresindeki Bizans ve Selçuklu eserlerini incelediği çalışmasında Kırk İn Kilise Kompleksi'ne yer vermiştir.[38]

Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı sırasında kesintiye uğrayan bölge çalışmaları Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra yeniden hız kazanmıştır. 1920'li yıllarda W. M. Calder, C. Cox ve W. H. Buckler Kütahya, Merkez Phrygia ve

---

[32] W. M. Ramsay (1883). The cities and bishoprics of Phrygia*. The Journal of Hellenic Studies.* Vol. 4*,* ss. 370-436.; W. M. Ramsay (1887). The cities and bishoprics of Phrygia (Continued). *The Journal of Hellenic Studies.* Vol. 8*,* ss. 461-519.

[33] W. M. Ramsay (1895). *The cities and bishoprics of Phrygia: being an essay of the local history of Phrygia from the earliest time to the Turkish conquest (Band 1,1): The Lycos Valley and South-Western Phrygia.* Oxford: Clarendon Press.; W. M. Ramsay (1897). *The cities and bishoprics of Phrygia: being an essay of the local history of Phrygia from the earliest time to the Turkish conquest (Band 1,2): West and West-Central Phrygia*. Oxford: Clarendon Press.

[34] W. M. Ramsay (1888). Early Christian monuments in Phrygia: A study in the early history of the church, I. *Expositor*. 3d Ser.8, s. 265.

[35] G. Radet (1895). *En Phrygie: Rapport sur une mission scientifique en Asie Mineure (août-septembre 1893).* Paris : Imprimerie Nationale

[36] A. Körte (1898). Kleinasiatische studien III: Die Phrygischen felsdenkmäler. *Mittheilungen des K. Deutschen Arch. Instituts*, Band XXIII, ss. 80-153.

[37] J. Strzygowski (1903). *Kleinasien, ein neuland der kunstgeschichte kirchenaufnahmen*. Leipzig: J. C. Hinrichs, ss. 145-146.

[38] E. Brandenburg (1910). Über Byzantinische und Seldschukische reste im gebiet des Türkmen-Dag. *Byzantinische Zeitschrift*. Bd. 19, ss. 103-104, fig. 6-8.

Yukarı Porsuk Vadisi'nden yazıtları incelemişler ve yayınlamışlardır.[39] 1930'lu yıllardan itibaren MAMA'nın (Monumenta Asiae Minors Antiqua) çeşitli bölümlerinde epigrafik malzemeler yayınlanmış, Eskişehir-Seyitgazi arasındaki bölge ile Ayazin, Yapıldak gibi önemli Bizans yerleşimleri tanıtılmıştır.[40] MAMA projesinde yer alan Calder, bölgedeki ilgi çekici Erken Hıristiyan Dönemi yazıtları üzerine ayrıca bir çalışma daha gerçekleştirmiştir.[41]

1937 yılı Phrygia araştırmaları için bir milad oluştur. Bu tarihte başlayan ve Albert Gabriel önderliğinde sürdürülen Midas Kenti kazıları, Ernest Chaput ve Emilie Haspels'ın da önemli destekleriyle dört cilt halinde yayınlanmıştır.[42] Ekipte yer alan Haspels, daha sonra birkaç kez daha bölgeye gelmiş, uzun süreler boyunca kalmış ve bölgeyi bütün dönemleriyle değerlendiren kapsamlı ilk yayını yapmıştır.[43] Haspels'ın çalışması ağırlıklı olarak İlk Çağ eserlerini içerse de, Eskişehir ve Kütahya'daki örnekler ile Afyonkarahisar'ın bir bölümünde yer alan bazı kaya kiliselerinin tanıtımlarını da içerir. Kiliseler plan, kesit ve tasvirleriyle birlikte tanıtılmıştır. Ayrıca Dağlık Phrygia'nın Bizans Dönemi'ne ait ya da Bizans Dönemi'nde de kullanılmış kaya yerleşimleri de eserin "Hıristiyan toplulukları" bölümünde değerlendirilmiştir. Afyonkarahisar'ın kuzeyindeki İscehisar, Seydiler, Bayat ve Bolvadin çevresi yerleşimleri ise bu çalışmada

[39] W. H. Buckler, W. M. Calder ve C. W. M. Cox (1925). Asia Minor, 1924. II. Monuments from Cotiaeum. *JRS 15*, ss. 141-175.; W. H. Buckler, W. M. Calder ve C. W. M. Cox (1926) Asia Minor, 1924. III. Monuments from Central Phrygia. *JRS 16*, ss. 53-94.; W. H. Buckler, W. M. Calder ve C. W. M. Cox (1928) Asia Minor, 1924. V. Monuments from the Upper Tembris valley. *JRS 18*, ss. 21-40.

[40] C. W. M. Cox ve A. Cameron (1937). *Monumenta Asiae Minoris antiqua Vol. V. Monuments from Dorylaeum and Nacolea.* Manchester: Manchester University Press.; W. H. Buckler ve W. M. Calder (1939). *Monumenta Asiae Minoris antiqua Vol. VI. Monuments and documents from Phrygia and Caria.* Manchester: Manchester University Press.; W. M. Calder (1956). *Monumenta Asiae Minoris antiqua Vol. VII. Monuments from Eastern Phrygia*. Manchester: Manchester University Press.; C. W. M. Cox, A. Cameron ve J. Cullen (1988). *Monumenta Asiae Minoris antiqua Vol. IX. Monuments from the Aezanitis.* (ed: B. Levick ve S. Mitchell), London: Society for the Promotion of Roman Studies.; . C. W. M. Cox, A. Cameron ve J. Cullen (1993). *Monumenta Asiae Minoris antiqua Vol. X. Monuments from Appia and the Upper Tembris Valley, Cotiaeum, Cadi, Synaus, Ankyra Sidera and Tiberiopolis*. (ed: B. Levick ve S. Mitchell), London: Society for the Promotion of Roman Studies.; W. M. Calder ve M. Ballance vd. (2013). *Monumenta Asiae Minoris antiqua Vol. X. Monuments from Phrygia and Lykaonia.* (ed: P. Thonemann), London: Society for the Promotion of Roman Studies.

[41] W. M. Calder (1955). Early Christian epitaphs from Phrygia. *Anatolian Studies.* Vol. 5, ss. 25-38

[42] E. Chaput (1941). *Phrygie: Exploration archéologique. Tome I. Géologie et géographie physique*. Paris: De Boccard.; A. Gabriel (1952). *Phrygie: Exploration archéologique. Tome II. La cité de Midas. Topographie. Le site et les fouilles.* Paris: De Boccard.; C. H. E. Haspels (1951). *Phrygie: Exploration archéologique. Tome III. La cité de Midas. Céramique et trouvailles diverses.* Paris: De Boccard.; A. Gabriel (1965). *Phrygie: Exploration archéologique. Tome IV. La cité de Midas. Architecture et un volume de planches*. Paris: De Boccard.

[43] C. H. E. Haspels (1971). *The Highlands of Phrygia, sites and monuments.* Princeton: Princeton University Press.

yer almaz. Haspels'ın metin ve levhalar şeklindeki iki ciltlik eseri, Phrygia'daki Bizans Dönemi eserlerine ilişkin kapsamlı bilgi ve belgeleme içeren ilk çalışma olarak değerlendirilebilir.

Bu dönemde Phrygia ile doğrudan ilgili çalışmalara bir önemli katkı da Ekrem Akurgal'dan gelmiştir. Ekrem Akurgal geçmiş yüz yıllık çalışmanın ve özellikle de kazı çalışmaları sonucu elde edilen eserlerin başlıklar altında değerlendirmesini yapmış, Phryg sanatını tüm yönleriyle tanıtmıştır.[44]

Bölgeyle ilgili önemli bir diğer çalışma Avusturya Bilimler Akademisi'nin süreli yayınlarından TIB'in (Tabula İmperii Byzantini) Klaus Belke ve Robert Mersich tarafından hazırlanan yedinci cildidir. Bu eser, Phrygia Bölgesi'nin Bizans dönemi için yapılan en detaylı tarihi coğrafya çalışması olup aynı zamanda bölgenin Bizans Dönemi'ne ait eserleri hakkında da kısa bilgiler içermektedir.[45] 1990'larda Muhibbe Darga ile başladığı Phrygia Bölgesi çalışmalarına başta doktora çalışması olmak üzere sayısız yayınla ömrünün sonuna kadar katkıda bulunan Taciser Tüfekçi Sivas özellikle Phryg Dönemi araştırmaları için en önde gelen Türk bilim insanı olmuştur. Çalışmalarının başında Dağlık Phrygia Bölgesi'ndeki Phryg anıtlarını tanıttığı eser gelmektedir.[46]

2000'li yılların başından itibaren ise Phrygia'nın Roma ve Bizans dönemlerine dair çalışmalar ön plana çıkmıştır. Bu çalışmaların başında Ebru Parman'ın Phrygia'nın Bizans Dönemi taş eserlerini tanıttığı çalışması gelir. Parman eserinde, bölgenin Bizans Dönemi tarihi coğrafyasına ve inanç yapısına da geniş bir yer ayırmıştır.[47] Erkan İznik'in Roma Dönemi Phrygia Epiktetos Bölgesi'ni değerlendirdiği[48] ve R. Eser Kortanoğlu'nun Helenistik ve Roma dönemlerinin kaya mezarlarını konu alan doktora çalışmaları ise bölgenin nispeten eksik kalan Yunan ve Roma dönemleri tarih ve sanatına ışık tutan çağdaş çalışmalardandır.[49]

---

[44] E. Akurgal (1955). *Phrygische kunst*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi yayınları.
[45] K. Belke ve R. Mersich (1990). *Tabula Imperii Byzantini 7. Phrygien und Pisidien.* Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften
[46] T. Sivas (1999). *Eskişehir-Kütahya-Afyonkarahisar il sınırları içindeki Phryg kaya anıtları.* Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
[47] E. Parman (2002). *Ortaçağda Bizans döneminde Phrygia (Phrygia) ve bölge müzelerindeki Bizans taş eserleri.* Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
[48] E. İznik (2006). *Roma İmparatorluğu döneminde Phrygia Epiktetos merkezlerinde sosyopolitik, sosyoekonomik ve sosyokültürel yapı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
[49] R. E. Kortanoğlu (2006). *Helenistik ve Roma dönemlerinde Dağlık Phrygia Bölgesi kaya mezarları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

Doğrudan Phrygia'nın kaya mimarisine yönelik ilk çalışma ise bölgenin Bizans dönemi kaya mimarisini tanıtmayı, sorunlarını ortaya koymayı ve değerlendirmeyi içeren 2004–2006 yılları arasında Eskişehir, Afyonkarahisar ve Kütahya illerinde yürütülen yüzey araştırmasıdır. Şahsımızın da araştırmacı olarak yer aldığı, B. Yelda Olcay Uçkan başkanlığında yürütülen Phrygia Bölgesi kaya kiliseleri konulu bu araştırma araştırmamız için başucu kaynağı niteliğindedir.[50]

2.3. Dağlık Phrygia Bölgesi'nin Tarihi Coğrafyası

C.H.E. Haspels, merkezini Türkmen Dağı'nın[51] (1829 m.) oluşturduğu ve günümüzde Kütahya (Kotiaion), Eskişehir (Dorylaion), Afyon (Akroinos) illeri ve Eskişehir/Seyitgazi ilçesi (Nakoleia) arasında kalan bölüme "Dağlık Phrygia" adını vermiştir.[52] (Harita 1) Haspels'tan önce E. Brandenburg da yukarıda saydığımız dört kenti "Phrygia'nın merkezindeki dağlık bölgede bulunan dört kent" ifadesiyle tanımlayarak coğrafi bir ayrım gerçekleştirmiştir.[53]

Dağlık Phrygia'nın yer aldığı İç-batı Anadolu Bölgesi Ege, Marmara ve Batı Karadeniz bölgeleri ile komşu olup Ön Asya ile Batı Anadolu arasında kavşak konumundadır. Gerek Pers Kral Yolu, gerekse Roma İmparatorluk döneminde önemini arttıran, Byzantium'dan baslayıp Iuliopolis üzerinden Ankyra'ya giden yol, dogu-batı yönünde yer alan önemli yollar arasındadır ve Dağlık Phrygia Bölgesi de bu yollar üzerinde yer almaktadır.

Dağlık Phrygia Bölgesi yukarıda belirttiğimiz konumuyla tarih içerisinde önemli bir rol oynamış olmakla birlikte "Dağlık" sıfatından da anlaşıldığı üzere Phrygia'nın kalan kısmında ayrımını öncelikle siyasi değil coğrafi özelliği ile sağlar. Bu özelliği de Türkmen Dağı'ndan güneydoğuya doğru uzanan tüf kayalık ve tepelik araziler belirlemektedir.

---

[50] B. Y. Olcay Uçkan (2010). *Phrygia (Phrygia) Bölgesi Kaya Kiliseleri.* Eskişehir: Tepebaşı Belediyesi yayınları.

[51] Hitit Dönemi'ndeki adının "Suwara" olduğu tahmin edilen Türkmen Dağı'na Phryglerin verdiği isim bilinmemektedir. Dağın Antik Çağ'daki ismi ise "Elataeis"tir. Bkz: P. Thonemann (2013). Phrygia: an anarchist history, 950 BC–AD 100. *Roman Phrygia*. Cambridge: Cambridge University Press. s. 5, dip not 19.

[52] Haspels (1971), C. I, s. 20-27, C. II, fig. 493.

[53] E. Brandenburg (1909), Les Vestiges des plus anciens cultes en Phrygie. *RHR.* C. LIX-LX, s. 2.

Harita 1: Dağlık Phrygia Bölgesi (Haspels 1971'den düzenlenerek)

Bölge çağlar boyunca farklı siyasi bölge/alt bölgeler arasında yer almış olup, bu bölümde yukarıdaki dört büyük yerleşimin etrafında gelişen olaylardan ziyade Dağlık Phrygia'nın içerisinde kaldığı siyasi bölgeler belirtilecek ve anlatım bu doğrultuda

yapılacaktır. Zira ayrım topografik özelliğe göre yapılsa da tarihsel gelişim süreci siyasi coğrafya üzerinden daha rahat anlaşılmaktadır.

Harita 2: Anadolu'da Dağlık Phrygia Bölgesi'nin konumu

2.3.1. Phryg Dönemi

Kendi dönemlerinde yaşadıkları bölgeye ne isim verdikleri bilinmemekle birlikte Hellenistik Dönem'den itibaren bölgeye Phrygia (Phryg toprağı-Phryglerin yaşadığı yer) denmesinin sebebi efsanevi Phryg Krallığı'dır. Siyasi bir birlik kurmadan önce Kızılırmak'ın etrafında gelişirken ilerleyen yıllarda Sakarya civarında gelişmiş bir medeniyet haline gelmişlerdir.[54] Phryglerin kökeni net değildir; gerek kültürel özellikleri gerekse dil yapıları nedeniyle Anadolu'ya Doğu Avrupa'dan göç ettikleri düşünülmektedir. Antik kaynaklarda da Phryglerin Makedon kökenli bir halk olduğunu ve Anadolu'ya göç ettiklerine dair bilgiler yer alır.[55] Genel olarak kabul gören görüşe göre Phrygler, Troia VIIb'nin tahrip edilmesinden sonra M.Ö. 1190 yıllarında Anadolu'ya gelen Balkan kökenli boylardan birisidir.[56] Bununla birlikte Phryg eserleri

[54] J. M. Cook (1975). Greek Settlement in the Eastern Aegean and Asia Minor. *The Cambridge Ancient History Volume 2, Part 2: The Middle East and the Aegean Region, c.1380–1000 BC*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 799.
[55] Herodotos (1928). *Herodotus*. (çev: A.D. Godley). Londra: William Heinemann Ltd., vii, 73, s. 385.; Plinius (1947). *Naturalis Historia*. (çev: H.R. Rackham). Londra: William Heinemann Ltd., v, 145, s. 329.; Homeros (1928). *Ilias*. (çev: A.T. Murray). Londra: William Heinemann Ltd., ii, 862-863, s. 114-115 ve iii, 184-190, s. 130-131.
[56] R. D. Barnett (1967). *Phrygia and the peoples of Anatolia in the Iron Age*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 4.; E. Akurgal (1995). *Anadolu uygarlıkları*. İstanbul: Net Turistik Yayınları, s.191.

çoğunlukla M.Ö. 750 tarihinden sonraki yıllara tarihlenir.[57] Bu durum yerleşik düzen sağlanana ve siyasi bir birlik oluşturana kadar Phryg topluluğunun nüfusunun azlığı ve göçebe olmasıyla açıklanmaktadır.[58] Bu halkın kökeni ve ilk izleri konusundaki tartışmalar bir yana bırakıldığında M.Ö. 9. yüzyıldan itibaren Gordion merkez olmak üzere, Orta Anadolu'da Ankara, Alacahöyük, Pazarlı, Boğazköy, ve Konya'nın bir bölümü; kuzeyde Sinop, Doğu Anadolu'da Malatya, Batı'da Afyonkarahisar'dan Manisa'ya kadar uzanan topraklar üzerinde siyasi bir güç oluşturdukları görülmektedir.

Phrygler Anadolu'nun güneyinden MÖ. 8. yüzyılın sonlarında Asurlular tarafından sürülmüşler, MÖ. 7. yüzyılın başlarında ise kuzeyden ve güneyden gelen Kimmerler Phryg topraklarını tamamen istila etmişlerdir.[59] Yaklaşık 80 yıl süren Kimmerlerin Anadolu istilasında en fazla Phrgyler etkilenmiştir.

Phryglerin, Kimmer saldırılarının ardından varlıklarını Lydia hâkimiyeti altında sürdürmüşlerdir.[60] Bu dönemde Gordion başta olmak üzere Orta Anadolu bölgelerinde beylikler halinde yaşamaya devam ederler. Çorum'un kuzeyindeki Pazarlı, eski Hitit başkenti Boğazköy ve Yukarı Sakarya Vadisi bu merkezlerden bir kaçıdır.[61]

M. Ö. 615 yıllarından itibaren Babil ve İskitler ile birleşip Asur İmparatorluğu'na son veren Persler Kyros döneminde Batı Anadolu'ya ilerlerler ve M. Ö. 547 yılında Lydia başkenti Sardes'i ele geçirirler.[62] Böylece Phrygia Lidya kontrolünden çıkıp Perslerin eline geçmiştir. Phrygia, Pers egemenliği altına geçince Kappadokia, Bithynia ve Paphlagonia bölgeleriyle birlikte, merkezi Daskyleion olan Pers satraplığına bağlanır.[63]

Phryglerin, tarihleri boyunca siyasi ve kültürel açıdan en etkili oldukları bölge, Yukarı Sakarya Vadisi'nde Eskişehir, Afyonkarahisar ve Kütahya illeri arasında uzanan

---

[57] Son yıllarda Gordion'da yapılan kazı çalışmaları Phryg kalıntılarının M.Ö. 9. yüzyıla kadar uzandığını da göstermektedir. Bkz: G. K. Sams (2012). The new chronology of Gordion and Phrygian pottery. *The archaeology of Phrygian Gordion, royal city of Midas.* (Ed. C. B. Rose). USA: University of Pennsylvania Press ss. 57-66. C. B. Rose ve G Darbyshire (edt.) 2012. *The New Chronology of Iron Age Gordion.* USA: University of Pennsylvania Press, ss. 169-170.

[58] E. Akurgal (1997). *Anadolu kültür tarihi*. Ankara: Tübitak, s. 265.

[59] J. Boardman (1999). *The Greeks Overseas: Their Early Colonies and Trade*. London: Thames & Hudson, s. 9.

[60] Boardmann (1999). s. 91.; S. Lloyd (1956). *Early Anatolia: The archaeology of Asia Minor before the Greeks*. London: Penguin Books, s. 192.

[61] H. T. Uçankuş (2002), *Ana tanrıça Kybele'nin ve Kral Midas'ın ülkesi Phrygia*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 17.

[62] V. Sevin (1982). Anadolu'da Pers egemenliği. *Anadolu uygarlıkları ansiklopedisi. C. II.* İstanbul: Görsel Yayınları, ss. 311-312.

[63] Ksenophon (1960). *Cyropaedia.* (çev: W. Miller). Londra: William Heinemann Ltd, ss. 132-135.; Belke ve Mersich (1990), ss. 72-73.

bölgedir. Bugüne kadar gerçekleştirilmiş olan arkeolojik çalışmalar, bu bölgede Phryg yerleşmelerinin özellikle Eskişehir'in güneyindeki Dağlık Phrygia Bölgesi'nde yoğunlaştığını göstermiştir.[64] M.Ö. 8. yüzyıl ile 6. yüzyılın ilk yarısı arasında kale tipi birçok Phryg yerleşmesi kurulmuştur ve bu kalelerin de Dağlık Phrygia Bölgesi'nde yer aldığı görülmektedir.[65] Ayrıca, bölgede Ana Tanrıça için birçok fasad, altar ve nişlerden oluşan anıtlar yapmışlardır.[66] Yüzey araştırmaları ve arkeolojik kazılar, Phryglerin verimli ovalarda da yerleştiklerini göstermiştir. Şarhöyük'te batı yöndeki kazı alanlarında Phryg dönemine ait taş temeller, teras duvarları, çok sayıda çanak çömlek parçaları ele geçirilmiştir.[67]

Phrygia'nın yüksek bölgeleri, siyasi coğrafyanın jeolojik yapı ile birleşmesiyle Anadolu'da çok büyük bir önem kazanır. Siyasi olarak merkezdeki yüksek plato, kuzeybatı sınırında kavşak konumdadır ve bundan dolayı da boğazlara uzanan yolda kilit rolü oynar. Phrygler, Anadolu'da bir devlet kurmak istedikleri zaman, bu yüksek bölge, geniş platoyu kontrol altına almada vazgeçilmez bir nokta olmuştur. Bu dönemde oynadığı rolü ilerleyen yıllarda Roma, Bizans, Selçuklu, Osmanlı döneminde de sürdürmüştür.[68]

2.3.2. Hellenistik ve Roma dönemleri

Büyük İskender Batı Anadolu'nun güvenliğini sağladıktan sonra güneye ilerlemiş, M.Ö. 334 yılının kışını Lykia'da geçirdikten sonra Pamphilia içlerinden Phyrgia'ya doğru seferine devam etmiştir. Phrygia'ya ulaştığında Pers satrabı İskender ile savaşmayı göze alamadığı için Kelainai şehrini savaşsız teslim almıştır. İskender Kelainai kentine komutanlarından Antigonos'u yerleştirdikten sonra Gordion'a doğru hareket etmiş,[69] kışı

[64] T. Sivas (2008), Kabartmalı bir Phryg kaya mezarı: Karacakaya/Gelin Kız Mezarı. *Muhibbe Darga Armağanı*. İstanbul: Sadberk Hanım Müzesi Yayını, s. 437.
[65] Haspels (1971), ss. 36-72.
[66] Sivas (1999)
[67] A. M. Darga (1993). Şarhöyük-Dorylaion kazıları 1989-1992. *XV. KST-I.* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, ss. 481-501.; A.M. Darga (1994). 1993 yılı Şarhöyük-Dorylaion (Eskişehir) kazıları. XVI. KST-I. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, ss. 351-367.; A. M. Darga ve T. Sivas (2000). Şarhöyük-Dorylaion kazı çalışmaları 1997-1998. Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi 2, C.I. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, ss. 97-127.
[68] Haspels (1971), s. 143.
[69] A. M. Mansel (1999), *Ege ve Yunan tarihi*, Ankara: TTK, s. 439.; Haspels (1971), s. 147.

Gordion'da geçirdikten sonra İssos Savaşı'nda (M.Ö. 333) Pers ordusunu bir kez daha yenmiştir.[70]

İskender'in ölümünden sonraki yönetim dağılımında Phrygia, Lykia ve Pamphylia bölgeleri ile beraber Antigonos'un egemenliğine verilir ve M.Ö. 301 yılına kadar bölge Antigonos egemenliğinde kalır. M.Ö. 301 yılında bugünkü Afyonkarahisar'ın kuzeyinde gerçekleşen İpsos Savaşı'nda Antigonos, Trakya kralı Lysimakhos ile Suriye ve doğunun efendisi Seleukos'un birleşmiş güçleri tarafından yenilgiye uğratılır. Antigonos'a ölüm getiren bu savaş sonunda Selukos, Anadolu ile Trakya'yı, Ege'den Hindistan sınırına kadar uzanan büyük ve sınırsız imparatorluğuna katmıştır. Böylece Phrygia bölgesi de Selukos yönetimi altına girmiştir.

Aynı dönemde Anadolu'da var olan hakim güçlerden bir diğeri de varlıklarıyla her yere korku saçan ve Hellenistik dönemde Anadolu'ya girmelerinden itibaren neredeyse her savaşın içinde olan Galatlardır. M.Ö. 280 yılında Bithynia kralı I. Nikomedes'in kardeşi Zipotes ile olan taht kavgasında Nikomedes'e yardım etmek için onun yardımı ve daveti üzerine paralı Asker olarak Anadolu'ya boğazlar üzerinden giriş yapmışlardır.[71] Bithynia kralının savaştan başarıyla çıkmasından sonra ise Galatlar Küçük Asya'nın iç bölgelerine doğru önlerine çıkan şehirleri yağmalayarak ya da haraç alarak ilerlemişlerdir. Sonunda Phrygia diye anılan Halys (Kızılırmak) ve Sangarios (Sakarya) ırmakları arasında kalan bölgeye yerleşmişler, burada bir krallık kurmuşlar, buradan da yağma seferlerine devam etmişler ve birçok şehri haraca bağlamışlardır.[72]

I. Attalus'un kral olduktan sonra Galatlara o güne kadar Bergama krallığınca verilen haracı vermeyi reddetmiş ve Galatlar üzerine sefere çıkmıştır. Yapılan seferi başarıyla bitirdikten sonra I. Attalus kral unvanını almış ve eski Mysialı hanedanlık Anadolulu bir krallığa dönüşmüştür.[73] Hieraks ile yapılan savaşlarda da başarılı olması onun Anadolu'daki gücünü oldukça sağlamlaştırmıştır ve Phrygia Bölgesi'nin de büyük kısmı Bergama krallığı sınırlarına dahil olmuştur.[74]

---

[70] Arriannos (1949), *İskender'in anabasisi*. (çev: Hayrullah Örs). Ankara: M.E.B. Yayınları, s.140.
[71] Belke ve Mersich (1990), s.73
[72] Nikomedes, kardeşi Zipotes'e karşı yapılan savaşta Galatların da yardımı ile başarılı olunca Galatlar Nikomedes'ten Anadolu'da yerleşecek toprak isterler. Nikomedes onlara Yukarı Phrygia'nın dağlık bölgelerini vermeyi önerir. Böylece Antiokhos'a karşı bir tampon devlet kurulmuş olacaktı. Galatlar, Sakarya ve Kızılırmak arasında yerleşmekle beraber güçlerinin yettiği her yere yağma seferi düzenlemeye başladılar. F. Lequenne (1979). *Galat'lar*. (çev: Suzan Albek). Ankara: TTK, s.35.
[73] M.I. Rostovtzeff (1998). *The social and economic history of the Hellenistic world C.I*, Oxford: Clarendon Press, s.555.; M. Arslan (2000), *Galatlar*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, s.80.
[74] D. Magie (2001), *Anadolu'da Romalılar, Attalos'un vasiyeti*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, s.14.

Savaştan bir yıl sonra Phrygia bölgesindeki Apameia'da (Dinar) imzalanan antlaşmayla, Eumenes krallığını Bitynia sınırından Büyük Menderes Irmağı'na kadar genişletmiştir. Ülkesi Psidia ile Milas dağlık bölgelerinin geniş bölümleriyle, Orta Anadolu'da Phrygia ve Lykaonia bölgelerini kapsamış ve böylece Pyrygia bölgesi Roma'nın da onayıyla Bergama krallığının yönetimi altına girmiştir.[75] M.Ö. 188'e kadar bölgedeki hakimiyet Bergama Krallığı ile Seleukoslar arasında el değiştirmiştir. Bu süreçte Seleukos kralı Antiokhos, Lidya ile birlikte Phrygia'ya Yahudi aileleri yerleştirmiştir.[76]

II. Eumenes döneminde Bithynia kralı I. Prusias'ın topraklarını genişletmesi üzerine iki krallık arasında çıkan savaşta, Roma devreye girmiş ve kuzeybatı Phrygia topraklarını (Dağlık Phrygia) Bergama'ya bırakmıştır. Aezani'de Hadrian dönemine ait ele geçirilen yazıtta, her iki kralın da Roma'nın önerisini kabul ettiği anlaşılmaktadır. Buna göre önce Bithynia kralı I. Prusias, Phrygia bölgesinin büyük bir kısmını ele geçirdikten ve güneyde Aezani ve Cadi kentlerine kadar uzanan toprakları ülkesine kattıktan sonra, Roma'nın diplomatik girişimleri ile bu bölgeler Bergama Krallığına bırakılmış ve burası "Phrygia Epiktetos" yani "ilaveten kazanılmış Phrygia" olarak tanımlanmıştır.[77]

Strabon'a göre Aizanoi (Çavdarhisar), Nakoleia (Seyitgazi), Kotiaion (Kütahya), Midaion (Karahüyük), Dorylaion (Eskişehir) Phrygia Epiktetos'un kentleridir; Kadoi de (Gediz) bunların arasında yer alır.[78]

Phrygia Bölgesi'nin Romalılaşma süreci, Bergama kralı III. Attalos'un M.Ö. 133'te ölümüyle birlikte Roma'nın Asia eyaletine dahil edilmesiyle başlar. M.Ö. 116 yılında Roma Senatosu Phrygia'ya vergi ve sınırların belirlenmesi için memurlar göndermiştir.[79] M.Ö. 1. yüzyılın ilk yarısında Anadolu, Roma ile Pontos Krallığı mücadelesine sahne olmaktadır. Bu mücadeleler zaman zaman Phrygia'da geçmiştir.[80] M.Ö. 25 yılında yapılan düzenlemelerle Phrygia'nın doğu kısmı Galatia eyaletine bağlanmış, batıda kalan küçük bölüm ise Asia eyaletinin bir parçası olmuştur. Flaviuslar ve Antoninler

[75] Magie (2001), s.39.
[76] S. Mitchell (1993), *Anatolia, land, men and gods in Asia Minor I: The Celts in Anatolia and the impact of Roman rule*, Oxford: Clarendon Press, s.34.; Ramsay (1897), s.538.
[77] İznik (2006), s.10.
[78] Strabon (2009). *Antik Anadolu coğrafyası.* (çev. A. Pekman). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, s.81.
[79] Haspels (1971), s.29.
[80] Haspels (1971), s.162.

döneminde, M.S. 1. yüzyılın ortalarından M.S. 2. yüzyılın sonlarına kadar Phrygia'da refah ve barış hakim olmuştur.

Phrygia, antikçağ yazarlarına göre Büyük (Megale) ve Küçük (Mikra) olmak üzere iki farklı bölgeden oluşmaktadır.[81] M.S. 1. Yüzyılda ise Phrygia Epiktetos (Küçük Phrygia) doğuda Kızılırmak, batıda Lidya bölgesi ile güneyde Ikonion ve kuzeyde Köroğlu Dağları ile sınırlanmaktayken, Phrygia Paroreios (Büyük Phrygia) olarak adlandırılan bölge ise Eskişehir, Afyon ve Kütahya illeri arasında kalan yüksek yaylaları kapsayan bölgedir.[82] Bu dönemde kuzeyde Bithynia, kuzeydoğuda Galatia, doğuda Lykaonia, güneyde Pisidia ve batıda Mysia Abbaitis ile sınırlandırılmaktadır.

İmparator Diokletianus (M.S. 284-305) döneminde eyaletlerin yeniden düzenlenmesi sırasında Asia eyaleti küçük parçalara bölünmüş, bölge Phrygia Prima ve Phrygia Secunda olarak ikiye ayrılmıştır. Asia eyaletinin sonunun Diocletianus'un eyalet sistemini yeniden organize etmesiyle geldiği düşünülmekle birlikte gerçekte Asia'nın yerini Phrygia ve Caria eyaletlerinin alması 3. yüzyılın ortalarında gerçekleşmiş gibi görünmektedir.[83] Bununla birlikte Birleşik Phrygia ve Caria Eyaleti Diocletianus döneminde de, 4. yüzyılın başına kadar varlığını sürdürmüştür. Bu sürecin başlangıcı Phrygia ve Caria'da ele geçen bazı yazıtlardaki "yönetimi altında" anlamına geldiği düşünülen "ἡγεμῶν" sıfatının aynı yönetici isimleriyle her iki bölge için kullanılmaya başlamasıyla belirlenmektedir. Gerek yazıtlardaki veriler, gerekse Diocletianus'un eyalet sistemi düzenlemesine dayanarak bu birleşik eyaletin 4. yy başlarında ayrıldığı söylenebilir.[84] M.S. 4. yüzyılın ortalarından sonra ise Phrygia Pacatiana ve Phrygia Salutaris adlarıyla anılmaya başlanmıştır.[85] (Harita: 3)

[81] W. Ruge (1941), Phrygia (Topographie), Paulys Realencyclopaedie Der Klass. Altertumswissenschaft XX\1.
[82] Parman (2002), s.13.
[83] S. Dimitriev (2001). The end of Provincia Asia, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte, Bd. 50, H. 4*, Franz Steiner Verlag, s. 470.
[84] Dimitriev (2001), s.468-471.
[85] Ramsay (1890), s.151.; Ruge (1941), s.781.

Harita 3: Geç Roma-Erken Bizans Dönemi'nde Phrygia (Öztaşkın 2010: 19)

2.3.3. Erken Hıristiyanlık Dönemi ve Mezhepler

Hıristiyanlığın Phrygia Bölgesi'nde yayılmaya başlaması komşu bölgeler olan Lykaonia ve Galatia gibi Aziz Paulus'un misyonerlik seyahati sonrasında başlamıştır. Aziz Paulus, M.S. 45-49 yılları arasında Antiokheia'dan (Antakya) yolculuğuna başlamış ve bir liman kenti olan Seleukeia Pieria'ya (Samandağ) gelerek, buradan bir gemiyle, Kıbrıs (Salamis ve Paphus) üzerinden Attalia (Antalya) Limanı'na, ulaşmıştır. Kara yolu ile Perge'ye (Aksu) ve Kestros (Aksu) Vadisi'nden, Psidia Antiokheia'ya (Yalvaç) ulaşan Paulus, yolculuğuna devam ederek, İconium (Konya), Lystra (Hatunsaray Kasabası) ve Derbe (Aşıran Köyü) kentlerini ziyaret eder.[86] Paulus ikinci misyonerlik yolculuğunu

[86] *İncil*. Elçilerin İşleri 13:14-52; 14:1-7.

M.S. 50-53 arasında, üçüncü yolculuğunu ise M.S. 55-58 yılları arasında gerçekleştirmiştir.

Üçüncü seferinde Ephesus'a (Efes) giderken Phrygia ve Galatia'ya uğramıştır.[87] Paulus'un ziyaretinin Phrygia'da Hıristiyanlığın yayılmasına ne derece etkisi olduğu bilinmemekle birlikte bugüne kadar onun dönemine yani M.S. 1. yüzyıla ait Hıristiyanlıkla ilgili bir iz de Phrygia'da bulunabilmiş değildir. Bölgede Hıristiyanlıkla ilişkilendirilen en erken tarihli iki eser Kadoi'de (Kütahya-Gediz) bulunmuştur. M.S. 157/8 ve 179/80 tarihlerine ait olan bu mezar stellerinde bireylerin ellerinde tuttukları ve ökaristi ekmeğini temsil ettiği düşünülen, ortasında haç işareti bulunan daireler ve geç tarihli örnekteki üzerinde "T" şeklinde haç olan üzüm salkımı Hıristiyanlığın Phrygia'daki ilk izleri olarak bilinmektedirler.[88] Bu eserlerin üzerindeki yazıtlar ise Hıristiyanlığa dair ipucu vermemektedirler.

Bu eserlerden sonra Phrygia'da Hıristiyanlığa işaret eden ikinci bir grup eser de Temenouthyrai (Uşak) çevresinde bulunmuştur. M.S. 2. yüzyıl sonu – 3. yüzyıl başına tarihlenen bir grup mezar steli hem Roma Dönemi'nin Hıristiyanlıkla iç içe geçmiş pagan kültürünü yansıtmaları hem de Erken Hıristiyanlığın çok tartışılan heretik mezheplerinden Montanizm'le ilişkilendirilmeleri açısından ilgi çekicidir.[89]

Phrygia'nın Hıristiyanlaşmasına dair bir diğer eser grubu 3. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen ve ilk örnekleri -ve sonrasında da en fazla sayıda örnek- Eumeneia çevresinde bulunduğu için "Eumeneian Formula" olarak tanınan bir lanetleme tümcesi içeren mezar yazıtlarıdır. Mezara zarar verecek olanlar için "Tanrıya hesap vereceklerdir" (έσται αύτώ προς τον Θεόν) kalıbının kullanılmış olması, özel ismiyle bir tanrı ya da tanrılar değil de yalnızca "Θεόν" (Theon) yani "Tanrı" kelimesinin bu kalıpta kullanılması tek tanrılı bir inancı, dolayısıyla da Hıristiyanlığı akla getirmektedir.[90] Aynı dönemde bölgede Yahudi

---

[87] *İncil*. Elçilerin İşleri 16:6.; W. M. Ramsay (1898). *Saint Paul the traveller and Roman citizen*. New York: G. P. Putnam's Sons, s. 194-195.

[88] E. Chiricat (2013). The 'crypto-Christian' inscriptions of Phrygia. *Roman Phrygia culture and society.* (ed: P. Thonemann). Cambridge: Cambridge University Press, s. 200.; Calder (1955), ss. 33-34, Pl. II/b.

[89] İlk olarak Elsa Gibson tarafından tanıtılan bu steller Montanizm'le ilişkilendirilmiştir: E. Gibson (1975). Montanist epitaphs at Uşak. *GRBS 16*. 433-442. Stellerin Montanistlere ait olup olmadığı tartışmalıdır. Montanizmle ilişkilendirilen eserler ve yazıtlarla ilgili en geniş kapsamlı çalışmayı yapmış olan William Tabbernee'ye göre steller kesinlikle Montanist'tir: W. Tabbernee (1997). *Montanist insciptions and testimonia.* Macon: Mercer University Press, ss. 62-86 No:3-8, s. 571. Stephen Mitchell ise bu düşünceye katılmaz: S. Mitchell (2013). An epigraphic probe into the origins of Montanism. *Roman Phrygia culture and society.* (ed: P. Thonemann). Cambridge: Cambridge University Press, ss.168-197.

[90]Eumeneia'da bulunan bu kalıp için Hıristiyanlıkla ilgili olabileceğine dair ilk şüphe Georg Kaibel tarafından dile getirilmiştir: G. Kaibel (1878). *Epigrammata Graeca*. Berolini: G. Reimer, s.169, No:426. Sonraları Ramsay de bu görüşe katılır: Ramsay (1883), s.401. Calder bölgede daha fazla sayıda bu tip yazıt

nüfusunun varlığından dolayı Yahudilere ait olabileceği de tartışılmakla birlikte[91] günümüzde genel kanı Hıristiyanlara ait oldukları yönündedir.[92]

Phrygia'da Erken Hıristiyanlık Dönemi'ne dair son eser grubu ise tartışmasız Hıristiyanlara aittir. Appia (Kütahya/Abya) ve çevresinde bulunan ve 3. yüzyıl sonu 4. yüzyıl başlarına tarihlenen bir grup mezar yazıtı üzerlerindeki "Hıristiyanlardan Hıristiyanlara" (Χριστιανοί Χριστιανοϊς) ibaresiyle ait oldukları cemaati açıkça göstermektedirler.[93]

2.3.3.1. Montanizm

Phrygia Bölgesi'nde bulunan Erken Hıristiyanlık Dönemi eserlerinin yukarıda değindiğimiz üzere Montanizm'le sıklıkla ilişkilendirilmeye çalışılması, fiziksel kanıtlar dışında Phrygia'nın ve Phrygialıların bu dönemde Montanizm'le ön plana çıkmalarından da kaynaklanmaktadır. Öyle ki bu mezheptekiler için kendi dönemlerinde önceleri "Phrygas" (Phrygler), "Kata-phrygas" (kalın kafalı, anlayışsız anlamında) ve merkezlerinden dolayı "Pepouzalı" (Uşak/Karayakuplu) denmiş, bir süre sonra "Montanist" adlandırması kullanılmaya başlamıştır.[94] Yandaşları tarafından ise "Yeni Kehanet" (νέα προφητεία) olarak adlandırılan bu akım, aslında üç kurucusundan biri olan Montanus'a ithafen "Montanizm" olarak adlandırılmaktadır. Diger iki kurucu ise Maximilla ve Priscilla adlı kadın kâhinlerdir. Güney Phrygia'da ortaya çıkmış olmakla birlikte Montanizm'le ilişkilendirilen en fazla sayıda stel ve yazıtın Yukarı Porsuk Vadisi çevresinde (Kütahya-Eskişehir) ele geçmiş olması göstermektedir ki özellikle Dağlık Phrygia'ya doğru yayılmıştır. Daha sonra bu yayılım Anadolu'nun batısına ve hatta Afrika ve İtalya'ya kadar uzanmıştır. (Harita 4)

---

tespit eden ve inceleyen araştırmacı olup, bu formülün Hıristiyanlara ait olduğuna dair kapsamlı kanıtlar sunmuştur: W. M. Calder (1939). The Eumeneian formula. *Anatolian Studies presented to william Hepburn Buckler.* (ed. W. M. Calder). Manchester University Press, ss.15-26.

[91] A. R. R. Sheppard (1979). R.E.C.A.M. Notes and Studies No. 6: Jews, Christians and Heretics in Acmonia and Eumeneia. *Anatolian Studies Vol. 29*, ss. 169-180.; P. Trebilco (2004). The Christian and Jewish Eumeneian formula. *Negotiating diaspora: Jewish strategies in the Roman Empire (Library of Second Temple Studies 45).* (ed. J.M.G. Barclay). Sheffield: Sheffield Academic Press, ss. 66-88.

[92] Chiricat (2013), s.200.

[93] E. Gibson (1978). *The Christians for Christians inscriptions of Phrygia*. USA: Scholars Press, ss. 9-40, 46-66, 70-84, 99-124.; Bu yazıt grubu da Montanizmle ilişkilendirilmiştir; bkz: W. M. Calder (1923). Philadelphia and Montanism. *Bulletin of the John Ryland Library 7*, ss. 309-53.; Gibson (1978), ss. 131-135.

[94] P. De Labriolle (1913), Les sources de l'histoire du Montanisme. *Collectanea Friburgensia. Nouvelle serie 15.* Fribourg: Publications de l'Universite de Fribourg, s.275.

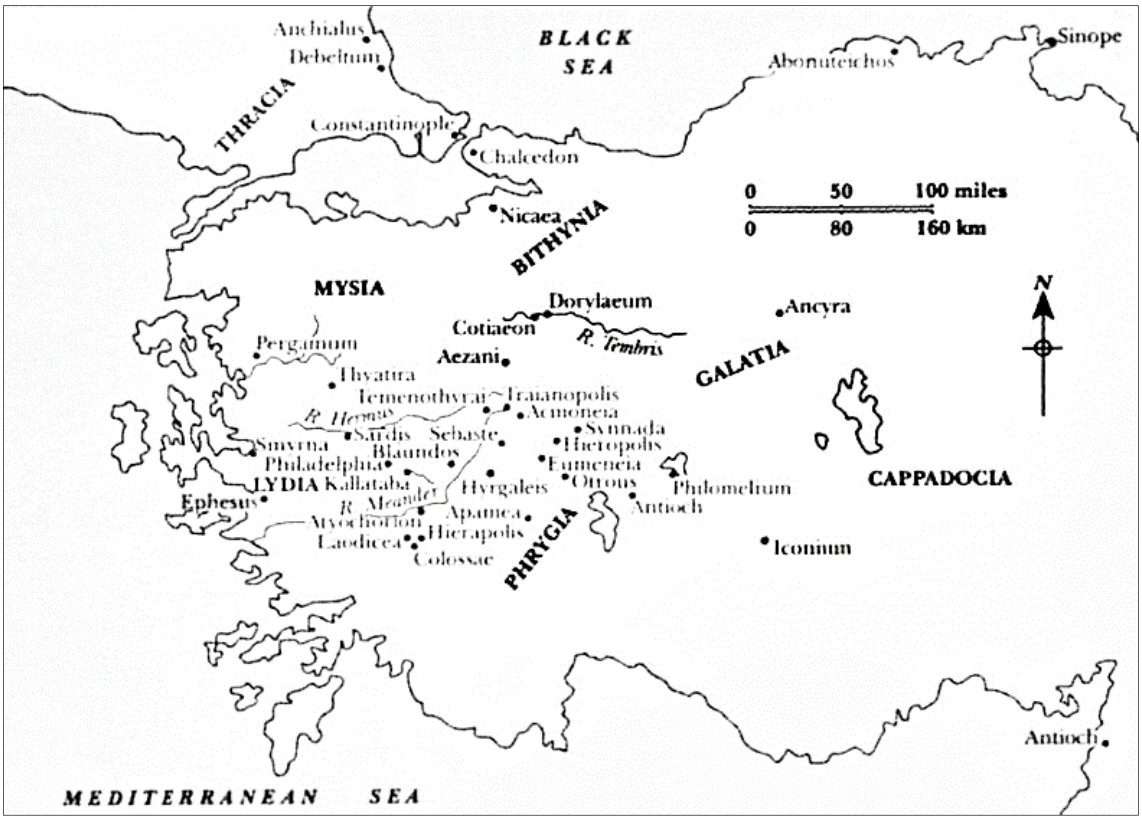

Harita 4: Montanizm'in Anadolu'da ulaştığı şehirler. (Trevett 2002, s.17)

Montanizm ilk olarak Anadolu'da Phrygia Bölgesi'nde Ardabau, Pepouza ve Tymion kasabaları çevresinde ortaya çıkmıştır.[95] Montanus ilk defa Ardabau'da vaaz vermeye başlamıştır. Pepouza ve Tymion ise Montanist peygamberler tarafından Kudüs olarak nitelendirilmiştir. Montanizm için bu üç kent oldukça önemlidir.[96] Pepouza ve Tymion'a dair lokalizasyon tespitleri varsa da hareketin ilk ortaya çıktığı yer olan Ardabau'nun günümüzde nerede olduğu belli değildir.[97] Tymion için ise Susuzören Köyü yakınlarında bulunan bir yazıtta şehrin isminin geçmesinden dolayı Uşak'ın 18 km. güneyindeki bu köyün yakın çevresinde olabileceği tahmini bulunmaktadır.[98] Bu yazıtı keşfeden araştırmacı Willam Tabbernee'nin başkanlığındaki ekibin çalışmalarında

[95] A. Marjanen (2005). Montanism: Egalitarian ecstatic new prophecy. *A companion to second-century Christian heretics*. (ed. A. Marjanen ve P. Luomanene). Leiden: Brill, s. 190.
[96] C. Trevett (2002). *Montanism: Gender, authority and the new prophecy*. Cambridge: Cambridge University Press, ss. 15-18.
[97] Montanizm'in kutsal kentleri için ilk kapsamlı çalışma August Strobel tarafından yapılmıştır: A. Strobel (1980). *Das heilige land der Montanisten*. Berlin: De Gruyter.
[98] W. Tabbernee ve P. Lampe (2008). Pepouza and Tymion. Berlin: Walter de Gruyter, ss. 75-84.

bölgede bir Bizans Dönemi kaya yerleşimi bulunmuş ve Karayakuplu Köyü yakınlarında bulunan bu yerleşiminin Pepouza Manastırı olabileceğinden hareketle, yakın çevresindeki antik yerleşimin de Pepouza olması gerektiği iddia edilmiştir.[99]

Montanizm ile ilgili bugün elimizdeki klasik kaynaklar oldukça sınırlıdır. Bildiklerimizin birçoğu ise Montanizm karşıtı, yazılardır. İlk dönem kilise babalarından Epiphanus, Hippolytus, Origen ve Tertullian'ın yapıtlarından ve İskenderiyeli Didymus, Dialexis, Flastrius, Augustine gibi din adamlarının yapıtlarından Montanizm ile ilgili önemli bilgiler elde edilmektedir. [100] Eusebius'ta da Montanizm'in ilk dönemi ile ilgili bilgiler bulunur: Historia Ecclesiastica'da korunagelen ve yazarı belli olmayan kısımda kadın peygamber Maximilla'dan bahseder. Bu kısım Maksimillia'nın ölümünden 13 yıl sonra kaleme alınmıştır. Anonim yazar aynı zamanda Montanus'un bu hareketten çok kısa süre önce Hıristiyanlığa geçmiş olduğunu da anlatır.[101] İkinci eser ise Apollonius'a aittir. Montanus'un peygamberlik iddiasından 40 yıl sonra yazılan eser Montanizm karşıtı bir eserdir.[102] Bu eser günümüze ulaşamamış olup Eusebius'un eserindeki birkaç pasajda görüşleri yaşatılmıştır.[103]

Kilise babalarının günümüze kadar gelen eserlerinin yanında Montanist vahiyler de bizim için önemli kaynaklardır. Eusebius ve Hippolytus'a göre ilk dönemlerden itibaren Montanizm ile ilgili oldukça fazla eser kaleme alınmıştır. Montanus, Maximilla ve Priscilla'nın dahil olduğu bir çok Montanist bu hareketi tanıtmak için yazılar kaleme almışlardır. Peygamber vahiyleri de günümüze kadar gelebilmeyi başarmış çok az kaynaktan biridir.[104] Elimizdeki kaynakları incelediğimizde Montanist peygamberlerin kişilikleri ile ilgili bir bilgiler bize Hıristiyan kaynaklarından geldiği için genelde onları karalamaya, küçük düşürmeye yöneliktir.[105]

Montanizm karşıtı kaynakların dışında kilise tarihi açısından önemli bir kişilik olan Tertullian'ın eserlerinin de anılması gerekmektedir. Tertullian Kuzey Afrika kentlerinden Kartacalı bir prokonsül senturionun oğludur. M. S. 196 yılında Hıristiyan olan Tertullian,

---

[99] Tabbernee ve Lampe (2008), ss. 113-116.
[100] Trevett (2002), ss. 3-5.; Marjanen (2005), ss. 185-187. (185-212)
[101] Eusebius (2010). *Ecclesiastical history books 1–5.* (çev: R. J. Deferrari). Washington: The Catholic University of America Press, 5.16, ss. 311-319.
[102] E. R. Heine (1992). Montanus, Montanism. *The Anchor Bible Dictionary*, v.4, New York, s. 898.
[103] Eusebius (2010), 5.18, ss.322-325.
[104] Marjanen (2005), s.187.
[105] Trevett (2002), s.1.

6 yıl kadar sonra yani M. S. 201 yılında Montanizm'in ilkelerini kabul etmiştir [106] ve Montanizm'i savunan yazılar üretmiştir.[107] Kartacalı olması vesilesiyle Montanizm Afrika'da da yayılmıştır. Montanizm'in ilk dönem ortaya çıkışı ve yayılımı ile ilgili bilgiler Montanizm karşıtı kaynaklardan elde edilir. Tertullian'ın eserlerinde Montanizm'in ortaya çıkışı ile ilgili bilgi verilmemektedir.

Eusebius'a göre Montanus bir Apollon rahibidir.[108] IV. Yüzyılda yaşamış olan Jerome'e göre ise Montanus hadım bir Kybele rahibidir.[109] Phrygia ile Mysia arasındaki Ardabau'da doğduğu bilinen Montanus'un doğum tarihi ise belli değildir. Önceden bir pagan olan Montanus 130 yılına doğru Hıristiyanlıkla ilgili fikirlerini yaymaya başlamıştır. Yalnızca Phrygia ve çevresinde değil Roma ve Kartaca'da dahi kendine taraftar bulmuştur. Yazılı bir eseri olduğu iddia edilse de günümüze sadece sözlü geleneğine ait bazı söylem parçaları kalmıştır.[110] Montanus'tan sonra hareketin en önemli isimleri Kutsal Ruh'un içinde konuştuğunu ileri süren Maximilla ve cin çıkarmak ile meşhur olan Priscilla'dır.[111] İkisi de Kutsal Ruh tarafından görevlendirildikten sonra kocalarından boşanmış ve kendilerini dini harekete adamışlardır.[112] Apollonius, Priscilla'nın Montanistlere göre bakire olduğunu söylemektedir.[113] Doğum yeri Pepuza'dır. Maximilla ise Tymion'da doğmuştur.[114] Hareketin diğer önemli ismi ise peygamber olduğu iddia edilen Quintilla'dır. Epiphanius'a göre Quintilla ve Priscilla aynı kişidir.[115] Üç peygamber içinde en geç öleni Maximilla'dır. Yaklaşık olarak 179-180 tarihlerinde ölmüştür. Ondan sonra da peygamber gelmemiştir.[116] Montanus, Priscilla ve Maximilla insanlara son vahiyi kendilerinin getirdiğini söylemişler ve yakın zamanda İsa'nın Pepuza'ya (ya da belki de Tymion) ineceğini ve oruç ile bu olaya hazırlanmalarını

[106] C. Dodgson (1842). Tertullian Vol. I. Apologetic and Practical Treaties. (çev: C. Dodgson). Oxford: J.H Parker, s. i-ii.
[107] K. A. H. Kellner (1915). *Tertullians apologetische-dogmatische und montanistische Schriften.* Kempten: J. Lösel.
[108] Eusebius (2010), 5.16-17.
[109] H.C. Frend (1984). *The Rise of Christianity*, Philadelphia: Fortress Press, s. 253.
[110] Eusebius (2010), 5.16-13.
[111] H.J. Lavlor (1930). Montanism. *ERE Vol. VIII*. (Ed. J. Hastings). ss. 828-832.
[112] Marjanen (2005), s. 189.
[113] Eusebius (2010), 5.18.3.
[114] C. Batuk (2003). Millenarianist bir hareket olarak Montanizm. *Milel ve Nihal, C. I. , S.1*, ss 41-71.
[115] Epiphanius (1994). *The Panarion of Epiphanius of Salamis: Sects 47-80, De Fide.* Leiden: Brill, s.21.
[116] Lavlor (1930), s. 830.

söylemişlerdir.[117] Montanus Tymion yakınlarındaki Pepuza'yı Kudüs olarak adlandırmıştır. Burası Montanizm'in kutsal şehri olmuştur.[118]

Montanistler Baba, Oğul ve Kutsal Ruh ile ilgili dönemin resmi görüşlerinden ayrılmazlar. Epiphanius'dan elde ettiğimiz bilgilere göre, Montanistler Eski ve Yeni Ahit'i kabul ederler, Teslis ve Mesih'e tıpkı İncil'de geçtiği şekli ile inanırlar.[119] Ortaklıklar bulunmakla birlikte Montanizm'in özellikle ruhbanlık ve kilise örgütlenmesiyle ilgili aykırı görüşleri Ortodoks din adamları tarafından en çok tepki çeken özellikleri olmuştur.

Montanistlere göre ruhbanlık tüm Hıristiyanlara verilmelidir. Ruhban sınıfının bildiği ve yaptığı ne varsa normal bir Hıristiyan da yapabilmelidir. Erkek ve kadınların birer papaz / rahibe gibi hareket etmeleri gerektiğini savunan montanistlere göre ruhban sınıfı gerekli değildir. Yani günah affetme yetkisine karşı çıkmışlardır.[120] Her ne kadar büyük bir kilise örgütlenmesinden söz edemesek de Montanistlerin kilise örgütlenmesinde piskoposluk ve papazlık yaptıkları bilinmektedir. Montanistler kiliselerinin başındaki görevliye patriarkh, ikinci sıradaki yöneticiye koinonoi onun altındaki yöneticilere ise piskopos adını vermişlerdir.[121] Ayrıca düzenlenen sinodlarda aforoz edildikleri için kiliseyi tanımadıklarını, piskoposluğa kendi hiyerarşilerinde son sırayı vermekle değerini düşürmeye çalıştıkları, kendi aralarında para toplayarak kiliselerdeki din görevlilerine maaş ödedikleri bilinmektedir.[122]

Oruç konusunda resmi kiliseye göre daha sert kurallar benimserler ve uzun süreli ve kuru yiyeceklerle açılan oruç tutmayı ve cinsel ve bedensel hazlardan kaçınmayı da sadece rahiplerden değil tüm Hıristiyanların görevi olduğunu savunurlar. Gün boyu yeme içmeden uzak durmanın yanında banyo yapmayı da yasaklarlar. Çarşamba ve Cuma günleri tutulan oruçlarda güzel bir yemek yemenin oruç ile elde edilmek istenen ruhani terbiyeyi eksilteceği için kuru ekmek, kuru sebze yer ve su içerler.[123]

Priscilla ve Maximilla'nın inanç içerisindeki yerinden anlaşılacağı üzere Montanizm kadınlıkla ilgili değerleri kutsal tutar. Kadın, Montanistler için Meryem'in

---

[117] K. Aland (1987). Montanizm. *Encyclopedia of Religion*. New York, s.81-82.
[118] Lavlor (1930), s. 829.
[119] Epiphanius (1994), s. 6.
[120] Tertullian (1885). On Modesty. *Ante-Nicene Fatlıers, Vol. IV*, s.21.
[121] Jerome (1893). *Nicene and post-Nicene Fathers: Second series, Volume VI: Jerome*. (çev: W.H. Fremantle, G. Lewis ve W.G. Martley). Buffalo, NY: Christian Literature Publishing, s. 56, Ep. 41.4.
[122] T. Kaçar (2009). *Geç Antik Çağda Hıristiyanlık*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, s. 50.
[123] C. Batuk (2003), ss. 58-59.

temsilcisidir. Paulus'a göre kilisede konuşması bile istenmeyen kadınlar Montanistler için kilisede görev alabilen ayin yönetebilen kişilerdir. Kadının bu öneminin yanı sıra kadınlar iffetine ve fendine özen göstermelidir. Tertullian bu konuda: "Her biriniz birer Havva olduğunuzu biliyor musunuz? Tanrı'nın sizin için söyledikleri bugün de geçerlidir. Siz şeytanın kapısısınız. Siz yasak meyvenin kapısını açtınız. Kutsal yasayı ilk terk eden sizsiniz. Şeytanın saldırmaya cesaret edemediği erkeği ikna eden sizsiniz. Siz dikkatsizce insanı, Tanrının imgesini yıktınız. Sizin terk edişiniz yüzünden Tanrı'nın oğlu da ölmek zorunda kaldı"[124] diyerek kadının kendisini kontrol etmesinin önemine dikkat çekmiştir. Aynı şekilde kadınların örtünmeleri gerektiğini, şatafatlı giyinmemeleri gerektiğini ve özellikle genç kızların giyimlerine özen göstermeleri ve peçe takmaları gerektiğini söyler.[125]

Montanistler kadın peygamber konusunda da Eski Ahit'ten pasajlarda adı geçen Debora[126], Meryem[127] gibi kadınları örnek vererek kendilerini savunmuşlardır. Katoliklerin kendilerine yaptıkları baskılar nedeniyle kiliseyi peygamber katili olmakla suçlamışlardır.[128] Yine ayrıca kendi peygamberliklerini İncil'e dayandırmaktadırlar.[129] İsa'nın müjdelediği Paraklitus'un Montanus'un kendisi olduğunu savunmuşlardır. Fakat elimizde Montanus hayatta iken diğer kadın peygamberlerin onu Paraklitus olarak kabul edip etmediklerine dair bir bilgi yoktur.[130]

Montanizm'in heretik ilan edilmesinde ve kiliseden dışlanmalarında en fazla kurucularının vahiy aldıkları ve peygamberlik iddiaları etkili olmuştur. M. S. 150-160 civarında Montanim'i tartışan bölgesel sinodlar toplanmış, M. S. 177'de Papa Eleutherus Montanizm'i aforoz etmiştir.[131] Bu tarihten itibaren gittikçe dışlanan mezhep Phrygia'a bölgesindeki resmi varlığını I. Iustinianus (527-565) dönemine kadar sürdürmüştür. Bu dönemde yasaklarla yetinilmemiş, Heretik ilan edilen gruplara karşı uygulanan şiddetli baskı ile Montanizm'e büyük bir darbe vurulmuştur. Prokopius'a göre Montanistler

---

[124] Tertullian (1885), On The Apparel of Women book I. *Ante-Nicene Fathers, Vol. 4*. (çev: S. Thelwall). Buffalo, NY: Christian Literature Publishing, ch. 1.
[125] Tertullian (1885), On The Veiling of Virgins, ch. 1.
[126] Tevrat, Hakimler 4:4-5.
[127] Tevrat, Tekvin 15:20.
[128] Eusebius (2010), 5.16.12.
[129] Matta 23:34 : İşte bunun için size peygamberler, bilge kişiler ve din bilginleri gönderiyorum. Bunlardan kimini öldürecek, çarmıha gereceksiniz. Kimini havralarınızda kamçılayacak, kentten kente kovalayacaksınız.
[130] Lavlor (1930), s 828.
[131] D. E. Groh (1990). Montanism. *Encyclopedia of early Christianity* (ed. E. Ferguson). New York: Garland Publishing, s. 622.

devletin askeri baskısına dayanamayarak kendilerini kiliseleriyle birlikte yakarlar.[132] Bununla birlikte bu tarih Montanistlerin tamamen yok olduğunu tarih olarak anılmaz; bu tarih itibariyle gizli bir şekilde varlığını sürdüren mezhep III. Leo (701-722) zamanında vaftiz olup Ortodoks olmaya çağrıldıklarında aynı şekilde kiliselerinde kendilerini yakarlar.[133] Bazı araştırmacılar bu ikinci kıyımın da Montanizm'i tamamen yok etmediğini, Paulikanlara ya da Athinganilere katılıp varlıklarını en azından 9. yüzyılda da devam ettirdiklerini öne sürmüşlerdir.[134] Bununla birlikte 9. yüzyıl itibariyle asimile oldukları artık kaynaklarda yer almamalarından anlaşılmaktadır.

Bu konuda son olarak adı Phrygia'yla anılan Montanizm'in ait olduğu coğrafyanın diğer inanışlarıyla, özellikle de Kybele kültüyle ilişkisi konusundaki tartışmalara da değinmek gerekir. Mezhep, kimi araştırmacılar tarafından kurucusu Montanus'un eski bir Kybele rahibi olduğuna dair bilgi, kurucuları arasında peygamberlik mertebesinde olduğuna inanılan iki kadın olması, bu kadınların pagan ayinlerindekine benzer vecd anektodları, kilise hiyerarşisinde kadın görevlilere yer verilmesi ve din görevlilerinin evli olmasının hoş görülmemesi sebeplerinden dolayı Phryglerden miras kalan Kybele inancıyla ilişkilendirilmektedir.[135] Bunu reddeden ve Montanizm'i dönemin sosyo-kültürel ve ekonomik olgularıyla Erken Hıristiyan felsefesinin yoğrulması ile ortaya çıkmış bir mezhep olarak nitelendiren araştırmalar da vardır.[136] Montanizm'in kökeni konusunda daha dar bir açılım da Yahudilikle ilişkisi konusundadır. Özellikle 19. yüzyılda Tübingen ekolünden gelen bu yaklaşım günümüzde etkisini kaybetmiş görünmektedir.[137]

---

[132] Procopius (2010). *The secret history: with related texts.* (çev: A. Kaldellis). Indianapolis: Hackett Publishing, s. 53.

[133] Theophanes (1982), s.93.

[134] P. Charanis (1959). Ethnic changes in the Byzantine Empire in the seventh century. *Dumbarton Oaks Papers Vol. 13*, s. 27. A.Scharf (1966). The Jews the Montanists and the Emperor Leo III. *Byzantinische Zeitschrift Vol. 59-1*, ss. 37-46.; Phrygia Bölgesi'nde var oldukları bilinen bu iki topluluğa "Bizans Dönemi" bölümünde değinilmiştir.

[135] Montaniz'in içerisinde Pagan etkileri olabileceği üzerine ilk kapsamlı çalışma Wilhelm Schepelern tarafından yapılmıştır: W. Schepelern (1929). *Der Montanismus und die Phrygischen kulte: eine religionsgeschichtliche untersuchung*. Tübingen: J. C. B. Mohr. Bu konudaki en güncel ve kapsamlı görüşler ise Vera-Elizabeth Hirschmann'a aittir: V-E. Hirschmann (2005). *Horrenda Secta: Untersuchungen zum frühchristlichen Montanismus und seinen Verbindungen zur paganen Religion Phrygiens*. Stuttgart: Steiner.

[136] G. Freeman (1950). Montanism and the pagan cults of Phrygia. *Dominican Studies III*.; B. W. Goree (1984). The cultural bases of Montanism. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Texas: Baylor University.

[137] J. M. Ford (1966). Was Montanism a Jewish-Christian Heresy. *The Journal of Ecclesiastical History* Volume 17-02, 145-158.; C. Trevett (2002). Montanism. *The early Christian World.* Vol. II. (ed. P. F. Esler). Oxon: Routledge, s. 946.;

2.3.3.2. Novatianizm

Phrygia Bölgesi'nde Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde yayılan bir diğer mezhep kendilerini "καθαροι" (katharoi: saflar/temiz Hıristiyanlar anlamında) olarak adlandıran Novatianistlerdir. Novatian yaklaşık M. S. 200-258 yılları arası yaşamış, 251-258 yılları arası kanunlar gereğince seçilmiş papaya muhalefet ederek kanun dışı papalık (Antipope) yapmış, Romalı din düşünürü ve yazardır. 251'de üç piskopos tarafından kutsanarak dönemin papası Cornelius'tan daha sağlam bir yer edinmiştir. Bazıları papa olarak onu görmüş ve kısa sürede bütün Hıristiyan coğrafyasında takipçileri olmuştur. Onun kurduğu ayrılıkçı kilise faaliyetlerini birkaç yüzyıl devam ettirmiştir. Novatianizm 4. yüzyılın başı itibariyle Phrygia'da yayılmaya başlamıştır.[138]

Novatianist hareketin içerisinde Tertullian'ın görüşlerinin de benimsendiği ve Tertullian'ın kendisi bir Montanist olduğu için Novatianizm'in Montanizm'in anavatanı olan Phrygia'da rahat bir yayılma imkanı bulduğu görülür. Özellikle Yukarı Porsuk Vadisi'nde (Montanizm'in olduğu gibi) yaygınlaşmıştır.[139] Altıntaş'ta bulunan ve 375 yılına tarihlenen bir yazıtta Kotiaion'un Novatianist piskoposundan bahsedilmektedir.[140] Ayrıca Sakarya nehrinin kaynağına yakın bir yerde Pazon ya da Pouza ismindeki bir şehirde Novatianist piskoposların katıldığı bir sinod da düzenlenmiştir.[141]

Bir kez vaftiz olduktan sonra günahların bağışlanmasını reddetmeleri, ikinci evliliğe karşı oluşları gibi Montanizm'le benzeşen özellikleri bulunan mezhebin Phrygia'daki cemaati zamanla Montanistlere karışmış ve bu şekilde erken 8. yüzyıla kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir.[142]

2.3.3.3. Melek Kültü

Phrygia Bölgesi'nde yine Erken Hıristiyan Dönemi belgeleri ve yazıtlarından yola çıkılarak tartışılan bir diğer inanç meselesi de Meleklere diğer bütün bölgelerden daha

[138] Socrates'in Historia Ecclesiae'sinden aktaran: Gibson (1978), s. 141.
[139] Gibson (1978), s. 141.
[140] W. H. Buckler, W. M. Calder ve C. W. M. Cox (1927). Asia Minor, 1924. IV. A monument from the Upper Tembris Valley. *The Journal of Roman Studies Vol.17*, ss. 49-58.
[141] Haspels (1972), s.207.
[142] P. Charanis (1975). Cultural diversity and the breakdown of Byzantine power in Asia Minor. Dumbarton Oaks Papers, Vol. 29, s. 13.

fazla önem verilmesi olmuştur. Gerçekten de Bizans Dönemi Phrygia'sına baktığımızda Özellikle Başmelek Mikail'in bütün diğer azizlerden daha fazla önemsenmiş olduğu ve ön plana çıktığı görülür.[143] Phrygia ve yakın çevresindeki Khonai (Honaz), Nakoleia (Seyitgazi), Sozopolis (Uluborlu), Germia (Gümüşkonak) ve Pessinus'ta (Ballıhisar) Mikail adına kiliseler yapılmıştır, pek çok yazıtta adına rastlanır.[144]

Aslında melek inancı Hıristiyanlık'tan çok daha öncesine dayanmaktadır. Roma Dönemi'nde Phrygia Bölgesi'nde özellikle Colossae'de (Denizli/Honaz) güçlü bir "Melek Kültü" olduğu bilinmektedir.[145] İncil'de "Koloselilere mektup" bölümünde Paulus'un Colossaeli inananları meleklere tapanlara karşı uyarması da bu durumun en önemli göstergesidir.[146] Bunun dışında Dorylaion, Nakoleia, Laodikeia, Apameia, Hadrianopolis, Amorion ve Philomelion'da M. S. 2-3. yüzyıllarda görülen Hosios kai Dikaios (Kutsal ve Adil, tanrı ya da tanrı çifti) inancı da meleklerle ilgili görünmektedir.[147] Hosios ve Dikaios, güneş tanrısı Helios'un hizmetinde olan tanrılar olup ait olduğu kült içerisinde insanla tanrı arasındaki habercilerdir. Kuzeydoğu Lydia ve Phrygia'da, her ne kadar yerel farklılıklar olsa da, Hosios ve Dikaios her zaman haberci tanrı niteliği taşımaktadır.[148] Mitchell'e göre bu meleklerin görevlerinin, köy toplumunda kutsal adaleti saglamak oldugu düşünülmüştür ve her ikisi de aslında melek olarak görev yapmaktadır.[149]

---

[143] S. Mitchell (1993), *Anatolia, land, men and gods in Asia Minor II: The rise of the Church*, Oxford: Clarendon Press, s.46.

[144] Parman (2002), ss. 27-29. Parman Eskişehir'in Mihalgazi ve Mihalıççık ilçelerinin isimlerini de bölgede Mikail kültünün yaygınlığına bağlar. Aezani'de (Kütahya/Çavdarhisar) bulunmuş bir yazıt Tanrı ve Baş Melek Mikail'e adanmış olup bir çocuğun iyileşmesi için yardım istemektedir. 4. yüzyıla tarihlenen bu yazıt Mikail kültünün en erken örneğidir. Bkz. C. W. M. Cox vd. (1988), no: 551.; İznik (2006), s. 350.

[145] A. L. Williams (1909). The cult of the angels at Colossae. *Journal of Theological Studies 10*, ss. 413-38

[146] *İncil*, Koloselilere mektup, 2.18.

[147] S. Mitchell (1995), *Anatolia, land, men and gods in Asia Minor II: The Rise of the Church*. Oxford: Clarendon Press, ss. 45-46.

[148] N. E. Akyürek Şahin (2004). Anadolu'da Hosios kai Dikaios Kültü (Kutsal ve Adil Tanrı), *Arkeoloji ve Sanat*, S.118, s. 8.

[149] Mitchell (1993*), Anatolia II*, s.46. Mitchell burada yazıtlardan "angelikos", "angelos" kelimelerini örnek göstermektedir. Örneklerden birisi özellikle melek kültü ile özdeşleşmiş olup Sheppard'ın çalışmasıyla tanınmaktadır. Bkz: A. R. R. Sheppard (1981). Pagan cults of angels in Roman Asia Minor. *Talanta 13-14*, ss. 87–89, No.8.; Sheppard tarafından bu örnekte "συνβίωσις τών φιλανγέλων" (symbiosis ton philangelon) yani melek sevenler derneği yazdığı tespit edilmiş ve literatürde hep bu şekilde anılmıştır. Bununla birlikte Hasan Malay bu çevirinin yanlış olabileceğini başka bir örnekle de karşılaştırarak belirlemiştir. Malay'a göre yazıttaki kelime "philangelon" değil "φιλάνπέλωι" (philanpeloi) yani "asma/bağ sevenler derneği" olarak çevrilmelidir. Bkz: H. Malay (2005). Φιλάνπέλωι in Phrygia and Lydia. Epigraphica Anatolica 38, ss. 42-44.

Araştırmacılar meleklerle ilgili inanışların ortaya çıkışı ve etkileşimleriyle ilgili genellikle Museviliği veya Paganizmi kaynak olarak göstermişlerdir.[150] Roma inancındaki, Colassae'de de görülen Melek Kültü için Sheppard ve Mitchell Museviliğin etkili olduğunu düşünürken[151], Mango Anadolu'daki Başmelek Mikail karekteri için Phryg kökenli tanrı Attis ile karşılaştırmalı değerlendirmeye gitmiştir.[152]

İç Anadolu'da Melek kültünün Montanizm ve Novatianizm gibi Ortodoksluk'tan tamamen ayrılmış bir mezhep olmadığını, hatta Ortodoksluk içerisinde Başmelek Mikhail figürü ile kendine yer bulduğunu da belirtmek gerekir. Bu duruma verilebilecek en güzel örnek Göreme'deki Karanlık Kilise'de kilisenin banilerini kanatları altına almış ve Rodley tarafından "Khonae'nin Başmelek Mikhail'i" olarak adlandırılan Mikhail tasviridir.[153] Bu tasvirin tam karşısında da aynı şekilde Başmelek Cebrail tasviri bulunmaktadır. Karanlık Kilise 12-13. yüzyıllara tarihlendirilmektedir.

[150] Bu konudaki farklı yaklaşımlar için bk: C. West (2014). St. Michael the Archangel in Late Antiquity. Undergraduate Honors Theses. Paper 737. University of Colorado at Boulder, ss. 49-50.
[151] A. R. R. Sheppard (1981), ss. 77–101.; Mitchell (1993), *Anatolia II*, s.46.
[152] C. Mango (1984). St Michael and Attis. *Deltion 12*, ss. 39-62
[153] L. Rodley (2010). Cave monasteries of Byzantine Cappadocia. New York: Cambridge University Press, ss. 54-55.

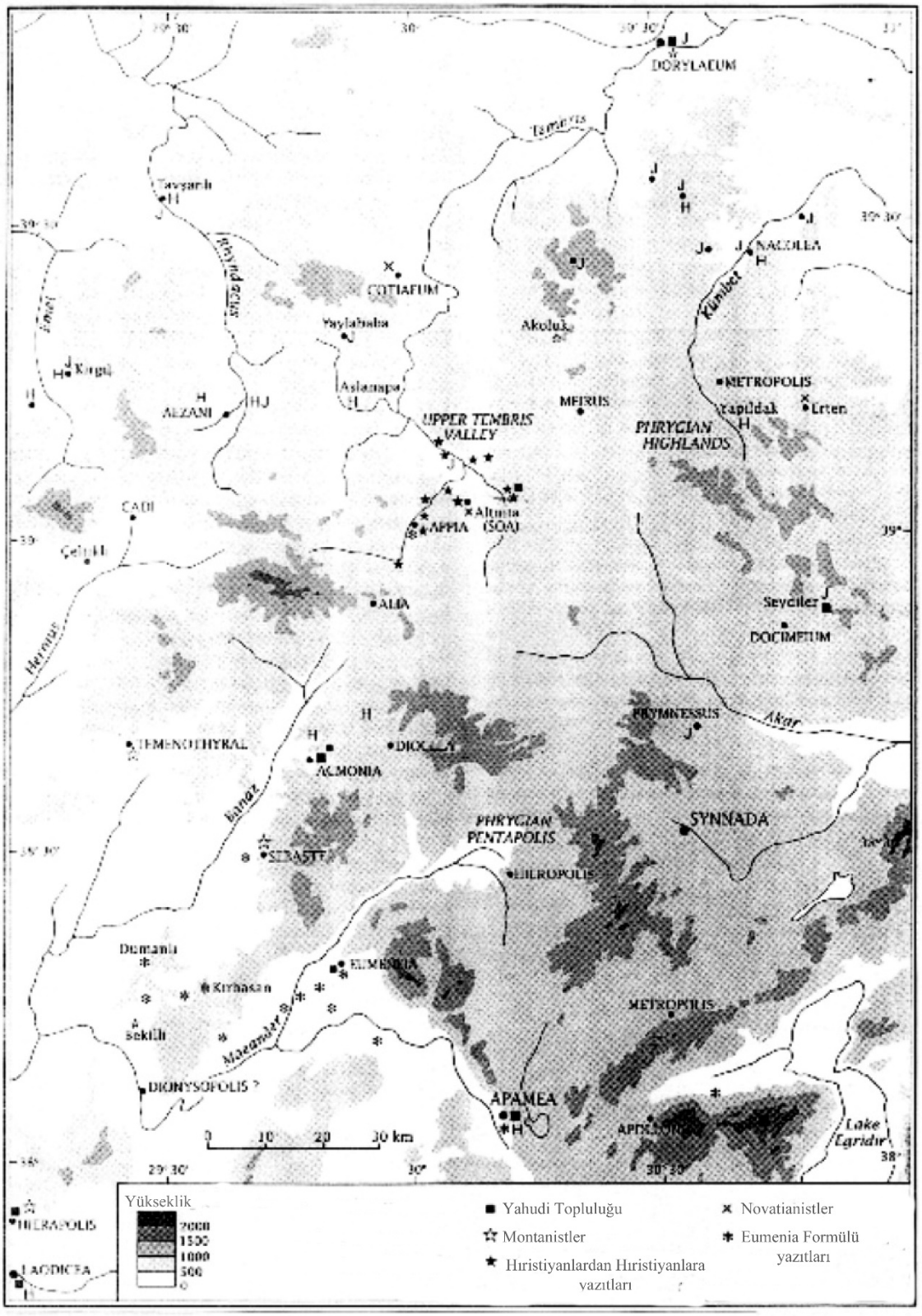

Harita 5: Batı ve Merkez Phrygia'da Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde cemaatler (Mitchell'den değiştirilerek: Mitchell 1993, s.42, Map 1.)

2.3.4. Bizans Dönemi

M.S. 395'te Roma İmparatorluğu'nun doğu ve batı olarak ikiye ayrılmasından sonra Phrygia Bölgesi, Doğu Roma İmparatorluğu sınırları içerisinde yer almıştır. Bu dönemden sonra Anadolu'da Doğu Roma/Bizans İmparatorluğu'nun 800 yıl kadar süren hâkimiyeti başlar. Dağlık Phrygia Bölgesi, üzerindeki bağlantılar ile Konstantinopolis'i İç Anadolu'ya ve Güney Anadolu'ya bağlayan yollar üzerinde olması nedeniyle tüm Bizans Dönemi boyunca ticari, dini ve askeri açıdan önemli bir geçiş bölgesi olmuştur. Konstantinopolis'den başlayıp Dorylaion ve Ikonion içlerinden Toros dağları, Kilikia ve sonunda Suriye'ye kadar uzanan güzergah Orta Anadolu'nun en müstahkem yolu olur. Diğer anayol kuzeyde olup Ankyra (Ankara) üzerinden Tuz Gölü'nü geçerek güneye, Gülek Boğazına ulaşır.

Başkent Konstantinopolis'i (İstanbul), Nikaia (İznik) ve Prusa (Bursa) üzerinden Orta Anadolu'da çok önemli bir kavşak noktası olan Ikonion'a (Konya) bağlayan yol, üç farklı güzergâh içerir. İlk güzergâh, Nikaia (İznik), Dorylaion (Eskişehir/Şarhöyük), Nakoleia (Seyitgazi), Kedrea (Asar Kümbet), Polybotos (Afyon/Bolvadin), Iulia (Çay), Philomelion (Akşehir) ve Laodikeia'ten (Konya/Ladik) Ikonion'ya (Konya) ulaşır. İkincisi Dorylaion'dan (Eskişehir/Şarhöyük) Nakoleia'ya (Seyitgazi) ve buradan da Amorion (Afyon/Hisarköy) üzerinden Laodikeia'ya (Konya/Ladik) bağlanır. Tamamen farklı bir rota çizen üçüncü güzergâhta Prusa (Bursa) ve İnönü üzerinden Kotiaion (Kütahya), Akroinos (Afyon), Dokimion (Afyon/İscehisar) üzerinden Kedrea'ya (Asar Kümbet) bağlanan yoldur.[154]

Kuzeyden geçen ve Geç Roma-Erken Bizans döneminde "Hacı Yolu" olarak kullanılan güzergâh ise, Ankyra (Ankara) üzerinden Tuz Gölü'nün (Tatta) batı ve güneyinden geçip Kilikia Geçitleri'ne ulaştığından Phrygia Bölgesi'nde kullanılan ana yol güzergâhları ile kesişmemektedir.[155]

Bizans döneminde kilise yönetimi her zaman idari ayrımlarını kayıtlarına geçirmiştir. Böylece Bizans döneminde yapılan idari ve askeri değişiklikler de yazılı olarak kaydedilmiş olur. M.S. 5. yüzyılda piskoposluk merkezlerinin listelerini tutan

[154] M. Öztaşkın (2010). Frigya (Phrygia) Bölgesi Bizans Dönemi tarihi coğrafyası. *Frigya (Phrygia) Bölgesi Kaya Kiliseleri*. Eskişehir: Tepebaşı Belediyesi, ss. 20-21.
[155] Parman (2002), s.85.

Hierokles, tüm Phrygia'da altmış iki piskoposluk merkezi olduğunu belirtmiştir.[156] Bunlardan yirmi dört tanesi Phrygia Salutaris'te yer almaktadır.[157]

Bu kayıtlara göre Erken Bizans Dönemi'nde Phrygia; Phrygia Pacatiana ve Phrygia Salutaris olarak iki bölüme ayrılmıştır. Phrygia Pakatiana'nın metropolisi Laodikeia'dır (Denizli). Buraya bağlı piskoposluk merkezleri ise Akmonia (Akat), Alia (Afyon/Kozören), Appia (Kütahya/Abya), Aristeia (Sincanlı Ovası), Atanassos (Sincanlı Ovası), Aizanoi (Kütahya/Çavdarhisar), Diokleia (Ahırhisar), Eumenia (Yukarı Menderes Ovası/Işıklı), Kadoi (Kütahya'nın güneybatısında), Khonai (Denizli/Honaz), Kidyessos (Afyon/Çayhisar), Kolossai (Honaz'ın 4 km. kuzeybatısında), Peltai (Karayahşiler), Pepouza, Sebaste (Uşak/Selçikler), Synaos (Simav), Temenothyrai (Uşak), Traianupolis (Uşak'ın 12 km. doğusunda), Trapezupolis'dir (Seyne). Phrygia Salutaris'in metropolisi ise Synnada'dır (Şuhut) ve buraya bağlı piskoposluk merkezleri de Augustopolis, Aurokla, Bruzos (Karasandıklı Ovası), Dokimion (Afyon/İscahisar), Dorylaion (Eskişehir / Şarhöyük), Eukarpia (Afyon / Emirhisar), Hierapolis (Afyon/Koçhisar), Ipsos, Kinnabrion (Afyon/Şuhut yakınında), Kotiaion (Kütahya), Lykaon, Meros (Demirözü), Metropolis (Seyitgazi-Kümbet'in 10 km. doğusu), Midaion (Eskişehir/Karahöyük), Nakoleia (Seyitgazi), Otrus (Sandıklı Ovası-Kelenderes), Phyteia (Afyon/Kemerkaya), Polybotos (Afyon/Bolvadin), Prymnessos (Afyon/Süğlün), Sibindos, Skordapia, Soa (Kütahya/Altıntaş), Stektorion (Menteş) ve Sublaion'dur (Dinar)[158]. Dağlık Phrygia'nın önemli kentlerinin (Dorylaion, Kotiaion, Metropolis, Midaion, Nakoleia) Phrygia Salutaris içersinde yer aldığı görülür.

Bizans Dönemi'nde Dağlık Phrygia Bölgesi'nin önemli tarihsel gelişmeleri genellikle çatışmalar, ayaklanmalar ve azınlıklar/mezhepler ile ilgili sorunlarla kayıtlara geçmiştir. Bunlardan ilki tahtta hak iddia eden Procopius'un İmparator Valens tarafından Nakoleia'da yenilgiye uğratılmasıdır.[159] Kısa bir süre sonra Nakoleia bir başka ayaklanma ile gündeme gelir. "Greutungi" olarak adlandırılan ve Theodosius tarafından 386'da kuzey Karadeniz steplerinden Phrygia'ya yerleştirilen Gotların lideri olan Tribigild, Arcadius'a karşı Nakoleia merkezli bir isyan başlatmıştır. Arcadius aynı yıl,

[156] Ramsay (1883), s.371.
[157] Ramsay (1887), s.474-475.
[158] Parman, (2002), s.49-51'den aktaran Öztaşkın (2010), s. 22-23.
[159] A. Kazhdan (1991). Nakoleia. *The Oxford Dictionary of Byzantium Vol. 2*. USA: Oxford University Press, s. 1434.

399'da isyanı bastırmıştır.[160] Tribigild önderliğinde isyan eden Got nüfusunun bölgedeki niteliği ve akibeti belirsizdir.[161]

7. yüzyılda başlayan Arap akınları, Anadolu'nun güney kıyılarında olduğu gibi, Phrygia Bölgesi'nde de etkili olmuştur. 641'de başlayan ilk saldırılarda Arap ordusu, önce Armenia eyaletini sonra Kayseri'yi işgal etmiş, oradan devam ederek 644 yılında Amorion'u (Emirdağ/Hisarköy) kuşattıysa da alamamıştır.[162]

Bizans İmparatorluğu'nun erken döneminden sonra sürekli istilalara sahne olan Anadolu'nun güvenliğini tekrar sağlamak için yeni bir askeri sistem geliştirilerek imparatorluk idaresindeki toprakların yeniden taksimatı yoluna gidilimiştir. İmparator Herakleios döneminde (M.S. 610–641) ilk defa uygulanmaya başlanan bu yeni düzene "Themata", birimlerine ise "Thema" adı verilmiştir.[163] İlk kurulan dört thema Armeniakon, Anatolikon, Thrakesion ve Opsikion'dur. Armeniakon Theması (Θέμα Ἀρμενιάκων), 667'de kurulmuş olup başkenti Amasea'dır (Amasya) ve Pontus, Armenia Minor ve Kuzey Kappadokia'yı içine alır.[164] Anatolikon Theması (Θέμα Ἀνατολικῶν), 669'da Amorion merkezli kurulmuştur. Phrygia'nın güney ve doğusunu, Lykaonia ve İsauria bölgelerini içerir.[165]. Thrakesion Theması (Θέμα Θρακησίων), 740 civarında kurulmuş olup, başkenti Khonai'dir ve Ionia, Lydia ve Karia'yı kapsar.[166] 680'de kurulan Opsikion Theması (Θέμα Ὀψικίου) ise önce Ankyra daha sonra Nikaia merkezli olup Bithynia, Paphlagonia ve Galatia'nın bir kısmını içermektedir.

Bu dönemde Phrygia'nın büyük bir kısmı Anatolikon Theması'nda kalmıştır. Phrygia Pakatiana ve Pisidya, Anatolikon sınırları içerisinde; Phrygia'nın batısındaki Laodikeia (Denizli), Hierapolis (Pamukkale) ve Kolossai (Honaz'ın 4 km. kuzeybatısında), ise Thrakesion Theması sınırları içerisinde yer alırlar; Dorylaion (Eskişehir/Şarhöyük), Midaion (Karahöyük) ve Kotiaion (Kütahya) ise Opsikion

[160] Kazhdan (1991), s.1434.
[161] Claudian, Phrygia'da yaşayan Gotların tarımla uğraştıklarını aktarmıştır: Claudian (1922). In Eutropium (çev: M. Plautnauer) London: Harvard University Press, II.220-1.; Modern araştırmalarda da bu görüştedir: M. Speidel (1984), A Latin gravestone of AD 390 from Sebaste/Phrygia. *Roman Army Studies Vol.1* Amsterdam: Gieben, s.388
[162] G. Ostrogorsky (1991), Bizans Devleti Tarihi (Çev.F.Işıltan), Ankara: TTK Yayınları. s.108.
[163] Ostrogorsky (1991), s.89-92.
[164] J. F. Haldon (1999). Warfare, state and society in the Byzantine world, 565-1204. London: Routledge, ss. 73, 112.
[165] Kazhdan (1991), Vol. 1, s. 89.
[166] Kazhdan (1991), Vol. 3, s. 2080.

Theması sınırlarına dâhil edilmiştir.[167] Bu dağılımda Dağlık Phrygia'nın büyük bir kısmının Opsikion içerisinde yer aldığı görülür.

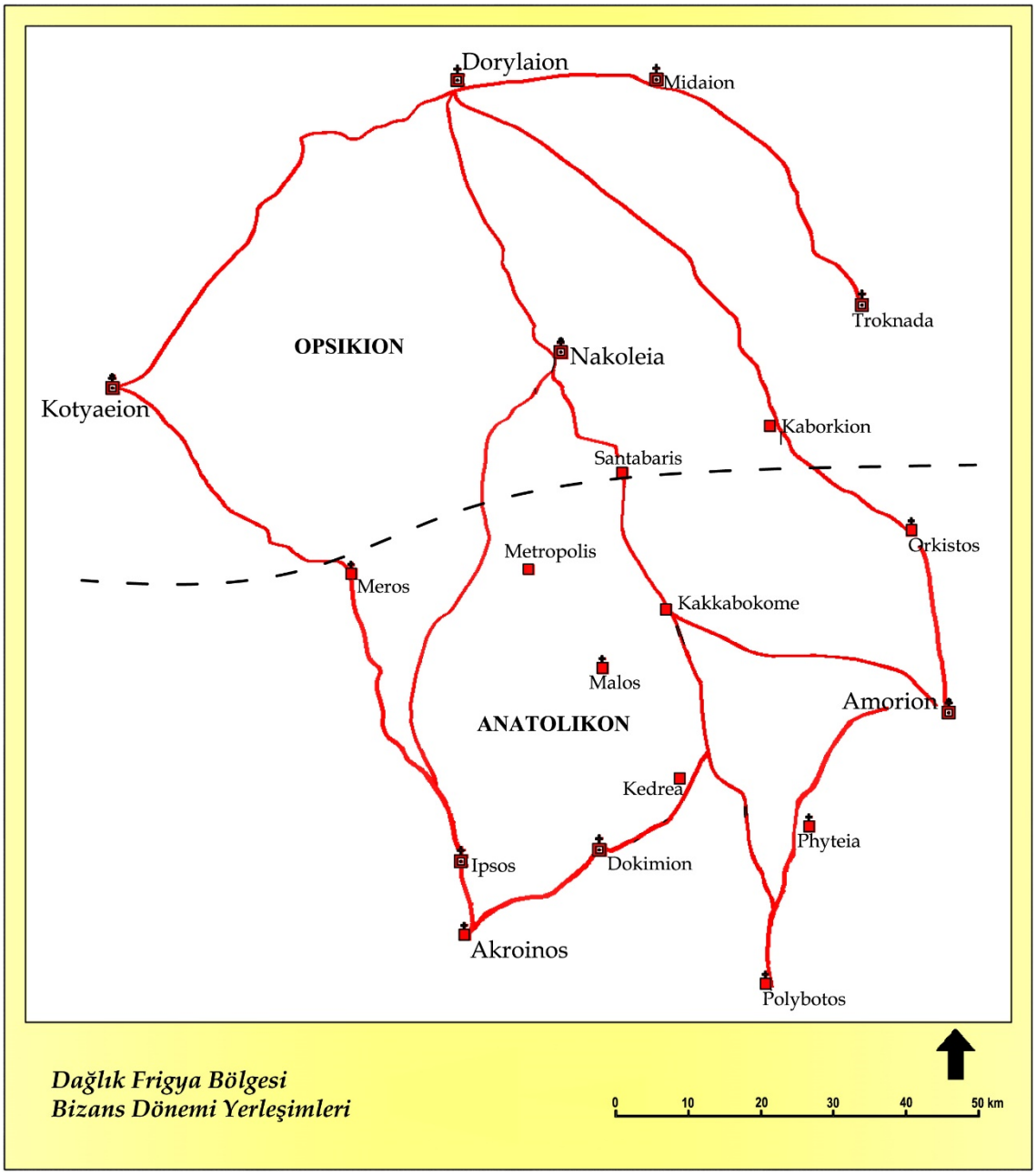

Harita 6: Dağlık Phrygia Bölgesi Bizans Dönemi yerleşim merkezleri.

Anadolu kentlerinde Arap istilalarıyla başlayan ve 'Karanlık Çağ' olarak da adlandırılan bu dönemde (7-9. yüzyıllar) kentlerin birçoğunda yerleşim dokusu net

[167] Parman (2002), s. 52.

değildir.[168] Kentleri belirlemek için isimlerini bir arada bulabileceğimiz kaynaklar olan piskoposluk kayıtları (Notitiae Episcopatuu) ne yazık ki terk edilmiş veya elden çıkmış şehirleri de listelediği için kent sayısını ve büyüklüklerini belirlemek konusunda yetersiz kalmaktadır.[169] Bu konuda kapsamlı bir çalışma yapmış olan Každan, 9. yüzyılda yaşamış Fars coğrafyazı İbn Hurdâzbih'in Bizans toprakları hakkında verdiği bilgileri değerlendirerek Bizans'ın 9. yüzyılda 128 adet kenti olduğu sonucuna varmıştır.[170] Ancak yine de 7–9. yüzyıllar arasındaki savaşların yol açtığı demografik dengesizlikten sonra Bizans kentlerinin, Roma dönemindeki gibi belediye kurumlarına sahip, nüfusun her zaman belli bir sayıda olduğu, örgütlü bir yerleşim biçiminde olduğunu söylemek güçtür.

10. yüzyılda yaşamış islam coğrafyacısı İbn Havkal, topraklarının büyüklüğünü korumasına rağmen Bizans İmparatorluğu'nda bulunan zengin şehirlerin sayısının az olduğunu yazmış; imparatorluğun çok büyük bir bölümünün dağlardan, hisarlardan, kalelerden, rahiplerin ikamet ettiği yerleşim birimlerinden, kayalarla ya da tünellerle ayrılan evlerin bulunduğu küçük şehirlerden oluştuğunu aktarmıştır.[171] Bu noktada İbn Havkal'ın kaleler ve hisarlar olarak değerlendirdiği yerlerin aslında Amorion ve Dorylaion gibi şehirler olabileceğine dikkati çekmek gerekir. İbn Hurdâzbih de şehir sayısını az vermekle birlikte, yukarıda bahsettiğimiz Každan'ın araştırması bunun böyle olmadığını göstermiştir. İbn Havkal'ın rahiplerin ikametgâhlarından ve kayalarla, tünellerle ayrılan evlerden bahsi ise aklımıza Kapadokia ve Phrygia'yı getirmektedir. Anadolu'yu güneydoğu-kuzeybatı istikametinde kat eden ve Arap seferleri sırasında çok kez kullanılan güzergâhın bu iki bölgeden geçmesi İbn Havkal'da bu şekilde bir izlenim bırakmış olmalıdır.

Arap istilalarının başlaması itibariyle Anadolu'daki kentlerin büyüklük ve önemlerinde düşüşler olmuş, surlarla çevrilen askeri açıdan önemli yerleşimler değer kazanmıştır. Bu dönemde Phrygia'da Amorion, Nakoleia ve Dorlylaion (Eskişehir/Şarhöyük) gibi kale kentler bu mücadelede kilit rolü oynayan yerleşimlerdir. Bunların dışında yeni kurulan kaleler arasında en dikkati çekenler Akroinos (Afyonkarahisar) ve Kedrea'dır (Asar Kale). Akroinon ve Kedrea tahminen garnizon

[168] K. Rheidt (1999). Kent mi, köy mü? Orta ve Geç Bizans Anadolu'sunda konut ve yerleşme. *Tarihten günümüze Anadolu'da konut ve yerleşme*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayını:.ss. 223–224.
[169] G. Ostrogorsky (1959). Byzantine cities in the Early Middle Ages. *Dumbarton Oaks Papers Vol. 13*, s. 53.
[170] A. P. Každan (1954). Vizantijskie goroda v VII-XI vekach. *Sovetskaja Archeologija 21*, s. 165.
[171] İbn Havkal (1964), s. 194.

görevi yapma ve bölgedeki yukarıda saydığımız önemli yolları koruma amacıyla kurulmuşlardır. Akroinon, doğu-batı yolunu şekillendiren Akarçay Ovası'nın güneyinde yer alır ve bu yol Ikonion ve Philomelion'u geçtikten sonra güneyde Akdeniz'e, batıda Ege'ye kadar uzanan anayollar ile bağlanmaktadır. Kedrea ise, Konstantinopolis'den gelen imparatorluğa ait işlek anayoldan Afyon Ovası'na doğru inen Köroğlu Geçiti'nin sonundaki lokasyonuyla, kuzeye doğru bir bariyer durumundadır.[172]

Dağlık Phrygia'nın da içerisinde bulunduğu kuzey Phrygia için 7-9. yüzyıllar, başkente uzanan yol ağını ve savunma sistemini ele geçirmeye çalışan Arap saldırılarının tehdidi altında ve azınlıkların yarattığı iç karışıklıklarla geçmiştir. Özellikle Amorion, Nakoleia ve Dorylaion çevresi bu dönemden en fazla etkilenen bölge olmuştur. Amorion 644'deki ilk saldırıdan sonra 646 ve 740 yılları arasında Araplar tarafından sekiz kez ele geçirilmiş ve bölge de yağmalanmıştır.[173] Akroinon, 716 ve 732 yıllarında saldırıya uğramıştır. Synnada, Araplar tarafından 740'ta kısa bir süre için işlgal edilmiş ve aynı yıl "Akroinon Savaşı" olarak tarihe geçen büyük Bizans-Arap savaşı gerçekleşmiştir.[174] Bu savaşta Bizans imparatoru III. Leo'nun oğlu Konstantin (V. Kostantin) Arapları yenmiş, savaşta hem saygın Arap lideri Sayyid al-Battal (Battal Gazi) öldürülmüş, hem de bu zafer sonrasında ikonoklastik hareketin benimsenmesi ve yaygınlaşması sağlanmıştır.[175]

644-740 tarihleri arasında Emevilerle gerçekleştirilen savaşlardan sonra 830'a kadarki yaklaşık yüz yıllık sürede Amorion iki kez daha kuşatıldıysa da (779 ve 796) bu saldırılar kolaylıkla geri püskürtülmüştür. İmparator Theophilos döneminde (829-842) ise Araplarla savaşlar yeniden başlamıştır. Bizans'ın karşısında bu kez Emevilerin yıkılmasıyla 750 yılında kurulan Abbasiler vardır. 838 yılında Amorium Halife Mutasım önderliğinde Amorion'u kuşatır ve yağmalarlar. 931'de Amorium Tarsus emiri Thamal tarafından tekrar talan edilir. 9 ve 10. yüzyıldaki bu saldırılara rağmen 1097'deki I. Haçlı Seferi'ne kadar olan süre Phrygia için nispeten rahat geçer. Buna kanıt olarak bölgede 10-11. yüzyıllara tarihlenen çok sayıda mimari plastik eser bulunmuş olması gösterilebilir.[176]

---

[172] C. Lightfoot (2001). Bizans döneminde Afyonkarahisar. *Afyonkarahisar kütüğü. C. 1*. Ankara: Kocatepe Üniversitesi, s. 114.
[173] J.F. Haldon (1990). *Byzantium in the Seventh Century*. Cambridge: Cambridge University, s. 107.
[174] Theophanes (1982), s.103.
[175] M. Whittow (1996). *The Making of Orthodox Byzantium 600-1025*, London: Macmillan, s. 142-143.
[176] Parman (2002).

11. yüzyıl sonunda başlayan Haçlı Seferleri'nin Phrygia Bölgesi'nden geçmesi burasının stratejik önemini daha da artırmıştır. I. Haçlı ordularının geçtiği güzergâh Anadolu'yu kuzeybatı-güneydoğu yönünde geçen yoldur. Başkent'ten Nikaia (İznik) üzerinden Dorylaion'a (Eskişehir/Şarhöyük) bağlanan yolun; Polybotos (Afyon/Bolvadin), Pisidya Antiokheia'sı (Yalvaç), Philomelion (Akşehir), Laodikeia (Konya/Ladik) takip edilerek Ereğli'den sonra doğuya doğru devam ettiği bilinir.[177]

1097'de Dorylaion'da Haçlılar ile Anadolu Selçuklu Sultanlığı arasında yapılan savaş, Bizans'ın lehine sonuçlanmış, Anadolu'ya sızan Türk boyları kısa bir süre için de olsa geri püskürtülmüştür. Dorylaion'daki bu savaşın ardından Frigya bölgesi yaklaşık yüz yıl kadar Bizans egemenliğinde kalmış; 11. yüzyılda Türklerin bölgeye gelişiyle yeniden mücadeleler başlamıştır. Bu yüzyılda tahrib edilen Dorylaion kalesi ise kaderine terk edilmiştir. İmparator Manuel Komnenos zamanında ise Dorylaion yeniden inşa edilerek surları onarılmıştır.[178] Bundan sonra, önce 1116'da Polybotos (Bolvadin) ardından 1176'da Myriokephalon Savaşı'nda Bizans ordusu Selçuklu ordusuna yenilir ve bölge tamamen Türklerin eline geçer.

Bu çok önemli iki savaş hem bölgenin hem de Bizans İmparatorluğu'nun kaderini belirlemiştir. Myriokephalon Savaşı, tam anlamıyla Bizans İmparatorluğu için bir hezimet olmuş ve Türklere Anadolu'nun kapıları artık tamamen açılmıştır. 11. yüzyıldan itibaren Anadolu'nun Türk akınlarına sahne olmasıyla birlikte dini merkezlerin terk edilmeye başlandığı ve pek çok din adamının güvenlik nedeniyle batıya doğru göç ettiği bilinmektedir. 12. yüzyıl itibariyle tamamen sona eren Bizans hakimiyeti bölgedeki kiliselerin de terk edilmesine ve imar faaliyetlerinin tamamen durmasına neden olmuş olmalıdır. Buna rağmen Bizans hâkimiyetinden çıkan yerleşimlere bile piskoposluk atamalarının sözde de olsa devam ettiği görülür.

Erken Osmanlı dönemindeki konaklama yerlerinin listesinde Nakoleia, Santabaris (Bardakçı), Hisn Al Yahud (Yahudi Kalesi) ve Han'da Hüsrev Paşa Hanı geçmektedir. Bu yol Osmanlı ordularının kullandığı ve aynı zamanda hac yolunun geçtiği noktalardır. 10. yüzyıldan sonra artık Dorylaion, Amorion, Laodikeia ve Ikonion yolu kullanılmaz olmuştur. Kotiaion (Kütahya) ve Akroinos (Afyon) arasında iki güzergâh bulunmaktadır. Birincisi doğudan Meros üzerinden Altıntaş Ovası'na ulaşır. Bu yol, Bizans döneminden

[177] S. Runciman (1986). *Haçlı Seferi Tarihi I.* (çev: F. Işıltan), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, harita 3.
[178] Khoniates (1995), ss. 121-122.

sonra Osmanlı yol ağında da kullanılan yoldur. Phrygia Bölgesi'nden çıktıktan sonra Nakoleia'ya (Seyitgazi) ulaşır. İkinci yol ise Kotiaion (Kütahya), Akroinos (Afyon) ve Prymnessos (Süğlün) arasındadır. Bugünkü Afyon ve Kütahya karayoluna denk düşen bu yol, Osmanlı döneminde de kullanılmıştır. 10–12. yüzyıllar arasında Bizans ordularının Kütahya üzerinden Afyon'a geçtiği ve sonraları da Osmanlı ordularının bu yolu menzil ve hac yolu olarak kullandıkları anlaşılmaktadır.[179]

2.3.4.1. Bizans Dönemi'nde mezhepler

Phrygia Bizans İmparatorluğu'nun merkezinde olmasına rağmen en azından M. S. 10. yüzyıla kadar Bizans Devleti'nin temelini oluşturan Ortodoks-Yunan kimliğine tam olarak bürünememiştir. Bölge için bu durum Helenistik ve Roma dönemlerinden beri devam eden bir kültür-inanç çatışması şeklinde kendini gösterir. Phrygia kendine has inanç yapısının Roma Dönemi'nde Kybele (Magna Mater) ve Attis kültlerini Yunan/Roma paganizmi içerisine sokmuş[180], Yunan baş tanrısı Zeus baş tanrı olmasının yanı sıra "bereket" tanrısı olarak "Zeus Bronton" kimliği kazanmıştır.[181] Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde de "Montanizm" başlığı altında tanıttığımız heretik Hıristiyan mezhebi, çoğu araştırmacıya göre Phrygia inanç ve kültürünün Hıristiyanlık'taki tezahürü olmuştur. Bizans Dönemi'nde de çeşitli baskı ve yıldırmalara karşı bölgeye özgü inanç ve kültürel yapının varlığını sürdürmeye çalıştığı görülür. Bu dönemde yeni aykırı grupların da ortaya çıkması bölgenin iktidarla ve resmi inanç yapısıyla olan uyuşmazlığının bir göstergesidir.

Phryg dilinin en azında M. S. 6. yüzyıla kadar konuşulduğu dönem kaynaklarından anlaşılmaktadır.[182] Bölge halkının da dokuzuncu yüzyılın başına kadar ancak yarı yarıya Helenleştikleri düşünülmektedir. Amorionlu İmparator II. Mikhail (820-822), büyük ihtimalle hayatı boyunca Grekçe ile hiç tanışmamış, bilindik bir Phrygia yerlisidir.[183]

---

[179] Parman (2002), s.87.
[180] Ö. Çapar (1978). Roma tarihinde Magna Mater (Kybele) tapınımı. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi. XXIX /1-4, ss. 167-190.
[181] N. E. Akyürek Şahin (2001). Büyük Çiftçi Tanrısı Zeus Bronton. Arkeolojik ve Epigrafik Belgelerle Phrygia'da Bir Zeus Kültü. Olba IV, ss. 163-182.
[182] Selenas isimli babası Got annesi Phrygialı olan bir piskoposun iki dili de akıcı kullanabildiği hakkında bkz: Socrates (1853). The Ecclesiastical History of Socrates. (çev: H. de Valois). London: Henry G. Bohn, s. 295.
[183] Charanis (1959), s. 26.

Kilise yazarlarından ve eski yazıtlardan öğrenildiğine göre yerel mezheplerin devam etmesi bu varsayımı kuvvetlendirmektedir.[184] Örneğin Montanistlerin III. Leo'nun hükümdarlığı döneminde de (701-722) varlıklarını sürdürmüşlerdir.[185] Ayrıca dokuzuncu yüzyılın başında Paulikan Sergius Tychikos'un Leo isminde bir Montanist ile yazıştığı bilinmektedir.[186] Montanistlerin bazıları Phrygia ve Lykaonia'da büyük öneme sahip bir başka mezhep olan Athinganiler ile birleşmişlerdir.

I. Mikhael (811-813) döneminde tehcir edilen Athinganiler, astrolojiye, iyi-kötü ruhlarla ilgili şeylere ve sihirle ilgili uğraşılara düşkünlükle ve Sabbath gibi yedinci gün ayiniyle karakterize edilen bir mezhebin mensuplarıydılar.[187] Athinganilerden, ilk kez 7. yüzyılın başlarında kayıtlara geçmişlerdir; 8. yüzyılın ilk yarısında da kilise metinlerinde onlardan söz edilir.[188] İlk olarak Phrygia'da ortaya çıkan mezhep daha sonra Lykaonia'ya doğru yayılmışlardır.[189] 9. yüzyılın başlarında, çoğunlukla, bir başka heretik mezhebe mensup olan Paulikanların bulunduğu Phrygia ve Lykaonia'da bulunan Athinganiler, hatırı sayılır bir ilerleme sağlamışlardır.[190] Ailesinden kendisine Athingani inancının miras kaldığını söyleyen II. Mikail'in (820-822) yanı sıra I. Nikephoros da (802-811) Montanistlere, Athinganilere ve Paulikanlara yakın olmakla suçlanmıştır. Dokuzuncu yüzyılın başında Athinganiler katledilmiş ya da evlerinden sürülmüşlerdir, bazıları ise kendilerini yabancı olarak gören halkın yaşadığı Ege adalarına yerleştirilmişlerdir.[191]

Athinganiler ile birlikte Phrygia'da adı anılan bir diğer mezhep de Paulikanlardır.[192] Paulikanizm'in, Anadolu'ya Ermeniler vasıtasıyla girdiği düşünülmektedir. İnancın ortaya çıkışı ve yayılımı konusunda pek çok farklı görüş vardır.[193] Fakat bu konu ile ilgili önemli nokta, hem kaynaklar hem de bu kaynaklar üzerinde çalışmalar yapanların ortak

---

[184] W. M. Calder (1923). The Epigraphy of the Anatolian Heresies. *Anatolian Studies Presented to Sir William Mitchell Ramsay.* Manchester: Manchester University Press, s. 59-91.
[185] Theophanes (1982), s.93.
[186] Charanis (1959), s.27. Charanis bu bilgiyi Montanistlerin Paulikanlarla birleştiğinin göstergesi saymaktadır. Ayrıca Paulikanların Phrygia'da gözle görülür şekilde güçlenmesini ve İstanbul'daki dini ve idari yetkililerin onlara karşı kuşkulu yaklaşmalarının sebebinin de böylece anlaşıldığını söylemektedir.
[187] J. Starr (1936). An eastern Christian sect: The Athinganoi. *The Harvard Theological Review*. Vol. 29, No. 2, ss. 93-106.
[188] Charanis (1975), s. 14.
[189] Theophanes (1982), s.174.
[190] P. Charanis (1961). The transfer of population as a policy in the Byzantine Empire. *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 3, No. 2., s. 145.
[191] Charanis (1959), s.27.
[192] Theophanes (1982), s.174.
[193] Bu görüşler için bkz: M. Çog (2008). İslam Bizans ilişkileri bağlamında Pavlikanlar üzerine bir değerlendirme. Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi dergisi. 13:2, ss. 73-87

görüşü Paulikanların 7. yüzyılın ikinci yarısında Armeniakon temasının Ermeni bölgelerinden gelerek Koloneia (Şebinkarahisar) civarına yerleştikleridir. Burada inançlarını yayarak birçok mürid kazanmışlardır. Paulikanlar da I. Mikhael ve muhtemelen V. Leo dönemlerinde Athinganilere uygulanan eziyetlere maruz kalmışlardır. III. Mikhael'in naibi Theodora döneminde Paulikanlara son darbe vurulmuş, binlercesi katledilmiştir. 872 yılında en güçlü kaleleri olan Tephrike Bizanslılar tarafından ele geçirilip yıkıldığı zaman, Paulikanların da Bizans Anadolu'sundaki rolleri sona ermiştir.[194] I. Basileus (867-886) tarafından ülkelerini terk etmek zorunda bırakılarak imparatorluğun farklı yerlerine yerleştirilmişlerdir.[195]

Bizans Dönemi'nde adı Phrygia ile birlikte geçen son mezhep Bogomilizm'dir. Heretik bir dinsel mezhep olarak kabul edilen Bogomilizm, Bulgar Çarı Peter (M.S. 927–969) zamanında Bulgaristan'da ortaya çıkmıştır. Bogomiller, dünyanın şeytan tarafından yaratıldığı ve bu yüzden kötülükle dolu olduğu düşüncesine sahip Hıristiyanlar olup, Messelianlar[196] ve düalist[197] anlayışa sahip Paulikanların tesirinde gelişen bir Hıristiyan grubunu temsil etmektedir.[198]

"Akmonialı Euthymius" olarak tanınan keşişin Konstantinopolis'ten Akmonia'daki (Ahat) keşişlere yazdığı mektupta "phundagiagitae" (kese-heybe ile gezenler anlamında) olarak tanımladığı ve bölgedeki yayılışlarına karşı uyardığı heretik grup Bogomilizm'in bir kolu olup, Akmonialı John Tzurillas tarafından yayılmıştır.[199] 11. yüzyılda Phrygia'daki varlıkları bu şekilde bilinmekte olup akıbetleri konusunda herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

[194] Charanis (1975), ss. 14-15
[195] Charanis (1961), ss. 145-146.
[196] Messelianlar (Euchitler) M.S. 4. yüzyılda Mezopotamya'da ortaya çıkan bir Hıristiyan mezhebidir. Her insanda ruhuyla bütünleşmiş bir şeytanın bulunduğu ve bunun vaftizle çıkarılamadığını savunmuşlardır. Onlara göre bunu def etmenin tek yolu sürekli dua ve ibadet etmektir.
[197] Düalizm, İyilik ve kötülüğün ya da ışık ve karanlığın birbirinden ayrı ve birbirine eşit derecede olan iki ezeli ve ebedi güçten kaynakladığı görüşünü savunan bir inanç sistemidir.
[198] İ. Hodziç (2007). Bogomilizm ve Bosna Hersek Bogomilleri. Yayınlanmamış yüksek lisan tezi. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, s. 5
[199] J. Hamilton vd. (1998). Christian dualist heresies in the Byzantine World C. 650-c. 1450. Manchester: Manchester University Press, ss. 31-33.

3. Katalog

Yapıların tanıtımında belirlenen özelliklerine göre bir sınıflandırma yapılmamış olup. katalogdaki sıralamada "bölgenin Bizans dönemi kaya mimarisinin tanıtılması" amacına uygun olarak yerleşim birimleri temel alınmıştır. Katalog, incelenen kiliselerin yakınında ya da içinde bulundukları yerleşim birimlerinin alfabetik düzende sıralanması ile düzenlenmiştir. Yapıların çoğunluğu yerleşimler dışında, arazide bulunduğu için en yakınındaki yerleşim isimlendirme ve mevki tarifinde kullanılmıştır.

3.1. Afyonkarahisar

3.1.1. Bayat

Katalog No: **1** (Lev. 2-3)

Adı: **Eyerli Aşağı Kilise**

Yeri: Bayat ilçe merkezinden, İscehisar'a bağlı Doğlat köyüne giden yol üzerinde, Bayat'a 8 km uzaklıktaki Mekân Yaylası'nın kuzeyinde, Eyerli dağının batı yamacındaki dere yatağında yer alır.

Yapı tipi: Tek nefli kaya kilisesi (Tip 1a)

Tanım: Kilise tek nefli ve güneydoğu-kuzeybatı doğrultusunda uzunlamasına dikdörtgen planlıdır. Yapının girişi kuzeybatıda, eksende olmakla birlikte doğal tahribat nedeniyle özelliğini kaybetmiş olup, günümüzde neredeyse tamamen toprakla dolmuştur. Templonla ayrılan naos ve bema olmak üzere iki bölümden oluşan kilisenin üst örtüsü bu iki bölüm boyunca devam eden beşik tonoz şeklindedir. 160 X 270 cm. ebatlarındaki naosta kuzey ve güney duvarlarda hemen hemen aynı boyutta karşılıklı ikişer yuvarlak kemerli niş bulunur. nişlerin alt seviyeleri oturma amaçlı olarak zeminden yüksek tutulmuştur.

Yapı bölge kiliseleri içinde templonu tamamen korunabilmiş tek örnektir. Templon eksende dikdörtgen bir kapı ve iki yanında birer dikdörtgen pencere şeklinde düzenlenmiştir. Üst seviyesi tonoz başlangıç hizasına kadar olup, bu hizadan yukarısı boş bırakılmıştır.

Bema 160 X 120 cm. ebatında olup apsis tarafına doğru hafifçe genişletilmiştir. Kuzey ve güney duvarında birer adet niş bulunur. Bunlardan güneydekinin alt seviyesi daha alçak tutulmuş olup zemininin yarısı oturma yeri şeklinde daha da alçaltılmıştır. 90 cm. genişliğindeki apsis yarım daire formundadır. Apsis merkezinde oldukça tahrip olmuş durumda bir altar çıkıntısı görülmektedir.

Yapıda kırmızı aşı boya ile yapılmış süslemeler bulunmaktadır. Naostaki nişlerin kemerleri iki sıra çizgi ile vurgulanmıştır. Bu çizgilerden başlayıp ışınsal bir şekilde tonoz başlangıcına uzanan birer çizgi çekilmiş olup, templon tarafındaki nişlerin kemer merkezlerinden uzanan bir diğer çizgi ise tonozu enlemesine kat etmektedir. Bemadaki nişlerden kuzeydekinin kemerinde de kırmızı aşı boya ile çift çizgi çerçeve görülmektedir. Güneydeki ise tek çizgi ile vurgulanmıştır. Apsis kemeri de aynı şekilde tek çizgi ile çerçevelenmiştir. Templonda giriş açıklığı ile kuzeydeki pencere arasında, apsis yarım kubbesinde, nişlerin içerisinde ve naosa giriş açıklığının iç cephesi üzerinde kırmızı aşı boya ile çizilmiş haçlar görülmektedir.

Yapının ilgi çekici bir özelliği de kuzey duvardaki iki niş kemeri arasında uzanan iki sıra halindeki yazıttır. Yine kırmızı aşı boya ile yazılmış olan metin oldukça tahrip olmuştur ve okunamamıştır. Metnin hemen altında ise kötü durumda olduğu için tanımlanamayan bir süsleme ya da monogram resmedilmiştir.

Yayın: G. K. Öztaşkın ve S. Evcim (2010), s. 40

Katalog No: **2** (Lev. 4)

Adı: **Eyerli Yukarı Kilise**

Yeri: Bayat ilçe merkezinden, İscehisar'a bağlı Doğlat köyüne giden yol üzerinde, Bayat'a 8 km uzaklıktaki Mekân Yaylası'nın kuzeyinde, Eyerli dağının batı yamacındaki dere yatağında yer alır.

Yapı tipi: Tek nefli kaya kilisesi (Tip 1a)

Tanım: Tek mekânlı yapının batı bölümü tamamen yıkılmıştır ve yapının içerisinde toprak dolgu bulunmaktadır. Beşik tonoz örtülü naosun güney duvarında güney duvarında yuvarlak kemerli bir niş bulunur. Aynı duvarda templon payesinin izleri görülmektedir. Yarım daire planlı apsisin yuvarlak kemeri kademelendirilmiştir. Kemer üzerinde kırmızı boya ile yapılmış bordürler içerisinde iki sıra üçgenler şeklinde geometrik bezemeler bulunur. Bemanın kuzey ve güneyinde yuvarlak kemerli nişler yer alır.

Yayın: G. K. Öztaşkın ve S. Evcim (2010), s. 42

Katalog No: **3** (Lev. 5-6)

Adı: **İnpazarcık Şapeli**

Yeri: İnpazarcık Yayla kaya yerleşimi, Bayat'ın 5 km. güneybatısında, Bayat-Doğlat yolunun 1.6 km. güneyinde bulunmaktadır. Şapel kaya yerleşiminin merkezindeki tepe üzerindedir

Yapı tipi: Tek nefli Kaya Kilisesi (Tip 1a)

Tanım: Şapel kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda olup 290 x 220 cm boyutlarında (apsis dahil) bir mekana sahiptir. Tek mekânlı şapelin girişi batıda dikdörtgen bir açıklık ile sağlanmıştır. Bu giriş açıklığının kenarları oldukça tahrip olmuş durumdadır. Açıklığın üstünde çift kademeli yarım daire şeklinde alınlık bulunur. Zemin mekanın yüksekliğini ayarlamak için dış zeminden daha aşağı kotta tutuluştur; bu yüzden eşikten sonra bir basamakla naosa girilmektedir. Oldukça basık beşik tonoz tavanlı naosun kuzey ve güney duvarları önünde yaklaşık 20 cm. genişliğinde ve 30 cm. yüksekliğinde sekiler yapılmıştır. Bu sekiler batıda giriş açıklığına kadar uzanır.

Yapıda templon ayrımı görülmemekle birlikte apsis önündeki 65 cm. genişliğindeki kısım hem doğu ve batıdan daraltılarak hem de iki yandaki yükseltilmiş sekilerle vurgulanmıştır. Apsis yarım daire planlıdır ve

ekseninin kuzeyinde eliptik küçük bir pencere açıklığı yer alır. Herhangi bir süsleme öğesi bulunmamaktadır.

Yayın: G. K. Öztaşkın ve S. Evcim (2010), s. 46.

Katalog No: 4 (Lev. 7-9)

Adı: **İnpazarcık Hamam İni Kilisesi**

Yeri: İnpazarcık Yayla kaya yerleşimi, Bayat'ın 5 km. güneybatısında, Bayat-Doğlat yolunun 1.6 km. güneyinde bulunmaktadır. Kilise İnpazarcık kaya yerleşiminin 500 m. batısında, Hamam İni deresinin kuzey yamacındaki kayalıkların güney yüzünde yer alır.

Yapı tipi: Tek nefli kaya kilisesi (Tip 1a)

Tanım: Doğu-batı doğrultusundaki yapıya batısında bulunan, naos ekseninden güney kayık, dikdörtgen bir açıklıktan girilmektedir. Girişin üzeri yuvarlak kemerli bir alınlık şeklinde kabaca işlenmiş olup, eşik kısmının güney yarısı tahrip olmuştur. Açıklığın iç kısmının profilli işlenmiş olması ve sağ üst ve alt köşelerine oyulmuş olan mil yataklarından bir kapı düzeneğine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Yine iç kısımda açıklığın üzerinde görülen oyuk daha sonra açılmış bir sürgü yuvasıdır.

Kilisenin tavanı beşik tonoz şeklinde olup kuzey ve güney duvarlar zeminden tonoza doğru konkav şeklinde oyulmuştur. Tonoz kuzey ve güneyde duvar yüzeyinden 7 cm. kadar dışarıdan başlamaktadır ve yüzeyi kabaca oyulmuştur. Tonoz ekseninde kuzey güney yönde bir kemer atılımı işlenmiştir. Kemer atılımına merkezde doğu batı yönde kollar eklenerek bir çeşit haç görünümü elde edilmiştir.

295 x 291 cm. ölçülerindeki kare planlı naosun duvarlarında zeminden 40 cm. kadar yükseltilmiş birbirinden farklı genişlik ve derinlikte üçer niş bulunur. Nişlerden kuzeybatıdaki neredeyse tamamen tahrip olmuştur. Naosun batı duvarında, giriş açıklığının üzerinde yarım daire formunda ve birkaç santimetre derinliğinde üç niş görülür.

Naos ve bemayı ortada giriş ve iki yanında pencere şeklinde düzenlenmiş üç bölümlü bir templon ayırmaktadır. Templonun üst yarısı yıkılmış olup, pencere düzenlemesinin varlığı tonoz başlangıcı hizasındaki kalıntılardan anlaşılmaktadır. Pencerelerin alt kısımları içe doğru profillendirilerek basitçe templon levhası görüntüsü oluşturulmuştur.

Bema ve apsis bir bütün olarak oyulmuş olmakla birlikte apsis vurgusu tonoz hizasındaki kemerle sağlanmıştır. Apsisin ekseninde yukarıdan aşağıya doğru daralan dikdörtgen kesitli bir altar bulunur. Bemanın kuzeyinde yuvarlak kemerli bir niş, güneyinde ise kabaca işlenmiş yüksek bir seki vardır.

Yapının içerisinde herhangi bir süsleme öğesi görülmezken giriş açıklığının kuzey kenarında kazıma ile yapılmış bir haç taşıyan melek figürü bulunur.

Yayın: G. K. Öztaşkın ve S. Evcim (2010), s. 48

Katalog No: **5** (Lev. 10-11)

Adı: **İnpazarcık Alaca İn Kilisesi**

Yeri: İnpazarcık Yayla kaya yerleşimi, Bayat'ın 5 km. güneybatısında yer almaktadır. Bayat-Doğlat yolunun 1.6 km. güneyinde bulunmaktadır. Yerleşim alanını, günlük yaşama ait değişik mekânlar, kilise ve mezar odaları oluşturmaktadır.

Yapı tipi: Üç nefli kaya kilisesi (Tip 3)

Tanım: Üç nefli olan kilisenin ana nefi beşik tonoz tavana sahipken, yan nefler ise düz tavanlı olarak düzenlenmiştir. Günümüzde nef ayrımını sağlayan herhangi bir taşıyıcı öge görülememektedir. Nef ayrımını algılayabilmemizi sağlayan tonoz ve düz tavanlar arasında görülen arşitrav benzeri uygulamalar bulunmaktadır. Apsisi hemen hemen yıkılmış olan yapının diğer bölümleri de oldukça harap durumdadır. Kilisenin kuzey duvarında da geniş bir gedik açılmıştır. Açılan gediğin doğusunda bir

pencere açıklığı görülür. Kilisenin zemini yıkıntı sebebiyle toprak ve moloz ile doludur.

Yapının resim programı içerdiği günümüze gelen izlerden anlaşılmaktadır. Bununla birlikte duvar resimleri oldukça kötü durumdadır. Kısmen seçilen tek sahne "İsa'nın Çarmıha Gerilmesi"dir.

Yayın: G. K. Öztaşkın ve S. Evcim (2010), s. 50.

3.1.3. Bolvadin

Katalog No: **6** (Lev. 12-13)

Adı: **Yedikapılar Manastırı Kilisesi**

Yeri: Bolvadin-Emirdağ karayolunda, Aşağıkurudere yol ayrımının yaklaşık 500 m.güneydoğusunda yer alır. Kemerkaya beldesindeki yamaçta yer alan yerleşim, halk arasında Yedikapılar olarak isimlendirilmiştir

Yapı tipi: Tek nefli kaya kilisesi (Tip 1a)

Tanım: Kompleks kuzeye bakan giriş cephesindeki yedi kapı açıklığı sebebiyle bu isimle anılmaktadır. Dikdörtgen şekilli kapılar yaklaşık 5 metre yüksekliğindedir. Bu boyutlarıyla yapı bölgedeki en anıtsal kaya mimarisi örneğidir. Yedi kapı doğu - batı doğrultusunda dikdörtgen planlı bir koridora açılır. Koridorun güneyinde aynı boyutlarda kapılarla geçilen beş oda bulunur. Kuzey güney doğrultusunda dikdörtgen planlı odalar beşik tonoz örtülüdür. Koridorun batısında, bir bölümü yıkılmış durumda, nişli bir düzenlemeye sahip mezar odası yer alır.

Koridorun doğusundan dikdörtgen bir kapıyla girilen kilise, tek mekânlı tonoz örtülüdür. Kilisenin batı duvarında bulunan giriş kapısının üzerinde yarım daire şeklinde alınlığa yer verilmiştir. Yapının kuzey ve güney duvarların önlerinde oturma sekileri bulunur. Bu duvarların eksenlerinde çift kademeli düzenlenmiş yuvarlak kemerli birer niş yapılmıştır. Bu nişlerden güneydekinin daha sonra oyularak genişletilmiş

olduğu düşünülmektedir. Mekanın tonoz başlangıcında dikdörtgen şekilli düzenlenmiş bir silme bulunur.

Doğudaki apsisin önünde, iki yanda alçak duvar şeklinde düzenlenmiş olan templona yer verilmiştir. Yapının apsis yuvarlak kemerli, dikdörtgen planlı bir niş şeklinde düzenlenmiştir. Apsis üzerinde değirmi şeklinde bir düzenleme mevcuttur.

Kilisenin kuzeyinde doğu - batı doğrultusunda dikdörtgen planlı bir mekân daha bulunur. Mekânın girişi batı duvarından dikdörtgen bir kapıyla sağlanmıştır. Bu mekânın doğu duvarının büyük bir bölümü yıkılmıştır. Bu duvarda izlenebilen kısımlarda yarım daireler şeklinde kör nişlerin ikili sıra halinde dizildiği görülmektedir. Mekânın tonoz örtüsü doğu batı doğrultulu geniş bir silme ve kuzey güney doğrultulu silmelerle hareketlendirilmiştir.

Yayın: Şahin ve Üyümez (2002), ss. 263-274.; Üyümez (2003), ss.257-270.; G. K. Öztaşkın ve S. Evcim (2010), s. 52.

3.1.3. İhsaniye

Katalog No: **7** (Lev. 14-15)

Adı: **Ayazin A Kilisesi**

Yeri: Afyonkarahisar-Eskişehir karayolunun 27.km'sinden sağa dönülüp 4,7 km daha gidilerek ulaşılan Ayazin kasabasında yer alır.

Yapı tipi: Kapalı Yunan haçı planlı kaya kilisesi (Tip 5)

Tanım: Kapalı Yunan haçı planıyla Bizans duvar mimarisi örneklerine en yakın tipte yapılmış anıtsal kaya kilisesidir. Doğudaki üçlü apsis düzenlemesi dışardan da algılanacak şekilde oyulmuştur. Cephenin güneyinde yuvarlak kemerli niş içerisinde giriş kapısı bulunur. Kapının üstünde payelerin taşıdığı yuvarlak kemerli pencere açıklığı yer alır. Güney apsis tahrip olmuştur. Ana apsis yarım daire formunu dışa yansıtmıştır. Apsis üzerinde yuvarlak kemerli üç pencere açıklığı görülmektedir. Pencerelerin altında sonradan açılmış geniş bir delik bulunur. Kuzey apsis üzerinde dikdörtgen

biçimli nişler yapılmıştır. Apsislerin üst hizasındaki saçak düzenlemesi tahrip olmuştur. Kubbe doğu yarısı izlenebilecek şekilde işlenmiştir. Çokgen kasnak üzerinde dikdörtgen pencere ve iki yanında kör nişler bulunmaktadır. Kasnak dalgalı saçak ile sonlandırılmıştır. Kubbenin üst bölümü de dilimde formda gösterilmiştir.

Kilisenin girişi güney bölümündeki koridor ile sağlanmıştır. Bu bölüm doğuya yakın alanda kuzey-güney doğrultusunda atılmış bir kemer ile iki bölüme ayrılmıştır. Kademeli kemer duvarlarda profilli başlıklara sahip payelere oturmaktadır. İki bölümün tonoz yükseklikleri de farklıdır. Doğu bölümde kapıya yakın alanda karşılıklı iki kör niş bulunur. Kör nişlerin kemerleri doğuda impost başlıklı köşe sütuncelerine, batıda profilli başlıklı duvar payelerine oturmaktadır. Kuzey duvarda naosun giriş kapısı bulunur. Kapı üç kademeli yuvarlak kemerlidir ve söveleri profilli silmeler ile hareketlendirilmiştir.

Koridorun batı bölümünde kuzey, güney ve batı duvarlarda eş boyutlu yuvarlak kemerli nişler yer alır. Güney duvardaki niş kemerleri üç kademeli silmelerle hareketlendirilmiştir. Niş ayrımları kademeli başlıklara sahip payeler şeklindedir. Kemerler arasındaki üçgen alanlardan doğudakinde kabartma bir haç; batıdakinde MP ΘV (Mi(e)ter Theau) "Tanrı anası" monogramı görülmektedir. Batı ve kuzey duvardaki nişlerin kemerleri sadedir. Kuzey duvarın batısındaki kapıdan nartekse geçilir. Bu alanda lento ve söveleri profilli silmelerle hareketlendirilmiş dikdörtgen kapı açıklığı bulunur.

Narteksin batı ve doğu duvarlarında yuvarlak kemerli nişler yer alır. Kemer başlangıçları kademeli plastırlar ile vurgulanmıştır. Batıdaki iki niş arasında kabartma bir haç motifi bulunur. Batı duvarda naosa açılan dikdörtgen giriş kapısı bulunur. Kapının üst bölümünde yuvarlak kemer biçiminde alınlık düzenlemesi yapılmıştır. Mevcut izlerden alınlıkta ajur tekniğinde yapılmış bir düzenleme olduğu anlaşılmaktadır. Narteksin kuzeyinde küçük bir şapel yapılmıştır. Templon izleri görülebilen şapelde apsis önünde altar yer alır.

Naos dört serbest destekli kapalı Yunan haçı planındadır. Bugün kırılmış durumda olan destekler üst seviyedeki izlerden görülebilmektedir. Dört destekten duvarlara atılan kemerlerle oluşturulmuş haç kollarında tonoz başlangıçlarında profilli silme bulunur. Kemerlerin duvarlarla birleştiği alanlarda profilli paye başlığı düzenlemeleri yer alır. Batı haç kolundaki nartekse açılan kapının lento ve söveleri profilli silmelerle hareketlendirilmiştir. Güney haç kolundaki giriş koridoruna açılan yuvarlak kemerli kapı iki yanda 40 cm. genişletilerek kademelendirilmiştir. Kapının üstünde mazgal pencere açıklığı görülür. Zemindeki izlerden, serbest desteklerden doğudaki ikisi arasında templon düzenlemesi olduğu anlaşılmaktadır. Doğu duvar üç apsislidir. Ana apsis üzerinde yuvarlak kemerli üç pencere açıklığı bulunur. Pencere kemerleri kademelendirilmiştir. Pencerelerin altında içbükey bir silmeyle ayrım sağlanmış ve alt kısımda beş adet niş yapılmıştır. Nişler yuvarlak kemerlidir ve niş ayrımları silmeli payelerle sağlanmıştır. Niş kemerleri arasındaki üçgen alanlar kademeli silmelerle doldurulmuştur. Pencere ve nişlerin arasındaki silmenin üstünde yan yana eşkenar dörtgenlerle, altında ise karelerle oluşturulmuş bordürler görülür. Apsis yarım kubbesi başlangıcında dikdörtgen prizma kesitli bir silme bulunur. Güney apsis yarım kubbesi dışında yıkılmıştır. Kuzey apsiste yuvarlak kemerli mazgal pencere açıklığı bulunur. Her iki apsis kemeri de kademeli biçimlendirilmiştir.

Naos tavanında haç kolları beşik tonoz şeklinde, orta alan pandantifli kubbe şeklindedir. Kubbe kademeli silmelerle çevrelenmiş yüksek bir kasnak üzerindedir. Kasnağın doğusunda dikdörtgen pencere açılmıştır.

Yayın: Strzygowski (1903), ss. 145-146.; Haspels (1971), s. 245.; Eyice (1974), ss. 10-11.; G. K. Öztaşkın ve S. Evcim (2010), s. 54-55.

Katalog No: **8** (Levha 16)

Adı: **Ayazin B Kilisesi**

Yeri: Ayazin kasabasının batısında, A Kilisesi'nin kuzeybatısında, yerleşimin hemen girişinde bulunmaktadır.

Yapı tipi: Tek nefli kaya kilisesi (Tip 1a)

Tanım: Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı mekânın doğusunda apsis yer alır. Apsis yarım kubbesi, naosun dörtte birini de kapsayacak şekilde yıkılmıştır. Templon ayrımı yıkılmış olmakla birlikte mevcut izlerden kemerli bir düzenlemeye sahip olduğu söylenebilir. Naosun kuzey ve güney duvarlarında karşılıklı eş boyut ve yükseklikte yuvarlak kemerli kör nişler vardır. Nişler arasındaki duvar payesi taklidi düzenlemelerinin silmelerinde çizgisel geometrik bezemeler yer alır. Kademeli biçimlendirilmiş kemerlerin içi aşı boyalıdır.

Yayın: Haspels (1971), s.245-246.

Katalog No: **9** (Lev. 17)

Adı: **Ayazin C Kilisesi**

Yeri: Ayazin kasabasının batısında, yerleşimin hemen girişinde bulunmaktadır.

Yapı tipi: Üç nefli kaya kilisesi (Tip 3)

Tanım: Köyün batısında, günümüzde tören alanı olarak kullanılan yerdeki yapının üçte ikisi yıkılmıştır. Üç nefli ve üç apsisli olan yapının nefleri tonoz örtü şeklinde yapılmıştır. Orta nef diğerlerinden daha geniş ve yüksek tutulmuştur. Nef ayrımı üst hizandan görülebilmektedir. Yan apsislerin nişleri kuzey ve güney yönde genişletilerek yarım daireler genişletilmiştir. Kuzey nefin doğu ucunda templon düzenlemesine ait izler görülmektedir. Bu alanda bema içerisinde kuzey duvarda düzensiz bir kapı açıklığı bulunmaktadır.

Yayın: G. K. Öztaşkın ve S. Evcim (2010), s. 56.

Katalog No: 10 (Lev. 18-19)

Adı: **Ayazin D Kilisesi**

Yeri: Ayazin kasabasının batısında, Ayazin'den Avdılas'a uzanan vadide bulunmaktadır.

Yapı tipi: Üç nefli kaya kilisesi (Tip 3)

Tanım: Üç nefli ve üç apsisli olan yapının nefleri tonoz örtü şeklinde yapılmıştır. Destek sistemi yıkıldığı için nef ayrımı yapının üst örtüsünden anlaşılmaktadır. Yapı bilinmeyen bir zamanda kuzeye doğru genişletilmiş ve duvarlarına değişik bpyutlarda yemlikler oyularak ahıra dönüştürülmüştür. Batısında, kalan izlerden hemen hemen aynı boyutlarda olduğu anlaşılan üç apsisi vardır ancak bu apsisler de ahıra dönüştürüldüğü sırada büyük oranda yıkılmıştır.

Yapının en özgün korunabilmiş kısmı batı duvarıdır. Bu duvarda sütun-kemer sırası şeklinde düzenlenmiş dört adet niş görülmektedir. Batı duvarın güney kısmı büyük oranda yıkılmıştır.

Yayın: Haspels (1971), s. 246

Katalog No: 11 (Lev. 20-21)

Adı: **Ayazin F Kilisesi**

Yeri: Ayazin köyü merkezinde ilköğretim okulunun karşısındaki tepe üzerinde yer almaktadır.

Yapı tipi: Tek nefli kaya kilisesi (Tip 1a)

Tanım: Ayazin köyü merkezinde ilköğretim okulunun karşısındaki tepe üzerinde yer almaktadır. Tek mekânlı kilisenin batısında kareye yakın dikdörtgen

planlı narteksi bulunur. Narteks önünde kaya kütlesi oyularak giriş için alan sağlanmıştır. Narteksin batı duvarı eksenindeki kapı açıklığı yuvarlak kemerlidir ve silmelerle çevrelenmiştir.

Narteks tonoz örtülüdür. Kuzey ve güney duvarlar önünde uzanan oturma sekileri yer almaktadır. Aynı duvarlarda tonoz başlangıcında trapez kesitli silmeler görülür. Doğu duvarda dikdörtgen bir kapı ile naosa geçiş sağlanmaktadır. Kapı üstünde tonoz atılımıyla oluşan yarım daire alanda kırmızı aşı boyasıyla yapılmış bir haç motifi bulunur.

Naosun kuzey ve güney duvarlarda karşılıklı olarak üçer niş ve önlerinde oturma sekileri yer alır. Batı duvarında giriş kapısının üstünde yarım daire alınlık yapılmıştır. Kapının iki yanında birer niş bulunur. Naos tavanı kırma çatı şeklinde düzenlenmiştir. Örtü geçişte ise iki kademeli silme bulunur. Mevcut izlerden kırma çatının bordürlere ayrılarak figürlerin resmedildiği görülmektedir. Ancak nitelikleri anlaşılmamaktadır.

Apsis önü naos zemininden yüksek tutulmuştur. Bu noktada zeminde ve tavanda yer alan delikler ile kuzey ve güney duvarlarda aynı akstaki kiriş delikleri ahşap bir ikonostasis düzenlemesi olduğuna işaret etmektedir. Yarım daire planlı apsisin önünde oldukça sağlam durumda altar dikkat çeker. Apsis yarım kubbesinde freskoludur. Ortada Meryem ve çocuk İsa ile iki yanda melekler tasvir edilmiştir. Sağdaki melek elinde bir küre tutmaktadır. Apsis yüzeyinde oluşan delikler nedeniyle freskolar tahrip olmuştur. Apsisin kuzey bölümü yıkılmıştır. Bu alanda yuvarlak kemerli bir nişin izleri görülmektedir

Yayın: G. K. Öztaşkın ve S. Evcim (2010), s. 58.

Katalog No: 12 (Lev. 22-23)

Adı: **Ayazin Ballık Mevkii Kilisesi**

Yeri: Ayazin köyünün kuzeydoğusunda Ballık Mevki olarak adlandırılan kaya kütlesindedir.

Yapı tipi: Tek nefli kaya kilisesi (Tip 1a)

Tanım: Tek mekânlı yapının güneybatı bölümü yıkılmıştır. Mevcut izlerden dikdörtgen bir kapıyla giriş sağlandığı anlaşılmaktadır. Naosta giriş kapısının kuzeyinde yuvarlak bir niş yer alır. Naosun kuzey duvarında yuvarlak kemerli dört kör niş uygulaması görülmektedir. Bu nişlerden batıdan ilk niş içerisinde kırmıza aşı boya ile yapılmış bir kitabe, ikinci niş içerisinde haleli bir figür bulunmaktadır. Batı bölümü yıkılmış olsa da güney duvar üzerinde de simetrik bir düzenleme yapıldığı düşünülebilir. Tonoz başlangıcında trapez kesitli bir silme tüm naosu dolaşır. Naosun beşik tonozu bordürlerle birbirinden ayrılmış panolar şeklinde düzenlenmiştir. Bu panolarda ikonografik sahneler betimlenmiştir. Tahribattan dolayı sadece kuzeydoğu köşedeki çarmıh sahnesi tanımlanabilmektedir. Mevcut izlerden apsis önünde üç kemer açıklığı şeklinde templon düzenlemesinin yapıldığı anlaşılmaktadır. Templonun üst bölümü tonoz örtüyle oluşturulmuş yuvarlak kemer açıklığı şeklindedir. Fazla derinleştirmeden bırakılmış apsis yuvarlak kemerlidir. Apsis nişi içerisindeki yuvarlak kemer şeklinde pencere açıklığı tahrip edilerek genişletilmiştir. Apsis önünde altar bulunmaktadır. Apsisin iki yanında yuvarlak kemerli nişler bulunur. Bemanın kuzey ve güney duvarlarında da yuvarlak kemerli nişler bulunur.

Kilisenin üstünde ikinci bir katın olduğu görülmektedir. Olasılıkla kesiş odası olarak kullanılan bu mekâna çıkış bölümü yıkıldığı için ulaşılamamıştır.

Yayın: G. K. Öztaşkın ve S. Evcim (2010), s. 60.

Katalog No: 13 (Lev. 24-25)

Adı: **Ayazin G Kilisesi**

Yeri: Ayazin köy mezarlığının kuzeyindeki tepe üzerindeki yer almaktadır.

Yapı tipi: Tek nefli ek mekanlı kaya kilisesi (Tip 1b-1)

Tanım: Köye ait mezarlığın kuzeyinde bulunan tepede yer alan şapel tek makanlı olup yapının kuzeyinde görece küçük bir mezar şapeli vardır. Girişi günümüze sağlam ulaşmamış yapının ana nefi kırma çatı biçimli olup kezey duvarda görece küçük kemerli bir niş güneyde de ortadaki daha büyük üç niş bulunmaktadır. Sekiler kuzey ve güneyde dolanmaktadır. Bema yapıdan iki basamakla ayrılmış ve bir templona ait izler görülmektedir. Templona ait varolan izler kazıma tekniğinde yapılmış geometrik motiflere işaret eder. Apsis kemeri yarım kubbe başlangıcında bir silme dolanır. Apsiste merkezinde üzerinde bir niş bulunan kathedranın yer aldığı tek basamaklı bir synthronon vardır. Naos ve bemada yer alan kapılar aracılığıyla mezar şapeline geçilir. Batısında niş içinde bir gömü alanı bulunan mezar şapelinin kuzey duvarında bir seki ve doğusunda da apsidal bölüm vardır.

Yayın: Asutay (1998), s. 438-440.

Katalog No: 14 (Lev. 26-27)

Adı: **Ayazin H Kilisesi**

Yeri: Ayazin köy mezarlığının kuzeyindeki tepe üzerindeki yer almaktadır.

Yapı tipi: Tek nefli kaya kilisesi (Tip1a)

Tanım: Kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda kareye yakın dikdörtgen planlı tek mekânlı şapelin batı duvarı büyük ölçüde yıkılmıştır. Naosun tavanı kırma çatı şeklinde yapılmıştır. Naosun güney duvarında haleli altı figür bulunmaktadır. Figürlerden en batıdaki daha küçük resmedilmiştir. Olasılıkla azizlerin tasvir edildiği benzer bir kompozisyonun kuzey duvar üzerinde de olduğu mevcut fresko izlerinden anlaşılmaktadır. Naos duvarlarında, olasılıkla sonradan açılmış, çok sayıda küçük dairesel delik bulunur. Apsis önünde üç kemerli bir düzenlemeye sahip templon bulunmaktadır. Templonun alınlık kısmında kabartma madalyon içerisinde Emmanuel İsa tasvir edilmiştir. İki yanında melek tasvirleri yer

alır. Yarım daire planlı apsisin iki yanında birer figür resmedilmiştir ancak okunamamaktadır.

Yayın: Asutay (1998), s. 440-442

Katalog No: 15 (Lev. 28)

Adı: **Ayazin III No'lu Kilise**

Yeri: Ayazin köy mezarlığının kuzeyindeki tepede yer almaktadır.

Yapı tipi: Üç nefli kaya kilisesi (Tip 3)

Tanım: Köye ait mezarlığın kuzeyinde yer alan bir tepede bulunan şapele aradaki yığın sebebiyle ulaşım olanaklı değildir. Bazilikal plan şemasındaki yapı üç neflidir. Nef ayrımları belirgin olmayıp naos beşik tonoz nefler ise düz biçimdedir. Apsis yarım yuvarlağının güneyinde yarım daire bir niş yer alır. Şapelin kuzeyinde bir mekan bulunmaktadır. Trapeza kesitli bir silme yan yana figürlerin yer aldığı tonoz başlangıcından itibaren dolanır.

Yayın: G. K. Öztaşkın ve S. Evcim (2010), s. 66.

Katalog No: 16 (Lev. 29)

Adı: **Ayazin Tuzambarı Şapel I**

Yeri: Ayazin köyünün kuzeybatı çıkışında Tuzambarı olarak bilinen kaya kütlesinin doğusunda bulunmaktadır.

Yapı tipi: Tek nefli kaya kilisesi (Tip 1a)

Durum: Tek mekânlı şapelin batı duvarı tamamen yıkılmıştır.

Tanım: Köyün kuzeybatısında kalan ve Tuzambarı (Yarık kaya) kaya kütlesinin doğusunda yer alan yapı tek mekanlı olarak oyulmuştur. Merkezde dörtgen bir kapı ve güneyinde bir pencere açıklığı bulunduğu anlaşılan batı cephesi tahrip olmuştur. Cephede yer alan üçgen alınlık içerideki örtüyü

yansıtmaktadır. Kareye yakın dikdörtgen planlı naos cephede alınlıkla yansıtılan kırma çatı örtülüdür. Kuzey, güney ve batı duvarlarda oturma sekileri dolanmaktadır. Varolan izlerden templonun merkezinde bir kapı ve üstte yanlarda ikişer tane olmak üzere dikdörtge niş ve pencere yer alır. Templon ile kırma çatı arasında kalan üçgen yüzeye merkezdeki büyük yanlardaki küçük üç adet yuvarlak kemerli niş yer alır. Bema tonoz seviyesinde kademeli bir düzenleme yer alan apsis ve iki yanında üzerinde yarım daire nişler bulunan sekilerin olduğu iki birimden oluşmaktadır.

Yayın: G. K. Öztaşkın ve S. Evcim (2010), s. 68.

Katalog No: 17 (Lev. 30)

Adı: **Ayazin Tuzambarı Şapel II**

Yeri: Ayazin köyünün kuzeybatı çıkışında Tuzambarı olarak bilinen kaya kütlesinin doğusunda bulunmaktadır. Tek mekânlı şapel kaya kütlesinin merkezinde konik biçimli bir kaya bloğu içerisindedir.

Yapı tipi: Tek nefli kaya kilisesi (Tip 1a)

Tanım: Günümüzde köyün kuzeybatısında kalan ve Tuzambarı (Yarıkkaya) kaya kütlesinin doğusunda yer alan yapı konik biçimli bir blok kaya içine tek mekanlı oyulmuştur. Üzeri yarım daire alınlıklı dörtgen giriş yapının batısında yer alır ve alınlık merkezinde içeride de örtüdeki üçgen biçimli merkeze denk gelecek şekilde yarım daire bir oyuk açılmıştır. Cephede freskolara ait izler takip edilebilmektedir. Dörtgen biçimli tek mekan düz tavan örtülüdür ancak merkezde kırma çatı izlenimi veren bir prizmal oluk bulunmaktadır. Çok sayıda süslemenin yer aldığı yapının batı duvarında bir haça, kuzey duvarında özensiz konumlandırılmış dairesel freskolara, güney duvarda da geometrik bezemelere ait izler takip edilebilmektedir. Yapı kuzey, güney ve batı duvarlarda sekiyle çevrelenmiştir. İki kemer ve bir kapı açıklığı düzeninde olduğu anlaşılan templon kemerleri kırmızı renkte bordürlerle çerçevelendirildiği görülmektedir. Templonun

güneyinde üç satır halinde bir kitabeye ait izler bulunmaktadır. Altar bulunan yarım daire biçimli apsisin iki yanında birer niş yer alır. Templondan giriş açıklığına kadar uzanan bir oluk çevre halkının yapıya "Kesimhane" olarak isim vermesinin de sebebi olmalıdır.

Yayın: G. K. Öztaşkın ve S. Evcim (2010), s. 70.

Katalog No: 18 (Lev. 31)

Adı: **Ayazin Tuzambarı Şapel III**

Yeri: Ayazin köyünün kuzeybatı çıkışında Tuzambarı olarak bilinen kaya kütlesinin doğusunda bulunmaktadır.

Yapı tipi: Tek nefli kaya kilisesi (Tip 1a)

Durum: Tek mekânlı şapelin batı duvarı ve apsis bölümü tamamen yıkılmıştır.

Tanım: Günümüzde köyün kuzeybatısında kalan ve Tuzambarı (Yarıkkaya) kaya kütlesinin doğusunda yer alan yapı kareye yakın dikdörtgen biçiminde tek mekanlı oyulmuştur. Günümüze batı duvarı ve apsisi ulaşmamıştır. Naos kırma çatı örtülüdür. Örtüde üzerinde daha açık kırmızı geometrik süslemeler bulunan bordo renkli bir bordürle ikiye ayrılmıştır. Sarı zemin üzerine yerleştirilmiş figürler kuzey ve güneyde bordürlerle beşer panoya yerleştirilmiştir. Kuzey ve güney duvarlarda paye ve silmeli kör kemer nişleri yer alır. Çamur harcında saman katkısı da bulunan freskolara ait izler nişler üzerinde takip edilebilmektedir. Günümüze ulaşmayan apsiste bir templon yer aldığı izlerden takip edilebilmektedir.

Yayın: G. K. Öztaşkın ve S. Evcim (2010), s. 72.

Katalog No: 19 (Lev. 32)

Adı: **Ayazin Mustafa Gümüşkanat Evi Kilisesi**

Yeri: Ayazin köy yerleşimi içerisinde, köyün kuzey alanında yer alır.

Yapı tipi: Tek nefli kaya kilisesi (Tip 1a)

Tanım: Apsisi günümüze ulaşmayan ve odunluk olarak kullanılan tek mekanlı şapel köyün kuzeyinde yerleşim alanı içinde yer alır. Yapıya giriş batıdaki dikdörtgen bir kapıdan sağlanmaktadır. Kapının hemen üzerinde yer alan dörtgen oyuklar ahşap örtülü bir narthekse ya da iki katlı bir düzenlemeye işaret eder. Naos beşik tonoz örtülü olup tonoz başlangıcından itibaren bir silme dolanır. Silmenin hemen altında kuzey ve güney duvarlarda sütunlu ve kemerli üçer kör niş yerleştirilmiştir. Batı duvarda da giriş açıklığının her iki yanında kuzey ve güneydekilerle uyumlu olacak şekilde birer kör niş bulunmaktadır

Yayın: G. K. Öztaşkın ve S. Evcim (2010), s. 74.

Katalog No: 20 (Lev. 33)

Adı: **Ayazin Veli Sarıosman Evi Kilisesi**

Yeri: Ayazin köy yerleşimi içerisinde, köyün kuzey alanında yer alır.

Yapı tipi: Tek nefli kaya kilisesi (Tip 1a)

Tanım: Köy içerisinde kalan yapı yerleşimin kuzeyinde bulunur. Güneybatı köşesi günümüze ulaşmayan yapı samanlık olarak kullanılmaktadır; oldukça yüksek bir kot seviyesinden izlenebilmektedir. Yapının batısında yer alan dörtgen giriş açıklığından tonoz örtülü naosa ulaşılır. Tonoz başlangıcından itibaren tüm yapıyı dolanan bir silme yer alır. Naosun kuzey ve güneyinde yuvarlak kemerli nişler bulunmaktadır. Bema günümüze ulaşan izlerden anlaşıldığı üzere kademeli kemerli silmelerle düzenlenmiş templonla naostan ayrılmaktadır. Yarım daire planlı apsisin iki yanında nişler yer alır. Kırmızı boyalı freskolara ait izler takip edilebilmektedir

Yayın: G. K. Öztaşkın ve S. Evcim (2010), s. 76.

Katalog No: 21 (Lev. 34)

Adı: **Dinar Korusu Kilisesi**

Yeri: Ayazin kasabasının güneyinde, kasabaya 1 km. uzaklıkta, Bedestan isimli mevkiinin batısındaki Dinar Korusu mevkiinde bulunmaktadır.

Yapı tipi: Tek nefli narteksli kaya kilisesi (Tip 1b-2)

Tanım: Narteksli, tek nefli kilisenin günümüze yalnızca kuzey cephesi ve apsisinin kuzey yarısı ulaşabilmiştir. Hemen güneyinde sel sularının oluşturduğu bir vadi yer alır. Kilisenin tahrip olması bu yatağın zaman içerisinde tüf kayalığı oymasından kaynaklanmıştır.

Duvardaki izden bir templonu olduğu anlaşılan yapının bu templonun ayırdığı bema kısmında bir, naos kısmında ise üç adet yuvarlak kemerli niş bulunmaktadır. Apsisin kuzeyinde bir küçük niş daha görülür.

Yayın: Haspels (1971), s.247

3.1.4. Döğer

Katalog No: 22 (Lev. 35)

Adı: **Çukurca İnler Kuzey Kilise**

Yeri: Döğer kasabasının 8 km. güneydoğusunda bulunan Bayramaliler köyünün 500 m. güneybatısındaki Çukurca İnler mevkiinde yer alır.

Yapı tipi: Tek nefli kaya kilisesi

Tanım: Naos doğu - batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır ve beşik tonoz tavanlıdır. Girişi batı duvarının ortasındaki iki kademeli dikdörtgen açıklıktan sağlanmaktadır. Kuzey ve güney duvarlarında karşılıklı, eş boyut ve yükseklikte yuvarlak kemerli ikişer niş bulunur. Doğu ve batı yüzlerinde, kemer başlangıçları hizasında silmeler görülmektedir. Bu

nişlerin arasında kalan kısımda, nişlerin içlerinde ve naosun köşelerinde sekiler vardır. Templon duvarının çoğu yıkılmış, geriye alt kısımları oldukça tahrip olmuş bir şekilde kalmıştır. Bemanın, batıda templondan ve üstte tonoz başlangıcı hizasından itibaren dışa taşkın olan kuzey güney duvarlarında yuvarlak kemerli nişler bulunur. Kuzeydeki nişin doğu yarısı bir yüksek bir seki şeklinde oyulmuştur. Apsis yarım yuvarlağı başlangıçlarına, kemer başlangıcı hizasında silmeler yapılmıştır.

Yayın: Haspels (1971), s.248

Katalog No: 23 (Lev. 36)

Adı: **Çukurca İnler Güney Kilise**

Yeri: Döğer kasabasının 8 km. güneydoğusunda bulunan Bayramaliler köyünün 500 m. güneybatısındaki Çukurca İnler mevkiinde yer alır.

Yapı tipi: Tek nefli kaya kilisesi (Tip 1a)

Tanım: Yapı bulunduğu tüf kayalığın katmanlardan oluşmuş homojen olmayan yapısının zaman ve iklim faktörlerine direnememesi sebebiyle neredeyse tanımlanamayacak durumdadır. Doğu tarafındaki apsis, apsis yarım kubbesine kadar erimiştir. Yapının giriş kısmı tamamiyle yıkılmış ve bir mağara görünümü almıştır. Tavanda görülen kiriş şeklindeki kuzey-güney doğrultulu çıkıntının templondan geriye kaldığı anlaşılmaktadır.

Yayın: **---**

Katalog No: 24 (Lev. 37)

Adı: **Kadıkaya Batı Kilise**

Yeri: Afyonkarahisar İhsaniye İlçesi, Döğer Kasabası'ndan Emre Gölü'ne doğru doğuya 400 m kadar ilerledikten sonra yolun solunda bulunan Kadıkaya mevkiinde yer almaktadır.

Yapı tipi: Tek nefli kaya kilisesi (Tip 1a)

Tanım: Kilise oldukça kötü bir kondisyondadır. Doğu yarısı ve kuzey duvarı kısmen korunmuş olup, batı yarısı yıkılmıştır. Doğu kısmının tonozunda ve apsis penceresi üzerinde doğal tahribat sonucu oluşmuş büyük gedikler vardır. Yapının zemini tamamen toprakla dolmuştur.

Kilise tek nefli, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Batı cephesi tamamen yıkıldığı için giriş açıklığının maiyeti belirsizdir. Kuzey duvarının orta bölümü tahrip olmuştur. Bu duvarda batı uçta ve doğu uçta birer adet yuvarlak kemerli niş bulunur.

Yayın: **---**

Katalog No: 25 (Lev. 38)

Adı: **Kadıkaya Doğu Kilise**

Yeri: Afyonkarahisar İhsaniye İlçesi, Döğer Kasabası'ndan Emre Gölü'ne doğru doğuya 400 m kadar ilerledikten sonra yolun solunda bulunan Kadıkaya mevkiinde yer almaktadır.

Yapı tipi: Tek nefli kaya kilisesi (Tip 1a)

Tanım: oldukça küçük boyutlardaki yapının batı yarısı yıkılmıştır. Kırma çatı örtülü yapıda apsis duvarı üzerindeki lento şeklinde oyulmuş düzlem ile kırma çatı arasında kalan alanda yuvarlak kemerli sığ bir niş vardır. Bu nişin içinde mantar formunda ikiz nişler görülür. Apsis yarım daire formunda olup, merkezinde, yerden yüksekte yarım daire formunda bir niş bulunur. Apsisin iki yanında sekiler vardır.

Yayın: **---**

Katalog No: 26 (Lev. 39)

Adı: **Kızkapanı I Kayalığı Kilisesi**

Yeri: Döğer kasabasının güneyinde, kasabaya 1 km. uzaklıkta, İhsaniye – Döğer yolunun solunda yer almaktadır.

Yapı tipi: Tek nefli ek mekanlı narteksli kaya kilisesi (Tip 1b-3)

Tanım: Karayolunun ikiye böldüğü kayalığın, yolun solunda yer alan şapel, doğu batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen bir plana sahiptir. Tek mekânlı şapel tonoz örtülüdür. Naosa, batısındaki narteks diyebileceğimiz iki bölümlü mekândan geçilmektedir. Nartekse giriş kuzeybatıdaki dikdörtgen açıklıktan sağlanmakta olup, biri batıda dışarıya bakan, diğeri ise güneydeki dikdörtgen mekâna açılan iki açıklığı bulunmaktadır. Güneydeki şapelle direk bağlantısı olmayan bu mekanın işlevi bilinmemektedir. Şapelin içinde, naosun kuzey ve güney duvarlarında, yaklaşık olarak aynı boyut ve yükseklikte üçer niş yer almaktadır. Bu nişlerden güney duvarda doğudaki nişin içinden dışarıya iki kademeli küçük, dikdörtgen bir pencere açılmıştır. Günümüze izleri kalan, üç açıklıklı bir templon ile ayırılan bema kısmında da kuzey ve güneyde karşılıklı birer niş bulunmaktadır. Bu nişlerden güneydekinde yine aydınlatma amaçlı küçük bir pencere açılmıştır. Doğuda yarım daire bir apsis vardır ve apsis neredeyse doğu duvarının tamamını oluşturmaktadır. Kızkapanı I Kayalığı'nda bu şapelin yanı sıra, güney cephede Bizans dönemine ait kaya mezarları, günlük kullanıma dair küçük mekânlar da yer almaktadır.

Yayın: G. K. Öztaşkın ve S. Evcim (2010), s. 78.

Katalog No: 27 (Lev. 40)

Adı: **Urumkuş Kayalığı Aşağı Kilise**

Yeri: Döğerin 3800 m. kuzeydoğusu, Döğer-Alanlı yolunun 200 m. doğusunda yer almaktadır.

Yapı tipi: Tek nefli kaya kilisesi (Tip 1a)

Tanım: Yapı özensizce oyulmuş tonoz örtülü dikdörtgen bir naos ve doğusundaki apsisten ibarettir. Kuzey ve güney duvarlar oval biçimli olup, kuzey duvarın ortalarında bir adet ve apsisin kuzeyinde daha küçük bir adet olmak üzere iki niş görülmektedir. Templona dair herhangi bir iz bulunmamaktadır.

Yayın: **---**

Katalog No: 28 (Lev. 41)

Adı: **Urumkuş Kayalığı Yukarı Kilise**

Yeri: Döğerin 3800 m. kuzeydoğusu, Döğer-Alanlı yolunun 200 m. doğusunda, kayalığın yukarısında yer almaktadır.

Yapı tipi: Tek nefli kaya kilisesi (Tip 1a)

Tanım: Özensiz bir işçiliğe sahip olan oldukça küçük boyutlarda bir kilisedir. Naosunda karşılıklı oyulmuş birer niş bulunur. Apsisin içinde altar amaçlı bir seki, kuzeyinde de yuvarlak kesitli bir niş vardır. Apsisin içine, zemine dairesel bir oyuk açılmıştır. Üst yapısı kırma çatı şeklindedir.

Yayın: **---**

Katalog No: 29 (Lev. 42)

Adı: **Sarıcaova Kilisesi**

Yeri: Afyonkarahisar İhsaniye İlçesi, Döğer Kasabası, Sarıcaova Köyü'nde yer almaktadır. Köy merkezinin 500 m doğusunda, tepenin güney yamacında, 39°8'57.31"K - 30°30'41.94"B koordinatlarındadır.

Yapı tipi: Tek nefli kaya kilisesi (Tip 1a)

Tanım: Kilise bulunduğu kayalıktaki çökmelerden dolayı yarı yarıya yıkılmış durumdadır. Apsisin bulunduğu doğu duvarı ve güney kısmı günümüze ulaşabilmiştir. Kilisenin kuzeyinde görülen ve kayalık boyunca uzanan derin çatlak, kayalığın kilisenin de bulunduğu bölümünün ana kayadan ayrılmaya başladığını göstermektedir.

Kuzeydoğu-güneybatı doğrultusundaki tek nefli kilisenin güneybatı yarısı yıkılmış olup, şu anda apsisle birlikte yaklaşık 320 cm uzunluğunda, 210 cm genişliğindedir. Naosun örtüsü oldukça basık bir tonoz şeklinde düzenlenmiştir ve tonozun yan duvarlara oturduğu kısımda, duvardan tonoza geçişler geniş bir silme ile kademelendirilmiştir. Tonoz doğuya doğru yükselmektedir; batıda zeminden 163 cm, doğuda 185 cm yüksekliğindedir. Naosun nispeten sağlam olan güney duvarının güneybatı kesimi orijinal giriş açıklığının buradan sağlandığını düşündürecek şekilde kademelidir. Naosun güneydoğu köşesinde ise 55 cm yüksekliğinde ve 50 cm boyunda ve 33 cm eninde bir seki bulunmaktadır. Apsis zeminden 30 cm kadar yükseklikteki bir niş şeklinde düzenlenmiş olup, 144 cm yüksekliğinde, 126 cm genişliğinde ve 60 cm derinliğindedir. Apsis ekseninde yan yana ve aynı büyüklükte iki küçük niş görülür. Nişlerin yuvarlak kemerlerinin üzeri kemeri vurgular şekilde silmelendirilmiştir. Bu silmelerin içi kırmızı kök boya ile boyanmıştır. İki nişin kemerleri arasında kırmızı kök boya ile yapılmış ok ucu benzeri bir motif görülür. Kilisede bunların dışında bir süsleme öğesine rastlanmamıştır.

Yayın: **---**

3.1.5. Köhnüş

Katalog No: 30 (Lev. 43)

Adı: **Köhnüş A Kilisesi**

Yeri: Afyonkarahisar'ın 32 km kadar kuzeyinde, İhsaniye İlçesi Kayıhan Beldesi sınırları içinde, Ayazin'in 6 km kuzeybatısında, Eskişehir-Afyonkarahisar karayolunun batısında, yola 1.5 km mesafedeki Köhnüş Vadisi'ndedir. Kilise vadinin kuzeyinde, Demirli Köyü yolu üzerinde yer alır.

Yapı tipi: Tek nefli ek mekanlı kaya kilisesi (Tip 1b-1)

Tanım: Alçak, serbest bir kaya bloğuna oyulmuş olan kilise yarı yarıya tahrip olmuş durumdadır. Zemini toprakla dolu olup, duvarlar zeminden yaklaşık 150 cm. yükselmektedir. Bu mesafeden sonrası -yapının örtü kısmı- günümüze ulaşamamıştır. Batısındaki narteks olarak tanımlanabilecek kısım neredeyse tamamen tahrip olmuş ve toprakla dolmuştur.

Yapı doğu-batı doğrultusunda tek nefli plan tipindedir. Doğu-batı doğrultusunda yaklaşık 620 cm uzunluğunda, kuzey-güney doğrultusunda 330 cm genişliğindedir. Kilisenin iki giriş açıklığı bulunur. Bunlardan biri kuzeybatı köşede, diğeri ise batı cephesindedir. Batı cephedeki giriş açıklığı 148 cm genişliğinde olup oldukça tahrip olmuş durumdadır. Kuzeybatı köşedeki giriş açıklığı ise 74 cm genişliğindedir ve bir nişten dönüştürülmüştür. Bu açıklığa dışarıdan, yaklaşık 250 cm uzunluğunda, 140 cm genişliğinde kabaca işlenmiş bir koridordan ulaşılmaktadır. Koridorun tonozu büyük oranda yıkılmıştır. Naosun güney duvarında iki, kuzey duvarında ise bir adet nişe dair izler vardır. Kuzey duvardaki niş ortasında oluşan derin çatlaktan dolayı oldukça tahrip olmuş durumdadır. Bu çatlak kaya zemininden güneye doğru devam etmekte olup, güney duvarda apsis tarafındaki nişin içinden geçip bu nişe de zarar vermiştir. Naosun doğusunda 205 cm genişliğinde, 123 cm derinliğindeki apsis yer almakta olup apsis ekseninde, zeminden 108 cm yukarıdan başlayan ve yukarı doğru genişleyen iki kademeli bir açıklık bulunur. Apsisin iki köşesinde, zeminden 120 cm yukarıda 45 cm uzunluğunda, 20 cm derinliğinde sekiler görülür.

Yapıda herhangi bir süsleme öğesine rastlanmamıştır.

Yayın: Haspels (1971), s. 247.

Katalog No: 31 (Lev. 44)

Adı: **Köhnüş B Kilisesi**

Yeri: Afyonkarahisar'ın 32 km kadar kuzeyinde, İhsaniye İlçesi Kayıhan Beldesi sınırları içinde, Ayazin'in 6 km kuzeybatısında, Eskişehir-Afyonkarahisar karayolunun batısında, yola 1.5 km mesafedeki Köhnüş Vadisi'ndedir. Vadiye ismini veren Köhnüş Kale olarak anılan kayalığın batısında, 39° 2'56.93"K - 30°31'28.17"B koordinatlarında yer alır

Yapı tipi: Tek nefli kaya kilisesi

Tanım: Köhnüş Kale kayalığının kuzeybatısındaki çökmeler nedeniyle kilisenin kuzeybatı yarısı yıkılmıştır. Kayalıkta oluşan çatlaklardan sızan yağmur suları nedeniyle duvar yüzeyleri oldukça aşınmış ve içerisinde yakılan ateşlerden dolayı isle kaplanmıştır.

Yapı kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda tek nefli, dikdörtgen planlıdır. Tam uzunluğu kuzeybatısının çöknüş olmasından dolayı belirsizdir. Bugünkü uzunluğu apsis dahil yaklaşık 600 cm, genişliği ise 370 cm civarındadır. Yuvarlak tonoz ile örtülü naos kısmı 415 cm uzunluğunda, 370 cm genişliğinde ve yaklaşık 300 cm yüksekliğindedir. Yıkılan kısımdan dolayı naosa girişin tam yeri ve maiyeti belirsizdir. Naosun zemininde sonradan açıldığı düşünülen 78x58 cm boyutlarında 35 cm derinliğinde kabaca oyulmuş bir çukur yer alır. Zeminden 215-220 cm yukarıda, trapez kesitli 25 cm genişliğindeki birer silme naosun iki duvarı boyunca uzanmaktadır. Bu silmelerin üst hizası tonoz başlangıcını belirlemektedir. Naosun doğusunda, bema olarak adlandırılabilecek kısım yer alır. Naostan bemaya geçişte herhangi bir templon izine rastlanmamakla birlikte bu kısmın ayrımı tavan yüksekliği farkı ile sağlanmıştır. Bema kısmı naostan oldukça alçak, yaklaşık 175 cm yüksekliğindedir. Naosun tonozundan bemanın tavanına geçiş 40 cm genişliğindeki arşitrav benzeri bir uygulamayla sağlanmıştır. Bemanın kuzey duvarında 90 cm yüksekliğinde bir seki bulunur ancak oldukça

tahrip olmuş durumdadır. Apsis kabaca işlenmiş olup bema kısmı ile aynı yükseklikte, 200 cm genişliğinde ve 54 cm derinliğindedir.

Yapıda herhangi bir süsleme öğesine rastlanmamıştır.

Yayın: Haspels,1971, s. 247.

Katalog No: 32 (Lev. 46)

Adı: **Ahlatçı İnler Kilisesi**

Yeri: Eskişehir-Afyonkarahisar karayolunda, Kümbet Köyü yol ayrımı geçildikten 16.3 km. sonra, yürüyerek yaklaşık 1.5-2 km. kuzeybatı istikametinde ilerlenince Ahlatçı İnler mevkiine ulaşılır. Kilise burada bulunan mezar odalarının kuzeyinde, 39° 5'9.64"K - 30°33'10.88"B koordinatlarında yer alır.

Yapı tipi: Tek nefli ek mekanlı kaya kilisesi (Tip 1b-1)

Tanım: Yapı içerisinde bulunduğu kaya bloğundaki çatlaklar ve çökmeler nedeniyle oldukça tahrip olmuş durumdadır. Zemini toprakla örtülmüş, ek mekânının ise neredeyse tamamı toprakla dolmuştur. İçeride yakılan ateşlerden dolayı duvarlar isle kaplanmıştır. Templonu tamamen yıkılmıştır.

Yapı doğu-batı doğrultusunda tek nefli kilise kısmı ve ona bir açıklıkla bağlı kuzeydeki ek mekândan oluşmaktadır. Kiliseye günümüzde yıkılan kısımlardan da girilebilse de esas girişi batıdadır. Giriş açıklığının iki yanı ve üzeri büyük ölçüde yıkılmış olmakla birlikte kalan alt kısmından 105 cm genişliğinde ve iki kademeli bir düzenlemeye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu açıklıktan doğrudan geçilen naos 301x310 cm ölçülerinde yaklaşık kare planlıdır. Naosun üzeri doğuya doğru yükselerek devam eden yuvarlak tonozla örtülüdür. Templonun önünde tonozun yüksekliği 340 cm'ye kadar ulaşır. Tonoz başlangıcı, naosun kuzey ve güney duvarlarında, zeminden 220 cm yukarıda yer alan trapez kesitli

silmelerle belirlenmiştir. Naosun iki yan duvarında zeminden 50 cm kadar yukarıda ve ikişer adet olmak üzere toplam dört niş bulunur. Yuvarlak kemerli ve dikdörtgen kesitli bu nişlerden batıdakiler 105 cm genişliğinde, doğudakiler ise 110 cm genişliğindedir. Nişler ortalama 25 cm derinliğinde, 150 cm yüksekliğindedir. Kuzey duvardaki nişlerin arasında kalan kare kesitli bloğun niş tabanından 83 cm yukarıda olan silmesi nişlerin kemerlerinin oturduğu bir payanda başlığını canlandırmaktadır. Güney duvarda, nişlerin arasındaki bu payanda uygulaması tamamen tahrip olmuştur. Kuzey duvardaki nişlerden doğudakinin içine, kuzeydeki ek mekâna geçişi sağlayan düzensiz bir açıklık oluşturulmuştur. Niş ekseninden doğuya kayık olan bu açıklık yaklaşık 150 cm yüksekliğinde ve 73 cm genişliğindedir

Naosla bema ayrımını sağlayan templonun varlığı kuzey ve güney duvarlardaki dikdörtgen kesitli payandalardan anlaşılmaktadır. Bununla birlikte templonun neredeyse tamamı yıkılmıştır. Kalan izlerden templonun eksende giriş açıklığı ve iki yanında birer pencere açıklığı ile üç bölümlü olarak düzenlendiği anlaşılmaktadır. Ortalama 25 cm genişliğindeki templondan sonra başlayan bema kısmı 200 cm genişliğinde olup, kaya bloğunun yapısından dolayı güneyden daralmaktadır. Bu daralma büyük oranda yıkılmış olan çeyrek daire planlı bir niş ile sağlanmıştır. Bu nişin karşısında, bemanın kuzey duvarında zeminden 105 cm yukarıda başlayan, 80 cm genişliğinde 86 cm yüksekliğinde ve yaklaşık 15 cm derinliğinde yuvarlak kemerli bir niş bulunur. Nişin tabanında sonradan oluşturulduğu ve yemlik olarak kullanıldığı düşünülen düzensiz bir çukur yer alır. Bemanın tonozu naosunkinden 45 cm kadar daha alçaktır ve naosun tonozunun tersine doğuya doğru alçalır. Bu tonoz büyük ölçüde yıkılmıştır.

Kilisenin apsisi bemanın da eksenden kuzeye doğru kayık olmasına uygun olarak oluşturulmuştur ve naos ekseninden kuzeye doğru sapmaktadır. Apsis 157 cm genişliğinde, 89 cm derinliğinde ve 235 cm yüksekliğindedir. Orta bölümü yıkılmıştır.

Kilisenin kuzey duvarından, nişin ortasındaki açıklıktan kiliseye bağlanan ek mekânın işlevi belirsiz olup, özensizce oluşturulmuştur. Mekân doğu batı doğrultusunda yaklaşık 400x300 cm boyutlarındadır ve tonozla örtülüdür. Kiliseden geçişin dışında doğusunda ve batısında birer açıklık daha yer alır. Kuzeydoğu köşesinde 153 cm genişliğinde bir niş bulunur.

Yayın: Haspels,1971, s. 247-248, fig. 455, 554: I-8, 584:3-5

3.1.6. Kıyır

Katalog No: 33 (Lev. 46-47)

Adı: **Ali'nin İni Kilisesi**

Yeri: Kıyır köyünün kuzeydoğusundaki kaya kütlesi içerisindedir. Kilisenin batısında ve güneyinde bazıları iki katlı çok sayıda mekân yer alır. Kilise ve bu mekânlar bir manastır kompleksini oluşturmaktadır.

Yapı tipi: Kapalı Yunan haçı (Tip 5)

Tanım: Kıyır Köyünün batısında yer alır. İbadetin yanısıra küçük bir grubun yaşamını sürdürebileceği mekânlar içeren komplekse güneyden girilir. Girişin doğunda başlayan koridorla Kilise'ye ulaşılır. Kilise, doğu-batı doğrultusunda altı serbest destekli, kapalı Yunan haçı plan tipine sahiptir. Doğusunda üç apsis yer alır. Orta apsis, yuvarlak kemerli, yaklaşık yarım daire biçimlidir. Kuzey ve güneyindeki apsis nişleri ise yerden yaklaşık 1.00 m. yükseklikte dikdörtgen biçimli, yuvarlak kemerlidir. Bema ile naos arasında orijinalde templon olduğu mevcut izlerden anlaşılmaktadır. Mekânın içi yoğun is tabakasıyla kaplı olduğundan süsleme programı olup olmadığı tam anlaşılmamakla birlikte paye üzerlerinde kazıma haçlar ile apsis kemerinde aşı boya ile yapılmış haç motifleri tespit edilebilir.

Yayın: ---

Katalog No: 34 (Lev. 48-49)

Adı: **Karanlık İn Kilisesi**

Yeri: Kıyır köyünün kuzeydoğusundaki kaya kütlesi içerisindedir. Kilisenin batısında ve güneyinde bazıları iki katlı çok sayıda mekân yer alır. Kilise ve bu mekânlar bir manastır kompleksini oluşturmaktadır.

Yapı tipi: Haç planlı kaya kilisesi (Tip 4)

Tanım: Haç planlı olan yapının batısından narteks bulunur. Yapı büyük boyutları ve kaliteli işçiliğiyle dikkat çekmektedir. Kilisenin giriş kısmı güney duvardan nartekse geçilerek sağlanmıştır. Fakat bu bölümde narteks duvarı yıkılmıştır. Güney haç koluna açılmış, yuvarlak kemerli bir niş içerisinde yer alan dikdörtgen pencere ile naosun aydınlatılması sağlanmıştır.

Dikdörtgen planlı yedi niş bulunan narteksin batı duvarındanki bu nişler 30 m. derinliğindedir. Payeler kemer başlangıçlarında kademeli silmeli olarak düzenlenmiştir ve kademeli kemerleri nişleri ayırmaktadır. Kuzey duvarda yuvarlak kemerli mezar nişi bulunur. Merkezdeki nişin üzerinde ise ek mekânlara bakan geniş bir mazgal pencere yer almaktadır. Kuzey duvarda bulunan mezar nişinin önünde zemine oyulmuş ikinci bir mezar yeri daha vardır. Naosa açılan dikdörtgen kapı açıklığı doğu duvar ekseninde bulunur. Kapının açıklığının hemen üstünde tonoz alanına denk gelen yuvarlak kemerli bir pencere açıklığı görülmektedir. Kapının sövelerine kazıma tekniğinde yapılmış madalyon içerisinde birer malta haçı, iki yanında ise simetrik olarak altışar niş yer alır. İki kademeli olarak düzenlenen nişlerin alt kısımda 90 cm. yüksekliğinde düz bir satıh ile üst sıradan ayrılırken, üst sıradaki kademeli yuvarlak kemerlerli nişler impost başlıklar altında çokgen sütuncelerle ayrılmıştır. Trapez kesitli bir silme, tonoz örtü başlangıcında tüm narteksi dolaşır.

Narteksten 20 cm. daha yüksek tutulan naos zemininin tavanı, orta mekânda manastır tonoz, haç kollarında ise beşik tonoz şeklinde düzenlenmiştir. Kademeli yuvarlak kemerli bir niş, batı haç kolunun kuzey duvarında örtü başlangıcına kadar uzanmaktadır. Güney duvardaki benzer

niş içerisinde mezar odası bulunmaktadır. Yuvarlak kemerli ve tonozlu düzenlenen mezar odası, güney ve batı haç kolları arasında yer almaktadır. Batı haç kolundakiyle benzer bir niş, kuzey haç kolunun batı duvarında bulunur. Doğu duvarda narteksin batı duvarındakilerle aynı düzenlemeye sahip iki niş bulunurken, kuzey duvarda ise güneye yakın alanda küçük boyutlu bir niş açılmıştır. Doğu duvarda bulunan nişlerin güneyinde merkezdeki büyük bir dairenin etrafında küçük daireler ve uçlarda tekrar büyük dairelerin sıralanmasıyla oluşturulmuş bir haç motifi görülmektedir. Kuzey ve batı yönde sekili olan haç kolu, güneyde ise güney duvarında dikdörtgen pencere hariç, kuzeydekiyle aynı düzenlemededir. Doğu haç kolu ise templon ile naostan ayılarak bemayı oluşturur. Bugün yıkılmış olan templonun duvarlarla birleştiği alanlarda sağlam kalabilmiş payeleri görülmektedir. Kademeli yuvarlak kemerli birer niş, bemanın kuzey ve güneyinde yer almaktadır. Bahsettiğimiz nişlerden güneydeki basamaklı düzenlenmiştir. Apsisin kemeri yarım daire planlı ve kademelidir.

Yayın: G. K. Öztaşkın ve S. Evcim (2010), s. 80-81.

Katalog No: 35 (Lev. 50)

Adı: **Cakak İn Kilisesi**

Yeri: Kıyır köyünün kuzeydoğusundaki kaya kütlesi içerisindedir.

Yapı tipi: Tek nefli kaya kilisesi (Tip 1a)

Tanım: Kilisenin girişi batı duvar ekseninde dikdörtgen bir kapıyla sağlanmıştır. Tonoz örtülü naosta kuzey ve güney duvarlarda yuvarlak kemerli nişler yer alır. Tonoz başlangıcında trapez kesitli bir silme bulunur. Mevcut izlerden üç kemer düzenlemeli bir templon olduğu anlaşılmaktadır. Templon kemerleri kademeli silmeler şeklindedir. Apsis yarım daire planlıdır. Bemanın kuzey ve güneyinde naostakilere benzer birer niş bulunur. Yapıda yer yer kırmızı boya ile yapılmış süsleme izleri görülmektedir.

Yayın: ---

3.1.7. İscehisar

Katalog No: 36 (Lev. 51-53)

Adı: **Kırkinler**

Yeri: Kırkinler sit alanı içerisinde, Seydiler Beldesi'nin 2 km. kuzeydoğusunda, Afyon - Ankara yolunun 33. km.sinde yer almaktadır.

Yapı tipi: Çok mekânlı kilise kompleksi (Tip 6)

Tanım: Kayaya oyma iki kat, kaya üzerinde de bir kat olmak üzere üç katta kaya yapıları bulunur. Alt kat, girişleri doğu cephede olan, birbirleriyle bağlantısı olmayan birisi kilise olmak üzere üç büyük mekân içerir. Orta katta tüm kayalığa yayılan, birbirlerine bağlı kiliseler, odalar ve mezarlar içmektedir. Kayalığın üzerinde ise mezarlar, dikdörtgen ve daire formunda ağızları olan sarnıçlar, suyolları ile birbirlerine bağlı havuzcuklar ve nişler bulunmaktadır.

Alt kattaki kilise doğu batı doğrultusunda dikdörtgen planlı, nerteksli ve tonoz tavanlı olup, kuzey-güney doğrultusundaki narteksi düz tavanlıdır. Buradan naosa geçilir. Naosta batı duvarında iki, kuzey duvarında dört ve güney duvarında üç adet yuvarlak kemerli niş görülür. Doğu duvarındaki apsisi yarım daire formundadır.

Orta kat dini bir kompleks görünümündedir. Bu alandaki kiliseler ve odacıklar tasvirde kolaylık sağlamak amacıyla birer harfle isimlendirilmiştir: A, D, G VE H mekânları kilisedir, C mekânı mezar odası ve ona bağlı B mekânı küçük bir şapeldir. E, F, J, K, L, M, N, O VE P mekânları ise kiliseleri birbirine bağlayan odacıklar ve koridorlardır. Güney ve güneybatıdaki yuvarlak kemerli kapılardan girilen A mekânı doğu batı doğrultusunda iki nefli, iki apsisli, tonozla örtülü bir mekândır. Nef ayrımı yuvarlak kemerlerin oturduğu iki paye ile sağlanmıştır. Güney

nefte apsis ve naosu ayıran bir templon bulunmaktadır. Alt kısmı tahribattan dolayı günümüze ulaşamasa da üst kısmı sağlamdır ve üçlü bir düzenleme olduğu bu kısımdan anlaşılmaktadır. Üst kısım kemer başlangıçları hizasına kadar olan üçgen alınlıklı ve üzerinde tonoza kadar devam eden iki bölümden oluşmaktadır. Üçgen alınlık üç bölüme ayrılmıştır ve bunların içerisinde kabartma haç motifleri görülür. Silmelerle üçgen alınlıktan ayrılmış olan üst kısımda da aynı uygulama vardır. Yarım yuvarlak planlı apsisin ekseninde duvara bitişik bir katedra oyulmuştur ve iki yanında apsis duvarı boyunca synthronon işlevini gören seki uzanır. Apsis duvarında, katedranın arkasında ve kuzeyinde birer kabartma haç motifi vardır. Katedranın güneyinde ise bir mezar bulunduran C mekânına açılan küçük bir pencere vardır. Kuzey nefin apsis önünde de bir templon duvarına dair izler görülür. Güney neften farklı olarak burada apsisten önce bema mekânını oluşturacak şekilde düzenlendiği kalan izlerden anlaşılmaktadır. Bu bema bölümünden güney nefin apsis önüne bir geçiş bulunmaktadır. Kuzey nefin apsisi de yarım yuvarlak planlı olup kubbemsi tonoz tavanlıdır ve bu kısımda kabartma haç motifleri vardır. A mekânının tonozlarında da, daire içerisine alınmış ve serbest kabartma haç motifleri ile yapılmış düzenlemeler yer alır. Gerek düzenlemeler gerekse haçların formları bölge içerisinde üniktir.

D mekânı, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı, tek mekânlı, tonozlu bir kilisedir. Doğusu alt seviyede yıkılmıştır ancak hem zeminde kalan izlerden hem de tonozla birleşen sağlam kısımlardan bu kısmın plan özellikleri anlaşılabilmektedir. Apsisle naosu ayıran bir templon duvarının izleri görülür. Apsis yarım kubbesinde kabartma haç tasviri yer alır. Apsis kemeri dikdörtgen prizma silmelere oturmaktadır. Mekân kuzeyde A mekânı ile C2 koridoru aracılığıyla, doğusunda ise düzensiz planlı, içerisinde nişler olan ve kubbe ile örtülü küçük E mekânı ile birleşmektedir. Batısından da yuvarlak kemerli bir kapıyla F mekânına geçiş vardır. F mekânından A mekânına da geçişlerin olması burasının A ve D mekânları için narteks işlevi gören bir mekân olduğunu düşündürmektedir. Güneyinde ve güneybatısında H ve G mekânlarına

geçilen açıklıklar vardır. Bu iki mekân da birer kilisedir. İkisi de tek mekânlı tonoz tavanlı ve templon duvarı bulunan yapılardır. Kayalığın yönelişine uygun olarak yapıldıkları için yönelişleri problemlidir: ikisi de kuzeydoğu-güneybatı yönündedir. Bemalarında karşılıklı birer niş bulunur. G mekânının zemininde güneydoğu-kuzeybatı yönelişli yan yana sıralanmış üç dikdörtgen oyuk bulunur. Bu oyuklar röliker olarak yapılmış olabilirler. Mekânın dışarıya bakan güney cephesinde, dışarıda bir mezar bulunmaktadır. G mekânı kuzeyde H mekânıyla, batısında M mekânıyla, kuzeydoğusunda da D mekânıyla açıklıklar vasıtasıyla birleşmektedir. H mekânı da güneyinde M ve G, batısında P, kuzeyinde L ve N, kuzeydoğusunda ise D mekânı ile pencere ve kapı açıklıklarıyla birleşmektedir. Yapı grubunu batısındaki mekânlardan K ve L geçişleri sağlayan koridorlar olup, J, K, M, N, O ve P mekânları doğudaki dört kilisenin (A, D, H, G) müştemilatını teşkil etmektedirler.

Yayın: G. K. Öztaşkın ve S. Evcim (2010), s. 96-98.

Katalog No: 37 (Lev. 55-56)

Adı: **Seydiler Leylek Kayalığı I No'lu Kilise**

Yeri: Seydiler Kasabasının güneyinde yer alır. İlk iki katı kilise ve en üstte bir kesiş (?) odası şeklinde üç katlı olarak düzenlenmiş bir kaya bloğudur. İlk kattaki kilise I No'lu Kilise olarak adlandırılmıştır.

Yapı tipi: Tek nefli ek mekanlı kaya kilisesi (Tip 1b-1)

Tanım: Batı duvarının merkezinden dikdörtgen bir kapıyla giriş sağlanan kilise, dikdörtgen planlıdır. Yarım daire planlı apsis, doğu duvarında yer alır. Templon üç kemerli olup, üzerinde arşitrav izleri görülmektedir ve bema ve naos arasında bulunmaktadır. Bemanın kuzey ve güneyinde ise yüksekliği 30-35 cm. olan sekiler yer alır.

Naosun tavanı beşik tonozludur. Kuzey ve güney duvarlarında kademeli şekilde düzenlenen yuvarlak kemerli niş bulunur. Güney duvarda doğrudan kaya üzerine uygulanan, kızıl-kahverengi kökboyasından boya izleri görülür. Var olan izlerden daireler ile meydana getirilmiş bir kompozisyona ait izler ve haçlar görülebilmektedir. Kilisenin güneyinde bulunan küçük bir mekân dikdörtgen planlıdır. Güney kısmı tamamen yıkılmış olan mekânın tavanı beşik tonozludur ve doğusu yarım daire olarak düzenlenmiştir.

Yayın: G. K. Öztaşkın ve S. Evcim (2010), s. 102-103.

Katalog No: 38 (Lev. 55, 57)

Adı: **Seydiler Leylek Kayalığı II No'lu Kilise**

Yeri: Seydiler Kasabasının güneyinde yer alır. İlk iki katı kilise ve en üstte bir kesiş odası şeklinde üç katlı olarak düzenlenmiş bir kaya bloğudur. İkinci kattaki kilise II No'lu Kilise olarak adlandırılmıştır.

Yapı tipi: Tek nefli ek mekanlı kaya kilisesi (Tip 1b-1)

Tanım: I No.lu Kilise ile benzer plana sahiptir. Yapının doğu duvarında üçlü apsis düzenlemesi vardır. Ana apsis, iki yandakinden daha geniş bir düzenlemeye sahiptir. Önünde altar bulunmaktadır. Üç kemerli olan templon, bema ve naosu ayırmaktadır. Yan apsislerin ölçülerine yakın birer yarım yuvarlak nişte, bemanın kuzey ve güneyine açılmıştır. Kilisenin naosu, I. No.lu Kilise ile aynı biçimde düzenlenmiştir. Kuzey duvarın batısında, daha sonra oyularak genişletilen niş bulunmaktadır. Naosun batısında yer alan oyuk, I. No.lu Kilise ile bağlantılıdır. Templon, apsis nişleri, naostaki nişler ve örtü üzerinde boya izleri görülür. Güney duvarın doğusundaki niş kemerinde, bu izlerden seçilen kıvrım dallardan oluşan bitkisel bir düzenleme bulunmaktadır.

En üstte yer alan keşiş(?) odası dikdörtgen planlıdır. Bu odanın tavanı düz işlenmiştir. Güney duvarda ise bitişik halde, doğu ucu yastık şeklinde

işlenmiş kline bulunmaktadır. Klinenin hemen yanında küçük bir niş yer alır.

Yayın: G. K. Öztaşkın ve S. Evcim (2010), s. 102-103.

Katalog No: 39 (Lev. 58)

Adı: **Başören İnleri Şapeli**

Yeri: Selimiye Köyü'nün 2 km. kuzeybatısında bulunur. Selimiye – Bostanlı yolunda, Selimiye çıkışından sağa ayrılan toprak yoldan ulaşılmaktadır.

Yapı tipi: Tek nefli kaya kilisesi (Tip 1a)

Durum: Yapı oldukça tahrip olmuş durumdadır.

Tanım: Üstü açık bir geçitten geçilerek, oyularak düzeltilmiş olan güney cephesindeki dikdörtgen kapı açıklığından şapele girilir. Beşik tonoz tavanlı düzenlemeye sahip olan yapı tek mekânlıdır ve doğusunda apsis, apsis iki yanında ve kuzey - güney duvarlarda birer adet niş bulunur. Yapının büyük bölümü tahrip olmuş durumdadır. "L" şeklinde bir plana sahip olan altı numaralı mekânın giriş bölümü güneybatı yönündendir ve yapı ağıl olarak kullanılmıştır. Yapının esas işlevi bilinmemekle birlikte ağıl olarak kullanıldığı dönemde içerisine yemlikler oyulmuştur

Yayın: G. K. Öztaşkın ve S. Evcim (2010), s. 82.

Katalog No: 40 (Lev. 59-61)

Adı: **Selimiye İbrahim İnleri Kilisesi**

Yeri: Afyon'un İscehisar ilçesine bağlı Selimiye köyünün 600 m. kadar güneybatısındadır.

Yapı tipi: Üç nefli kaya kilisesi (Tip 3)

Tanım: Bölgedeki en ilginç örneklerden biri olan yapı topluluğu ve kilise, barındırdığı özellikler açısından son derece özgündür. Örneğin mimari

plastik imitasyonları ve apsisin kuzeyindeki, figüratif özellikleri seçilemeyecek kadar tahrip olmuş, bu yüzden kimi tasvir ettiği açık olarak anlaşılamayan yüksek kabartma figür, bahsettiğimiz bu özelliklerin başında gelir. Yüksek kabartma figürün Bizans döneminde yapılmış Meryem ve Çocuk İsa tasviri olma ihtimali olduğu gibi, Frig döneminden kalma bir Kybele tasviri olması da mümkündür. Fakat iki ihtimal içinde Meryem ve Çocuk İsa tasviri olma ihtimali daha da yüksektir.

Üç nefli olduğu örtü sistemi uygulamasından anlaşılan kilise, kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda yer almaktadır. Giriş kısmı tamamen çöken kilisenin, içinde bulunan izlerden bir narteksi olduğu anlaşılmaktadır. Fakat bahsettiğimiz bu bölüm de günümüze ulaşamamıştır. Tonozla örtülü küçük bir mekânda bu bölümün kuzeyinde yer almaktadır.

Yapının kuzey duvarı iki kademeli bir şekilde tasarlanmıştır. Duvar boyunca uzanan bir korniş düzenlemesi, tonoz kemerinin duvardan dışa taşkın olan kademelenme arasında yer almaktadır. Nef ayrımını sağlayan sütunlar ve ikonastasisin sütunları yıkılmıştır. Yapının özgün özelliklerinden olan ve özellikle ikonastasisin güney ve üst kısımlarıyla kuzey nef ayrımı kemerlerinin naosa bakan yüzlerinde mimari plastikte rastladığımız şekilde oyma ve kabartmalar ile bu süslemeleri barındıran mimari plastik imitasyonları yer almaktadır. Yukarıda bahsedilen yüksek kabartma figür, doğu duvarda apsisin kuzeyinde bulunmaktadır. Yine yapıya özgü özelliklerden olan apsisin iki yanında, köşelerde yuvarlak, apsis yayının başlangıcındaysa kare kesitli girintiler dekoratif unsurlar şeklinde göze çarpmaktadır.

Büyük oranda çökmüş olan güney duvar ve güneyindeki iki katlı mekanlardan kaya bloğunun arkasına yaklaşık 10 m. uzunluğunda bir tünel açılır. Kaya bloğunun arkasına açılan bu tünel bir şapele çıkmaktadır. Şapel, iki katlı mekânların olduğu bu bölümde, üst katta yer almaktadır ve zemini alt kata çökmüş durumdadır. Dikdörtgen bir kapıdan girilen şapel, kare planlı ve beşik tonoz tavanlıdır. Şapelin narteksinin güney duvarında ise bir mezar nişi yer almaktadır. Kalan izlerden anlaşıldığı üzere, naosu

bemadan ayıran, üç açıklıklı bir templon kuruluşunun varlığı anlaşılmaktadır. Bemanın kuzey ve güney duvarlarında birer adet yuvarlak kemerli niş bulunmaktadır. Şapelin apsisi içerisinde yer alan altar, kemer başlangıcı hizasına kadar yükselmektedir. Bahsettiğimiz bu bölgenin Bizans dönemi yapı topluluğu haricinde aynı zamanda bir çok sayıda Roma döneminden kalma kaya mezarının da bulunduğu bilinmektedir.

Yayın: G. K. Öztaşkın ve S. Evcim (2010), s. 90-91.

Katalog No: 43 (Lev. 62)

Adı: **Ağınönü Kilisesi**

Yeri: Karakaya köyünün kuzeyindeki ocak yolu takip edilerek ulaşılan kaya kütlesi içerisindedir.

Yapı tipi: İki nefli kaya kilisesi (Tip 2)

Tanım: İki nefli olan kilise iyi bir işçilik yansıtmaktadır. Üç geniş paye ile ayrılan neflerin tavanları beşik tonoz şeklinde yapılmıştır. Güney duvar ekseninde dikdörtgen bir kapı ile sağlanan kilisenin girişi, kademelendirilmiş yuvarlak kemerli bir niş içerisinde yer almaktadır.

Kilisenin güney duvarında ve güney nefindeki payelerin güney yüzlerinde simetrik olarak tasarlanmış yarım sütunlar bulunmaktadır. Kemer atılımlarını izleyebildiğimiz bu sütunların arasındaki en batıdaki kemerin, kemer gözü dolu bırakılmış ve yuvarlak kemerli bir pencere açıklığı yapılmıştır. Toplamda dört niş bulunan batı duvardaki bu nişler kademeli yuvarlak kemerli düzenlenmiştir ve yarım kubbe başlangıçlarında kademeli silmeler bulunur.

Batı duvardaki nişler ile aynı özellikte olan kuzey nefin kuzey duvarında da hemen hemen aynı düzenlemeyi görmek mümkündür. Buradaki payeler ise düz bırakılmıştır.

Kilisenin üç apsisli olan doğu duvarında, alışılmış üçlü apsis uygulamalarından farklı olarak merkezdeki diğerlerinden alçak ve küçük boyutlu tutulmuştur. Kademeli olarak düzenlenen apsis kemerlerinden,

orta apsisin iki yanında bulunan kemer aralarında kabartma şeklinde yapılmış olan birer haç bulunmaktadır. Kilise içerisindeki mevcut izlerden anlaşıldığı üzere, doğu duvarda üçlü apsis önünde bulunan bir templon kuruluşu olduğu anlaşılmaktadır. Orta apsis önünde değişik bir düzenlemeye sahip olan templonun, payelerin hizasına gelen bu bölümü yıkılmıştır. Fakat kalan düzenlemelerden anladığımıza göre, doğu yönde son paye sırasında payenin; doğudaki ikisi kare kesitli, batıdaki ikisi ise sütun şeklinde dört ayaklı olarak; baldaken tarzında işlendiği anlaşılmaktadır.

Yayın: G. K. Öztaşkın ve S. Evcim (2010), s. 100.

3.2. Eskişehir

3.2.1. Merkez

Katalog No: 44 (Lev. 63)

Adı: **Eymir Çiftlik Kilise ve Parekklesionu**

Yeri: Eskişehir ili Kızılinler Köyü yakınlarındaki bugün kullanılmayan Eymir Çiftlik mevkiindedir.

Yapı tipi: Haç planlı kaya kilisesi (Tip 3)

Tanım: Yapının içerisinde define bulmak amaçlı kazı yapıldığı için zemin oldukça kötü durumdadır ve plan özelliği zeminde izlenememektedir. Mevcut izlerden ve örtü sisteminden yapının, haç planlı bir kilise ve kiliseye kuzey haç kolundan bağlanan, haç planlı bir parekklesiondan oluştuğu söylenebilir. Yapıya, güney kanadı yıkılmış olan kilise kısmından girilir. Apsisin doğusunda, işlevi tespit edilmeyen bir mekan bulunmaktadır. Güney tarafı günümüze ulaşmayan bu birimin, kuzey duvarında dikdörtgen bir nişin bulunmaktadır. Haç planlı kilisenin merkezi kubbe, haç kollarının tavanı tonozludur. Parekklesion bölümü ise tonoz tavanlıdır. Parekklesionun içindeki tahribatlardan mezar nişleri tam

görülmemektedir. Ancak mevcut kemer izlerinden mezar nişlerinin arkosolium tipinde oldukları anlaşılmaktadır.

Yapının kemer karınlarında kırmızı ve siyah renklerle yapılmış, zikzak motifleri biçiminde yapılmış geometrik süslemeler görülür. Yapının diğer bölümlerinde ise süslemelerin tahrip olmasından ötürü biçimleri anlaşılmamaktadır. Yapının kemerlerinde iki renkli (kırmızı ve siyah) geometrik süslemeler göze çarpar. Bu süslemeler genellikle zikzak motifleri şeklindedir. Bunların dışındaki motifler isle kaplandığı için anlaşılamamaktadır.

Yayın: G. K. Öztaşkın ve S. Evcim (2010), s. 104.

3.2.2. Seyitgazi

Katalog No: 45 (Lev. 64-65)

Adı: **Kümbet Berber İni Kilisesi**

Yeri: Eskişehir'in 82 km güneyindeki Kümbet Köyü'nün 1.5 km kuzeydoğusunda, Berberini olarak adlandırılan kayalıkta yer alır.

Yapı tipi: Tek nefli narteksli çok mekanlı kaya kilisesi (Tip 1b-3)

Tanım: Kümbet Berberini Kilisesi, Doğu – batı doğrultusunda dikdörtgen planlı, tek mekanlı, beşik tonozlu ve narteksli bir kilisedir. Yapıya batı yönünden dikdörtgen bir kapıdan girilmektedir. Giriş bölümünde yer alan narteks kuzey – güney doğrultusunda dikdörtgen planı ve üç bölümlüdür. Narteks'in kuzey ve orta bölüm tonozla, güney bölüm ise düz tavanla örtülüdür. Kuzey bölümünün tonoz başlangıçları arşitrav imitasyonu şeklindedir. Narteks'in kuzey bölümünün doğu, batı ve kuzey duvarlarda nişler bulunmaktadır. Doğu duvarda bulunan niş yuvarlak kemerli bir biçimde düzenlenmiştir. Bu nişin içerisine bir malta haçı resmedilmiştir. Kuzey duvardaki niş kademeli bir biçimde düzenlenmiş yuvarlak kemerlidir. Batıdaki yuvarlak kemerli nişin kemerindeki silmenin

ortasında bir yiv açılmıştır ve içi kırmızıya boyanmıştır. Narteks'in güney bölümünün batı ve güney duvarlarında yuvarlak kemerli birer niş bulunur. Güney nişin kemeri kademelendirilerek belirginleştirilmiştir. Batıdaki nişin üzerinde ve doğuda birer haç motifi yer alır. Orta bölümde, batı duvarındaki giriş açıklığı iki kademelidir. Bu bölümün tonozu kuzey ve güneydekilerden yüksektir. Tonozun kuzeydeki başlangıcı boyunca tonozdan dışa taşkın, bir dikdörtgen bir de üçgen silmeden oluşan arşitrav imitasyonu bulunur. Dikdörtgen silmenin üzerinde kazıyarak yapılmış haçlar ve geometrik bezemeler görülür. Tonozun güney başlangıcındaki silmeler oldukça yıpranmıştır. Tonozun kuzey ve güney yarılarında karşılıklı üçer haç motifi bulunur. Naosa açılan kapının üzerindeki yuvarlak kemerli alınlığın ortasında, haç biçimli bir açıklık vardır. Alt kısmı parçalanmış olan bu haçın etrafı iki kımızı şerit ve aralarına açılan ince bir yivle çerçevelemiş olup, haç kollarının arasında da aynı renkte çizgisel olarak resmedilmiş iki malta haçına yer verilmiştir. Alınlığın kemeri iki silme ile çevrilidir ve bunların içi de geometrik bezemelerle süslenmiştir.

Dikdörtgen planlı naos bölümüne narteks'in doğu duvar ekseninde bulunan dikdörtgen açıklıktan sağlanmaktadır. Bu açıklığın üzeri yuvarlak kemerli bir alınlık şekline oyulmuştur. Bu alınlığın üzerinde ise haç şeklinde bir açıklık bulunur. Naos duvarlarında, tonoz başlangıcı hizasındaki silmeler arşitrav imitasyonu olarak uygulanmıştır.

Naosun batı duvarında, girişin iki yanında birer nişe yer verilmiştir. Mekanın kuzey duvarında yapının kuzeyinde bulunan mekanlara girişi sağlayan kapı açıklıkları bulunur. Kuzeyduvarın batı bölümü, dikey silmelerle üç bölüme ayrılmıştır. Batı ve doğudaki bölümlerde, kuzeydeki mekânlara açılan yuvarlak kemerli birer açıklık vardır. Bunların üzerindeki içe doğru oyulmuş kısımlarda fresko izleri görülmektedir. Kuzey mekanlara açılan iki kapının arasında kalan bölüme de ise silmelere oluşturulmuş bir çerçevenin içerisine tam oturacak büyüklükte kabartma bir haç oyulmuştur. Bu haçın etrafındaki boşluklarda da fresko izlerine rastlanır. Doğuda bulunan ve günümüze çok az bir kısmı ulaşan templonun

kalan izlerden kemerli, açıklıklı bir düzenlemeye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bemanın kuzey duvarında, kuzeydeki mekâna açılan yuvarlık bir kapı vardır. Güneyinde ise bir seki bulunur. Apsis duvarı bölgede pek rastlanmayan ilginç bir yapı sergiler. Yuvarlak silmelerle kademelendirilen apsis tavanında tonozla birleşen son silmeye içbükey yarım küreler dizisi oyulmuş ve içleri boyanmıştır. Apsisin içerisinde altara dair izler mevcuttur. Naosun güney duvarı da kuzey duvar gibi silmelerle bölümlenmiş olup, buradaki iki bölümden batıdaki daha geniş tutulmuştur. Naosun batı duvarı boyunca bir seki uzanmaktadır.

Bemadan dikdörtgen bir kapıyla geçilen kuzeydeki mekân bir şapel görünümündedir. Tonoz örtülü olan mekanın doğu duvarında bir apsis nişi ve kuzeyinde dikdörtgen kesitli bir niş bulunmaktadır. Batı duvarında, batısındaki diğer mekânın doğu nişinin yarım yuvarlak dış cephesi bulunur. Kuzey duvarında ise kiliseye açılan yuvarlak kemerli açıklık bulunmaktadır. Naosun kuzey duvarının batı köşesinde bulunan açıklıktan geçilerek girilen bölüm, düzensiz kareye yakın dikdörtgen planlı olup, tonoz örtülüdür. Bu mekanın doğusunda yarım yuvarlak nişi olan diğer mekân muhtemelen bir dua odasıdır. Mekanın doğusundaki niş kuzeye doğru düzensizce genişletilmiştir. Bu nişin ortasında doğusundaki mekâna (şapele?) açılan küçük bir açıklığa yer verilmiştir.

Yayın: G. K. Öztaşkın ve S. Evcim (2010), s. 114-115.

3.2.3. Kırka

Katalog No: 46 (Lev. 66)

Adı: **Yazılıkaya Midas Kenti Kilisesi**

Yeri: Yazılıkaya köyünde Midas kentinin hemen yakınındadır.

Yapı tipi: Tek nefli kaya kilisesi (Tip 1a

Tanım: Peri bacalarını andıran bir kaya kütlesine oyulmuş olan kilise, düzensiz kare planlı tek bir mekândan oluşmaktadır. Girişi batıdan düzgün olmayan dikdörtgen bir açıklık şeklindedir. Oldukça yıpranmış olan giriş zemininden kilise zeminine geçiş kademelidir. Kuzey ve güney duvarlarında ikişer adet karşılıklı olarak oyulmuş, fazla derin olmayan yuvarlak kemerli dikdörtgen nişler göze çarpar. Yarım kubbesi yaklaşık olarak üçte bir oranında yıkılmış durumda olan apsis nişinin ortasında, 32 cm. yüksekliğinde bir altar yer almaktadır. Yapının tavanı beşik tonoz şeklinde oyulmuştur. İçerisinde herhangi bir süsleme öğesi görülmemektedir.

Yayın: G. K. Öztaşkın ve S. Evcim (2010), s. 112.

3.3. Kütahya

3.2.1. Merkez

Katalog No: 47 (Lev. 67)

Adı: **İnli Aşağı Kilise**

Yeri: Kütahya ili merkez ilçesine bağlı olan İnli Köyü yakınlarında yer alır.

Yapı tipi: Haç planlı kaya kilisesi (Tip 4)

Tanım: Aşağı kiliseye batısındaki beşik tonozlu, kuzey güney doğrultusundaki narteksten girilmektedir. Narteksin kuzeyinde arkosolium tipinde bir mezar bulunmaktadır. Naosa giriş kapısı yuvarlak kemerlidir. Kapı önündeki basamak narteksin doğu duvarı boyunca devam eder. Kapının iki yanında dikdörtgen kesitli, yuvarlak kemerli birer niş simetrik olarak yer almaktadır. Haç planlı naosta haç kolları eşit uzunlukta ve beşik tonozlu olarak düzenlenmiştir. Kemer başlangıçları hizasında kademeli silmeler uzanır. Naosun kubbesinde, alttan kubbe merkezine doğru uzanan nişler görülmektedir. Bu nişlerden doğudakinin üzerinde kabartma bir haç vardır. Kuzey ve güney haç kollarının doğusunda birer adet niş bulunur. Güney

haç kolu kiliseyle aynı döneme ait olup olmadığı bilinmeyen başka bir mekânla birleştirilmiştir. Bir templonu olduğu mevcut izlerden anlaşılan kilisenin yarım daire formundaki apsisinin içerisinde iki basamaklı bir altar yer alır.

Yayın: G. K. Öztaşkın ve S. Evcim (2010), s. 118.

Katalog No: 48 (Lev. 68)

Adı: **İnli Yukarı Kilise**

Yeri: Kütahya ili merkez ilçesine bağlı olan İnli Köyü yakınlarında yer alır.

Yapı tipi: Haç planlı kaya kilisesi (Tip 4)

Tanım: Haç planlı olan kiliseye batısındaki beşik tonozlu narteksden girilmektedir. Narteksin kuzeyindeki açıklık sonradan düzensiz bir şekilde açılmıştır, güneyinde ise ikiz kemerli bir niş vardır. Kuzeybatı ve güneybatı köşelerde sekiler, batı duvarında, naosa girişi sağlayan açıklığın iki yanında da yuvarlak kemerli birer niş bulunmaktadır. Planda haç kollarını oluşturan girintilerden kuzey ve güneydeki batı ve doğudakine göre daha geniştir ve içlerinde sekiler bulunur. Kilisenin apsisi yıkılmıştır fakat kalan izlerden apsis yarım yuvarlağını takip etmek mümkündür.

Yayın: G. K. Öztaşkın ve S. Evcim (2010), s. 118.

Katalog No: 49 (Lev. 69)

Adı: **Sökmen Köyü Kilisesi**

Yeri: Kütahya merkeze bağlı Sökmen Köyü girişinde yer alan kaya kütlesi içerisinde küçük bir şapel bulunmaktadır.

Yapı tipi: Haç planlı kaya kilisesi (Tip 4)

Tanım: Haç planlı ve orta mekânı çapraz tonoz tavanlı şapele batısındaki iki kademeli dikdörtgen giriş açıklığından girilmektedir. Batı, kuzey ve doğu

haç kollarlı kısa ve birbirine eşittir; güney haç kolun ise zemininde bulunan doğu batı doğrultusundaki mezardan dolayı daha geniştir. Doğu haç kolu yarım daire şeklindeki apsisle birleşir. Bu kısımda, apsisin iki yanında güneydeki daha büyük olmak üzere birer niş bulunmaktadır. Apsisin önüne, apsis duvarına bitişik bir altar oyulmuştur.

Yayın: G. K. Öztaşkın ve S. Evcim (2010), s. 120.

Katalog No: 50 (Lev. 71)

Adı: **İnlice Köyü Deliktaş Kilisesi**

Yeri: İnlice Köyü'nün kuzeyinde yer alan Deliktaş mevkii, Phryg döneminde de yerleşim gören kayalıklara sahiptir. Bu duruma işaret eden bir Kybele kabartmasının hemen yanında Deliktaş Kilisesi yer almaktadır.

Yapı tipi: Tek nefli kaya kilisesi (Tip 1a)

Tanım: Kiliseye batısındaki yuvarlak kemerli dikdörtgen giriş açıklığından girilmektedir. Bu açıklığın üzerinde yuvarlak kemerli küçük bir pencere vardır. Girişteki narteks mekânı kuzey – güney doğrultusunda, beşik tonozludur. Narteksin kuzey duvarında bir seki, onun hemen önünde biri büyük biri küçük iki mezar yeri görülür. Sekinin üzerinde kırmızı boya ile yapılmış bazı süslemeler vardır. Güney duvarın dibinde de bir başka mezar yer almaktadır. Narteksin doğu duvarında iki silme ile kademelendirilmiş, naosa girişi sağlayan kapı ve bu kapının iki yanında da fazla derin olmayan iki niş bulunur. Güneydeki dikdörtgen biçimli ve at nalı kemerlidir; kuzeyinde kırmızı boya ile yapılmış bir haç tasviri bulunan bu nişin ortasında ise daire içerisinde bir haç tasvir edilmiştir. Kuzeydeki niş aynı formda fakat daha küçük boyutludur.

Naos doğu batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır ve beşik tonoz tavanlıdır. Girişi batı duvarının ortasındaki iki kademeli dikdörtgen açıklıktan sağlanmaktadır. Kuzey ve güney duvarlarında karşılıklı, eş boyut ve yükseklikte yuvarlak kemerli ikişer niş bulunur. Doğu ve batı

yüzlerinde, kemer başlangıçları hizasında silmeler görülmektedir. Bu nişlerin arasında kalan kısımda, nişlerin içlerinde ve naosun köşelerinde sekiler vardır. Templon duvarının çoğu yıkılmış, geriye alt kısımları oldukça tahrip olmuş bir şekilde kalmıştır. Bemanın, batıda templondan ve üstte tonoz başlangıcı hizasından itibaren dışa taşkın olan kuzey güney duvarlarında yuvarlak kemerli nişler bulunur. Kuzeydeki nişin doğu yarısı bir yüksek bir seki şeklinde oyulmuştur. Yarım yuvarlak planlı apsisin duvarında kaçak kazı ile açılmış bir oyuk görülür. Bu oyuğun molozu apsis zeminini kapatmaktadır. Apsis yarım yuvarlağı başlangıçlarına, kemer başlangıcı hizasında silmeler yapılmıştır.

Yayın: G. K. Öztaşkın ve S. Evcim (2010), s. 122.

Katalog No: 51 (Lev. 72)

Adı: **İnlice Aşağı Kilise**

Yeri: İnlice kaya yerleşkesi, Kütahya' ya 56 Km uzaklıkta bulunan Ovacık köyünün İnlice mahallesinin doğusundaki çam ormanları arasındadır.

Yapı tipi: Tek nefli kaya kilisesi (tip 1a)

Tanım: Kilisenin yarısından fazlası kaya bloğunun kopması nedeniyle tahrip olmuştur.Doğu – batı doğrultusundaki kilisenin doğu kısmı günümüze ulaşabilmiştir. Naosun kalan kısmında karşılıklı birer yuvarlak kemerli niş vardır. Bu nişlerin yıkımdan dolayı doğu yarıları görülebilmektedir. Güneydeki nişin kemerinin doğusunda kırmızı boya ile yapılmış iki haç tasviri görülür. Yine güney duvarda, niş ile templon arasında kırmızı boya ile yazılmış bir yazıt bulunmaktadır.

Tek nefli ve tonoz tavanlı kilisenin templonu da yıkılmıştır ancak kuzey ve güney duvarlarda kalan izlerlerden üç açıklıklı olduğu anlaşılmaktadır. Bemanın kuzey ve güneyinde karşılıklı olarak yuvarlak kemerli dikdörtgen kesitli birer niş yer alır; bunlardan kuzeydekinin içerisine bir seki oyulmuştur. Bu sekinin bemaya bakan yüzü dışa taşkın üçlü silmeyle

biçimlendirilmiştir. İçine bir seki ve altar oyulmuş olan apsis yarım daire planlı ve kubbelidir. Apsis duvarının ortasına küçük bir niş açılmıştır.

Yayın: G. K. Öztaşkın ve S. Evcim (2010), s. 124.

Katalog No: 52 (Lev. 72-73)

Adı: **İnlice Yukarı Kilise**

Yeri: İnlice kaya yerleşkesi, Kütahya' ya 56 Km uzaklıkta bulunan Ovacık köyünün İnlice mahallesinin doğusundaki çam ormanları arasındadır.

Yapı tipi: Tek nefli ek mekanlı kaya kilisesi (Tip 1b-1)

Tanım: Yapıya giriş güney kilisenin batısındaki dikdörtgen kapı açıklığından sağlanır. Dışta, kapının etrafı geniş ve basık kemerli bir çerçeve oluşturacak şekilde oyulmuştur ve açıklığı çerçeveleyen iki silme ile süslenmiştir. İçte ise bir kademeyle açıklık genişler ve bu kademede, iki yanda ahşap sürgülerin yerleştirildiği yivler bulunur. Kuzey kısma güneydekinden geçilmektedir. Bununla birlikte, kayalığın kuzeybatı köşesi parçalanmış olduğundan, öncesinde buradan girişi sağlayan bir açıklık olup olmadığı anlaşılamamaktadır.

Yapıya girdikten sonra solda, kuzey duvarda iki açıklık bulunmaktadır. Batıdaki açıklığın aslında iki kemerli bir düzenleme olduğu kalan izlerden anlaşılmaktadır. Doğudaki açıklık yuvarlak kemerlidir ve kemer başlangıçları silmelerle vurgulanmıştır. Bu açıklık aslında bir pencere iken daha sonra kuzey kısma geçiş amaçlı bir açıklık haline getirilmiş gibi görünmektedir. Bu iki açıklığın arasında kırmızı ve siyah boya ile yapılmış çok yıpranmış durumda haleli bir figür vardır. Figürün doğusunda templonun bu duvardaki kalıntısı görülmektedir. Açıklıkların hemen üzerinde duvar boyunca bir silme uzanır.

Doğuda yarım daire şeklindeki apsis ve içinde, iki köşesi üçgen planlı birer basamak şeklinde oyulmuş bir seki görülür. Bu sekinin üzerinde,

düzgün bir hat boyunca uzanan dokuz küçük oyuk bulunur. Apsisin iki yanındaki kısa silmeler, apsis kemerinin başlangıcını vurgulamaktadır. Bu silmelerden kuzeydekinin hemen altında kırmızı boya ile yapılmış ve sonradan kazınmış büyük bir haç motifi göze çarpar. Haspels'ın planında yer alan altarsa bugün görülememektedir. Naosla bemayı ayıran templonun da yalnızca yerde ve duvarlarda izleri görülebilmektedir.

Güney duvarda, bema kısmında, yuvarlak kemerli ve silmeli dikdörtgen bir niş bulunur. Nişin ortasındaki kare açıklık zemininde yuvarlak bir girinti olan küçük dikdörtgen bir oyuğa açılır. Bu duvarda, templon izinden sonra, naos kısmında, yuvarlak kemerli dikdörtgen kesitli ve sekileri olan iki niş görülür. Nişlerin kemer başlangıçları hizasında silmeler bulunmaktadır. Doğudaki nişin doğu yüzünde, silmenin üzerinde siyah boya ile yapılmış bir haç motifi ile silmenin altında, halesi, saçları ve omuzlarının konturları seçilebilen bir figür bulunmaktadır. Batıdaki nişin doğu yüzünde ise, silmenin hemen altında kırmızı boya ile yapılmış ve daire içerisine alınmış bir haç motifi yer alır. Nişlerin iki yanında, kırmızı ve siyah boya ile yapılmış haleli birer figür ve iki nişin kemerleri arasında, kanatları ve halesi net olarak seçilebilen bir melek figürü görülür. Nişlerin üzerinde karşısındaki kuzey duvarında da olduğu gibi boydan boya bir silme uzanmaktadır.

Güney kilise kısmında bahsedilen figürler ve haç motiflerinden başka, kırmızı boya ile yapılmış düz çizgiler ve zikzaklardan oluşan geometrik bezemeler görülmektedir.

Çifte Kilise'nin yine tek mekândan ibaret kuzey bölümü güneydekine göre özensiz bir işçilik gösterir. Batısında, doğu duvarı köşelerde yuvarlatılmış bir oda bulunur. Bu oda güneyde naosa açılmaktadır. Odanın kuzey duvarı ise yıkılmıştır ve bu alanda bir açıklık olup olmadığı belirsizdir. Güney kısım naosunun kuzey duvarında genişlikleri ve yükseklikleri birbirinden farklı, dikdörtgen planlı yuvarlak kemerli iki niş vardır. Doğu ve batı yüzlerinde, kemer başlangıcı hizasında silmeler bulunur. Bu nişlerin arasında kırmızı boya ile yapılmış küçük bir daire görülür; içindeki motif

ise tahrip olmuştur. Batıdaki nişin doğu yüzünde de buna benzer bir daire vardır fakat içindeki motif yine anlaşılamamaktadır. Bu duvarda, doğudaki nişin doğu yüzüne bitişik küçük bir niş daha bulunmaktadır.

Doğuda oldukça harap durumdaki apsis bulunur. Duvar boyunca uzanan apsisin kuzey kısmında büyük bir yarık açılmıştır. Güney yarısında yuvarlak kemerli bir niş vardır. Güney duvarında daha önce bahsedilen, güney kilise ile arasındaki açıklıklar bulunmaktadır. Duvar yüzeyinde başka bir özellik göze çarpmamaktadır.

Yayın: G. K. Öztaşkın ve S. Evcim (2010), s. 126.

4. Değerlendirme

Dağlık Phrygia bölgesindeki kaya kiliselerini konu alan çalışmamızda, günümüze kadar yayınlanan çeşitli araştırmalardan ve tez kapsamında yürüttüğümüz yüzey araştırmaları vasıtasıyla çeşitli tipte kaya kiliseleri tespit edilmiş ve belgelenmiştir.

Bu bölümde, katalog bölümünde tanıtılan yapıların Sanat Tarihi açısından değerlendirilmesi yapılacaktır. Bu değerlendirme başlıca altı başlığa ayrılmıştır. Bu başlıklar oluşturduğumuz tipolojiye göre sırasıyla tek nefli, iki nefli, üç nefli (bazilikal), haç planlı, kapalı Yunan haçı planlı ve kompleks tipte yapılar değerlendirilecektir.

Konumuzu oluşturan Dağlık Phrygia bölgesi kaya kiliselerinin değerlendirilmesi yalnızca kendi içerisinde yapılmayacaktır. Öncelikle aynı bölgede yer alan duvar kiliselerinin özellikleri ile kaya kiliselerinin özellikleri karşılaştırılacaktır. Başta Kappadokya ve Lykaonia olmak üzere farklı bölgelerden kaya kiliseleri de karşılaştırma örneği olarak kullanılacak, benzerlik ve farklılıklar ortaya konulacaktır. Gerek var olan örneklerin çokluğu, gerekse bu bölgelerin Phrygia bölgesi ile yakın ilişki içerisinde olması karşılaştırma örneklerinin bu bölgelerden seçilmesinin temel nedenleridir.

Bu bölümde konumuz olan yapılar öncelikle plan tiplerine göre ayrımlandırılacak, plan tipolojisi ve tipolojinin kıstasları açıklanacaktır. Mimari değerlendirmeye başlarken Dağlık Phrygia Bölgesi kaya kiliselerinin mimarisine dair önceki çalışmalara ait değerlendirmelere kısaca değinmekte fayda vardır.

Bölgenin kaya kiliselerine ait bundan önce iki katalog ve değerlendirme çalışması bulunmaktadır. Bunlardan ilki Emilie Haspels'a tarafından gerçekleştirilmiştir. Haspels, esas amacı Phryg kaya anıtlarını değerlendirmek olan çalışmasında Roma ve Bizans dönemlerine ait kaya yapılarına da yer vermiş, araştırdığı Bizans dönemi kaya yapılarını "kaya yerleşimleri" ve "kaya kiliseleri ve şapelleri" adlı iki başlık altında toplamıştır.[200] Otuz bir adet kaya kilisesinin kısaca tanıttığı katalogun ardından gerçekleştirdiği değerlendirmede yapıların plan tipolojisine dair bir görüş belirtmemiştir. Bununla birlikte ayrıntılı plana sahip yapıların daha çok Dağlık Phrygia'nın etekleri çevresinde, basit plana sahip olanların ise iç kesimlerde yer aldığına dikkat çekmiştir. Haspels bu durumu bölgenin eteklerindeki nüfusun daha yoğun oluşuna bağlamıştır[201]. Haspels'ın kaya

[200] Kaya yerleşimleri için bkz: Haspels (1971), ss. 225-244. ; Kaya kiliseleri için bkz: Haspels (1971), ss. 245-254.
[201] Haspels (1971), ss. 252-254

kiliseleri hakkındaki değerlendirmesinde genel olarak üzerinde durduğu özellik, Phryg kaya mimarisi geleneğinin Hıristiyanlık döneminde de devam ettiğinin göstergesi olmalarıdır. Bu konuya çalışmamızın sonuç bölümünde değinilecektir.

Dağlık Phrygia bölgesinde yer alan kiliselere dair diğer değerlendirme B. Yelda Olcay Uçkan tarafından yapılmıştır. Uçkan bölgede incelediği kaya kiliselerinin mimari değerlendirmesini yaparken bu kiliselerin Bizans mimarisinin bilinen plan şemaları içerisinde değerlendirilebileceğini belirtmiş ve tek mekânlı, iki nefli, bazilikal (üç nefli), haç planlı, kapalı Yunan haçı planlı ve karmaşık (kompleks) tipte yapıları örneklendirmiştir.[202] Böylece Dağlık Phrygia bölgesi kaya kiliselerine dair ilk tipoloji çalışmasını da gerçekleştirmiştir. Çalışmamız kapsamında oluşturduğumuz tipoloji Uçkan'ın sınıflandırmasını temel almakla birlikte alt tiplerin belirlenip Phrygia bölgesi kaya kiliselerinin daha özel bir tipoloji içerisinde değerlendirilmesine yöneliktir.

Dağlık Phrygia bölgesindeki kaya kiliselerinin sınıflandırılmasına başlarken plan tiplerinden önce inşa tekniğine göre hangi tipte olduklarını belirlemek gerekir. Adlandırmadan da anlaşılacağı üzere konumuz olan yapılar kayaya oyularak oluşturulmuşlardır. Kayaya oyma yöntemiyle inşa edilen yapılar tamamen ana kaya kullanılarak oluşturulabildiği gibi klasik duvar örme teknikleri ile oluşturulmuş bölümler de bulundurabilirler. Yine kayanın içine doğru şekillendirilmiş olabilecekleri gibi kayanın hem iç hem de dış yüzeyinin işlendiği kaya yapılarına da rastlanmaktadır. Semavi Eyice kaya yapılarını şu şekilde ayrımlandırmış ve örneklendirmiştir:

> *"1)Doğrudan doğruya tabii bir mağaranın biraz düzeltilerek ve önünün, ağzının örme bir inşaat ile kapatılarak kullanıldığı. Bu tipin en tanınmışı Trabzon yakınlarındaki Meryem Ana(-Sümela) Manastırıdır.*
> *2)Bir dağın içinin oyularak şekillendirilmesi suretiyle elde edilen örnekler. Bu hususta Niğde ile Kayseri Bölgelerinin birçok mağara ve kiliseleri zikredilebilir.*
> *3)Yalnız kayanın içinin oyulup şekillendirilmesi yeterli görülmeyerek kaya sathında bir dış mimariye de sahip olan örnekler. Göreme'de bulunan bazı manastırlar bu gruba girer.*

[202] Uçkan (2010), ss. 143-147.

4)Kayanın içinin boşaltılıp muayyen bir mimari biçimde oyulmasından başka kaya kilisenin dış kısmında içerideki tesise uygun bir şekilde biçimlendirilen örnek. Bu tipin tanınmış tek örneği Afyonkarahisar yakınında olan Ayazin Mağarasıdır.

5)Bir dağın içinin kat kat tabakalar halinde oyulmuş ihtiyaca göre şekillendirilmesi ve bu katların birbirine asansör kuyuları şeklinde bağlanması ile meydana getirilen diğer yerleşmeler."[203]

Eyice'nin bu sınıflandırmasına göre konumuz olan yapıların çoğunluğu Kappadokia kaya yapılarında da görüldüğü üzere ikinci tipte yapılardır. Bununla birlikte Eyice'nin de Ayazin Mağarası[204] olarak bahsettiği Ayazin A Kilisesi, kayanın dış cephe mimarisini de yansıtacak şekilde işlendiği dördüncü tipte tek örneğimiz; Leylek Kayalığı ise kayanın birbirine bağlantılı katlar şeklinde işlendiği beşinci tipteki tek örneğimizdir. İncelediğimiz yapılar içerisinde geriye kalan altmış iki yapı ikinci tip, tamamıyla kayanın içerisinde oluşturulmuş yapılardır. Böylece kaya mimarisi içerisinde inşa şekline göre Dağlık Phrygia bölgesinde üç tip yapı belirlenmiştir.

Plan özelliklerine göre değerlendirdiğimizde ise daha geniş çaplı bir sınıflandırma ortaya çıkmaktadır. Dağlık Phrygia bölgesi kaya kiliselerinde, yukarıda da belirttiğimiz üzere Uçkan tarafından belirlenmiş altı ana grup görülmektedir. Bunlar: Tek nefli, iki nefli, üç nefli (bazilikal), haç planlı, kapalı Yunan haçı planlı, karmaşık planlı kiliseler şeklindedir.[205] Buna göre incelediğimiz altmış dört adet kilisenin elli iki tanesi tek nefli, bir tanesi iki nefli, beşi üç nefli, dördü haç planlı, ikisi kapalı Yunan haçı planlı ve bir tanesi karmaşık planlı tiptedir.

Bu ana tiplere ait alt tipler ise tarafımızdan belirlenmiştir. Özellikle sayıca büyük bir çoğunluğu oluşturan tek nefli kiliselerin çokluğuyla doğru orantılı, çeşitli plan farklılıkları bulundurduğu tespit edilmiştir. Basit tipte tek nefli kiliseler olarak adlandırdığımız alt grup tek nef ve apsisten ibaret kuruluşlarıyla farklılaşır. Gelişmiş tipte tek nefli kiliseler olarak adlandırdığımız alt grup ise templon, narteks ve ek mekân oluşumlarıyla ayrılırlar.

---

[203] S. Eyice (1971). *Karadağ (Binbirkilise) ve Karaman çevresinde arkeolojik incelemeler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, ss. 186-187

[204] S. Eyice (1974). Ayazin Kaya Kiliseleri Hakkında bir Açıklama. *Pirelli Dergisi* 122, ss. 10-11.

[205] Uçkan (2010), ss. 143-147.

Oluşturduğumuz tipoloji ve tip adlandırmaları şu şekildedir:

Dağlık Phrygia Bölgesi Kaya Kilisesi Tipolojisi

Tip 1 Tek nefli
- *Tip 1a* Tek mekanlı
- *Tip 1b* Çok mekanlı
  - *Tip 1b-1* Ek mekânlı
  - *Tip 1b-2* Narteksli
  - *Tip 1b-3* Narteksli ve Ek mekânlı

Tip 2 İki nefli

Tip 3 Üç nefli

Tip 4 Haç planlı

Tip 5 Kapalı Yunan haçı planlı

Tip 6 Kompleks

4.1. Tek nefli kiliseler (Tip 1)

Tek nefli kiliseler doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen biçimli, naos mekânı çoğunlukla boydan boya bir beşik tonozla örtülü, giriş açıklığı genellikle batı cepheye yerleştirilen binalardır. Bu tip, Bizans Mimarisi'nin bütün dönemlerinde, her bölgede görülebildiği gibi günümüzde de inşası ve kullanımı devam etmektedir.

Tek nefli kiliseler kaya kiliseleri arasında da en yaygın tiptir. Bu durum yalnızca Phrygia için değil, Kappadokia ve Lykaonia kaya killiseleri için de geçerlidir. Bu plan tipi hem küçük topluluklar için hem de inzivaya çekilmeyi tercih edenler için en uygun mimari çözüm olmuştur.

Dikdörtgen biçimli tek mekânlı, beşik tonoz örtülü, yarım yuvarlak apsislere sahip bu tür örneklerin boyutları, onları kilise olarak tanımlamamızı da güçleştirir. Özellikle içinde günlük hayatın sürdürülebileceği yaşam mekânlarının da yer aldığı kompleksler içindeki örneklerin, büyük cemaatlerden çok küçük gruplara hitap eden ibadet mekânları olarak değerlendirilmeleri gerekir. Başören, Leylek Kayası, Urumkuş Yukarı, Sarıcaova, Kadıkaya Doğu, Selimiye Başören ve Midas Şehri Kilisesi örneklerinde gördüğümüz mekânsal çözümlemeler tek kişilik ibadet mekânları olarak değerlendirilebilir. Bu yapılar

yerleşimden uzak konumda olmalarıyla da bu görüşümüzü desteklerler. Orta Bizans dönemi mimarisinde pek çok örneği saptanabilen ve bireysel ibadet mekânları olarak çözümlenmiş örnekler bulunmaktadır.[206]

Bazı kiliseler ise küçük cemaatlere hizmet verecek ölçekte, herhangi bir ek mekan bulundurmayan sade yapılardır. İnpazarcık, Köhnüş B, Ayazin B, Ayazin F, Ayazin 1 No'lu, Ayazin Tuz Ambarı 1, Ayazini Tuzambarı 2, Ayazin Veli Sarıosman Evi, Ayazin Mustafa Gümüşkanat Evi, Ayazin Ballık Mevkii, Çukurca İnler Kuzey ve Güney, Eyerli aşağı ve yukarı kiliseler, Akhisar, Cakak İn, Bayat Hamam İni, Urumkuş Aşağı bu tip (Tip 1a) yapılardır.

Tek nefli kilise, özellikle Gürcü ve Ermeni mimarisinde de çok sayıda örneği olan bir tiptir; bununla birlikte bu tipin kaynağının Suriye olduğu düşünülmektedir.[207] Tek nefli kiliseler Anadolu'da ise, Karaman-Karadağ (Binbir Kilise) bölgesinde yaygındır.[208] Genellikle 5-8. yüzyıl arasına tarihlendirilen pek çok tek nefli ve kilise ve şapelin içerisinde No. 36, Yedikapılı ve Güzelyurt'daki kilise kuzey ve güney duvarlarında çoğu Dağlık Phrygia Bölgesi tek nefli yapısında da gördüğümüz şekilde yuvarlak kemerli nişler içermeleri açısından ilgi çekicidir.[209] Karaman-Karadağ ve çevresindeki Erken Bizans Dönemi mimarisi başta Kappadokia olmak üzere özellikle İç Anadolu Bölgesi'ni etkilemiş olmalıdır. Örneğin bu bölgede gördüğümüz at nalı formunda kemer ve apsis düzenlemelerine Kappadokia kaya kiliselerinde sıklıkla rastlanır. Dağlık Phrygia kaya yapılarında bu özellik hiç görülmemekle birlikte yukarıda bahsettiğimiz üzere kuzey ve güney duvarlarda gördüğümüz sütun ve kemer dizisi şeklinde düzenlenmiş nişlerin Karaman-Karadağ yapılarının etkisi olma ihtimali vardır.

Dağlık Phrygia Bölgesi kaya kiliseleri arasında Tip1-b1 (ek mekanlı tek nefli kilise) içerisinde değerlendirdiğimiz Ayazin G Kilisesi belki de tek nefli kiliseler arasında en erken tarihli olandır. Apsisinde tek basamakla ifade edilen synthronon ve synthrononun ortasında apsis duvarına bitişik bir kathedra bulunması yapının 6-8. yüzyıl aralığına ait olabileceğini göstermektedir. Genelde Kappadokia bölgesi yapılarıyla benzeşimler

---

[206] T. Mathews (1981). Private liturgy in Byzantine architecture: Toward a re-appraisal. *Cahiers Archeologiques 30*, s.130.
[207] F. Bayram (2005). *Artvin'deki Gürcü manastırların mimarisi*, İstanbul: Ege yayınları, s. 97. ; P. Donabedian (2007). Le premier âge d'or de l'architecture arménienne: le VIIe siécle. *Anadolu ve Çevresinde Ortaçağ I*. Ankara: Akvad, ss. 29–60.
[208] W. M. Ramsay ve G. L. Bell (1909). *The Thousand and One Churches*. London: Hodder and Stoughton, ss. 324-339.
[209] Ramsay ve Bell (1909), s. 325

kurmak pek mümkün olmazken, bu yapıdakine çok benzer apsis düzenlemelerine sahip Kappadokia yapıları mevcuttur. Kappadokia'da Çavuşin Vaftizci Yahya (5-6. yüzyıl) ve Maçan Durmuş Kadir (6-7. yüzyıl) kiliselerinde üzerinde kathedra bulunan tek basamaklı synthronon düzenlemesi bulunur. Özellikle Durmuş Kadir Kilisesi'ndeki düzenleme çok büyük benzerlik taşır. Kathedra ve synthronona ek olarak, kathedranın arkasında bir niş bulunması da Ayazin G Kilisesi ile ortaktır. Kapadokya'da kathedra bulunmasa da synthronon bulunan diğer örnekler, Mavrucan 3 No'lu, Güllü Dere 3 No'lu ve Zelve 6 No'lu kiliselerdir.[210] Bu yapılar da ikonoklast dönem öncesine tarihlendirilirler. Ayazin G Kilisesi'nin bu karşılaştırmalı tarihlendirme için önemli benzerliğinin yanında iki bölgenin kaya mimarisini karşılaştırmak adına önemli bir farklılığı da bulunur. Kapadokya'daki örneklerde geleneksel olarak templon apsisle aynı hizadayken, Ayazin G'de templon (yıkılmış olsa da kuzey ve güney duvarlarda başlangıçları görülmektedir) apsis ve naos arasında geniş bir bema oluşturacak kadar öndedir. Templon Phrygia Bölgesi kaya kiliselerinde bir örnek hariç (Kırkinler) bu şekildedir ve Ayazin G Kilisesi'nden anlaşıldığı üzere Erken Bizans Dönemi'nden beri de bu şekilde uygulanmıştır.

Ayazin'deki dört kilisenin tavanları kırma çatı şeklinde yontulmuş olup diğerleri tonoz örtülüdür. Bu açıdan kırma çatı şeklindeki tavan yapısı bölge içerisinde Ayazin'e özgü görünmektedir. Kappadokia kaya kiliselerinde böyle bir uygulama görülmezken Kilistra'da 1 nolu manastırın doğu ve batı şapelleri, 3, 5, 6 ve 8 nolu şapellerde kırma çatı görülmektedir.[211] Kilistra'daki bu yapılar tarihlendirilmemiştir. Köhnüş B, Urumkuş Aşağı, Sarıcaova ve Midas Şehri dışındaki yapıların apsislerinin iki yanında, bemada, kuzey ve güneye bakan nişler ve sekiler bulunduğu göze çarpar. Bu nişlerin işlevi kesin değildir. Olasılıkla apsis mekanının aydınlatıldığı kandiller, liturjik malzemelerin konulması ve ayine hazırlık için kullanılmışlardır. Kappadokia ve Kilistra kaya kiliselerinde de görülen bu niş ve sekiler yapıların dönemleriyle bağlantılı değildir.

Ayazin B, F ve G, Ayazin Ballık, Ayazin 2 No'lu, Ayazin Tuz Ambarı 3, Mustafa Gümüşkanat Evi, Dinar Korusu, Kızkapanı, Leylek Kayası Alt ve Üst, Deliktaş, Kadıkaya Doğu ve Batı, Köhnüş A, Urumkuş Yukarı, Çukurca İnler Kuzey, Cakak İn, Bayat Hamam İni, Eyerli Aşağı ve Yukarı, Berberini, Ayterek, Midas Şehri, İnlice Çifte ve

[210] Teteriatnikov (1996), s. 38
[211] M. Mimiroğlu (2005). *Ortaçağ'da Konya-Kilistra kenti yapıları*. Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi, s. 145.

İnlice Aşağı kiliselerde kuzey ve güney duvarlarda karşılıklı yuvarlak kemerli nişler bulunmaktadır. Neredeyse bölgedeki tüm tek nefli kiliselerde de görülen bu nişler, yapıyı süslemenin yanı sıra, mekanı genişleten ve yerden yüksek olmalarıyla oturma alanları olarak da kullanılabilen öğelerdir. Genellikle karşılıklı iki duvara simetrik bir şekilde yapının boyutuna göre ikili veya üçlü bir şekilde yerleştirilmişlerdir. Bununla birlikte Ayazin F, Veli Sarıosman, Ballık Mevkii, Ayazin B, Mustafa Gümüşkanat kiliselerinde batı duvara, girişin iki yanına birer tane daha eklendiği görülmektedir. Bu tip nişler Kilistra'da[212] ve Kappadokia'da da hemen hemen her yapıda bulunur; Kappadokia'da cephelerin nişlerle süslendiği örnekler de vardır.[213] Kapadokkia'daki bu tip yapılar 9-13. yüzyıl aralığında geniş bir döneme tarihlendirilrler; Kilistra yapıları belirgin tarihlendirme kıstasları bulundurmamakla birlikte muhtemelen Anadolu kaya mimarisinde artış gözlenen bu döneme (Orta Bizans Dönemi) aittirler. Bu bölgelerdeki örneklerin dışında tek nefli ve duvarları nişli yapılara verebileceğimiz uygun örnekler Karaman-Karadağ ve Güzelyurt'da bulunmaktadır. Özellikle Karaman Madenşehir yakınlarındaki No. 36, nişlerin birbirine bağlanan sütun kemer sırası şeklinde oluşturulmuş olmasıyla Phrygia'daki çoğu örnekle benzeşir.[214] Ayazin'de Veli Sarıosman Evi Kilisesi, Mustafa Gümüşkanat Evi Kilisesi, Ayazin B Kilisesi, Ballık Mevkii Kilisesi nişlerin bu şekilde işlendiği başlıca yapılardır. No. 36'nın dışında Yedikapılı'daki tek nefli kilise[215] ve Güzelyurt'daki Anonim (Yamaç) Kilise de[216] tek nefli ve duvarları nişli örnekler olup hepsi 4-8. yüzyıllar arasına tarihlendirilirler.

Bu tip nişlerin oturma amaçlı kullanılamayacak kadar sığ olduğu veya hiç olmadığı yapılarda ise kuzey, güney ve batı duvarlara bitişik oturma amaçlı sekiler bulunduğu görülür. Sarıcaova, Urumkuş Aşağı, Ayazin Tuzambarı şapelleri ve Ayazin F Kilisesi oturma sekilerinin bulunduğu yapılara örnektir. Blok tarzı sekiler her dönem ve her tip kaya yapısında bulunabilmektedir. Kappadokia'da Güzelöz Şapel 3 (Mistikan Kilisesi) ve Zelve Şapel 6 gibi tarihlendirmesi 6. yüzyıla kadar götürülen erken dönem kaya kiliselerinde görüldüğü gibi Açıkel Ağa kilisesi (9. yüzyıl) Zelve Aziz Simeon (10.

[212] Mimiroğlu (2005), 143.
[213] Ihlara'da Sümbüllü Manastırı ve Derviş Akın Kilisesi; Göreme'de Çarıklı Kilise ve Karanlık Kilise örnek olarak verilebilir. Ötüken (1987). *Göreme*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, ss. 48-51.; Ötüken (1990). *Ihlara Vadisi.* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, ss. 60, 62, res. 13,15.
[214] Ramsay ve Bell (1909), ss. 176-178, figs. 139-144.
[215] Ramsay ve Bell (1909), s. 325
[216] S. Sunay (2008). Aksaray Güzelyurt manastır ve kilise binaları. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi, ss. 99-101, fot. 241-249, çiz. 61.

yüzyıl) ve Ihlara ağaçaltı Kilisesi (11. yüzyıl) gibi Orta Bizans Dönemi yapılarında da sekiler vardır.[217]

Dağlık Phrygia'nın diğer kaya kilisesi çeşitleri gibi tek nefli kiliselerin de apsisleri kayanın elverdiği ölçüde en fazla yarım daire formundadır. Burada "en fazla" dan kastımız apsis yayının yarım daireyi aşıp "at nalı" formuna hiç kaymadığıdır. Oysa Kappadokia'da pek çok yapının -özellikle de 9. yüzyıl öncesine tarihlendirilenlerin- at nalı formunda apsislere sahip olduğu görülür.[218] Kappadokya kiliselerinin apsisi erken dönemden itibaren naos'tan templonla ayrılmakta ve aynı zamanda bema işlevi görmektedir.[219] Bu özellik şu ana kadar Phrygia'da yalnızca bir yapıda karşımıza çıkmıştır (bkz: Kompleks tip).

Kırk adet tek nefli kilisenin onuç tanesinde apsiste kayaya oyularak yapılmış basit dikdörtgen prizma formunda altarlar bulunur.[220] Genel olarak Dağlık Phrygia Bölgesi'ndeki diğer yapı tiplerinde de görülebilen bu altarlar Berberini, Midas Şehri ve Tuzambarı gibi apsis derinliğinin uygun olduğu yapılarda bağımsızdır; Ayazin F Kilisesi gibi apsisin sığ olduğu yapılarda ise apsis duvarına bitişik yapılmışlardır. Yapıların pek çoğunda ise altar olup olmadığı zeminin bozulması, yıkılması ya da toprak dolması nedeniyle belirsizdir. Mevcut örnekler de yapı tipi ve niteliğiyle ilintili bir sınıflandırma yapmamızı sağlamamaktadır. Bununla birlikte karşılaştırmalı bir tespit yaymak gerekirse, kayaya oyma altarın apsis duvarına bitişik olması Phrygia kiliselerinde yaygınken, Kappadokia kiliselerinde durum tam tersidir.[221]

Dağlık Phrygia Bölgesi kaya kiliselerinin çoğunda kayaya oyma templon vardır. Bununla birlikte bir örnek günümüze kadar tam gelebilmiştir. Eyerli Aşağı Kilise'de bulunan bu templon bir geçiş ve iki yanında birer pencere ile üçlü bir düzenlemeye

---

[217] N. B. Teteriatnikov (1996). *The liturgical planning of Byzantine churches in Cappadocia.* Roma: Pontificio Istituto Orientale, ss. 109-113.
[218] Teteriatnikov (1996), s. 36.
[219] Teteriatnikov (1996), s. 37.
[220] Kilisede dinsel ayinin yapıldığı berna kısmında yer alan masadır. En erken örneklerin ahşap, daha somaki örneklerin mermer, taş, tuğladan ve hatta altın ya da gümüşten yapılıp üzerlerinin değerli taşlarla süslendiği kaynaklardan bilinmektedir. Altarın litürji içinde önemli bir yeri vardır. Ayin litürjisindeki ögelerden biri olan "Küçük Giriş" te Diakon, altarda duran incili alarak templona taşır ayrıca ayin başlangıcında patrik, altar örtüsünü dualarla altar üzerine örter. Bunun yanında "Küçük Giriş" ten sonra diakon, içinde kutsal ekmek bulunan pateni, kutsal şarap bulunan kalisi altara koyar. Erken dönem litüıjisinde de geç dönem litürjisin de de altar değişmeyen bir lütirjik mimari ögedir. Geç dönem litürjisinde de altar üzerine incil ve haç konmaktadır. Bkz: Parman (2002), s.147.; M. Acara (1998). Bizans Ortodoks Kilisesinde Litürji ve Litüriik Eserler. Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi. C.15-I, ss. 183-201.
[221] Teteriatnikov (1996), s. 38.

sahiptir. Açıklıkların üçü de dikdörtgendir. Phrygia bölgesinde, Ayazin Tuzambarı 2 gibi çok küçük yapılarda bile bu tip yüksek templonlar tercih edilirken, Kappadokia bölgesinde alçak templonlar yaygındır.[222] Bununla birlikte beş tip templon ile Kappadokia geniş bir çeşitlilik sunar.[223] Kilistra'da ise yalnızca bir yapıda, 1 No'lu manastırın doğu bazilikasında pencereli yüksek templon görülür.[224] Diğer yapılarda iki levhadan oluşan tip tercih edilmiştir.

Kappadokia'nın aksine Phrygia'da az sayıda duvar resmi bulunmaktadır. İsa'nın, Meryem'in veya herhangi bir kutsal kişinin yaşamına dair siklus şeklinde resimlendirmeye hiç rastlanmamıştır. Bununla birlikte incil konulu bazı sahne ve sahnelerin yer aldığı yapılar vardır. Bu yapılardan biri Ayazin Ballık Mevkii Kilisesi'dir. Bu yapıda çok kötü durumda olmakla birlikte "Çarmıhta İsa", "Yahuda'nın öpücüğü" ve "metamorphosis" sahneleri seçilebilmektedir. Çarmıh'ta İsa sahnesinde Meryem'in İsa'ya doğru işaret etmesi ve İsa'nın kolları ve başı düşük hali Kappadokia'da 11-13. yüzyıl örnekleriyle paraleldir.[225] Bu özelliklerin dışında üslup ve renk özellikleri maalesef seçilememektedir.

Bir başka çok figürlü sahne Ayazin H Kilisesi'nde yer alır. Kilisenin güney duvarı boyunca beşi ayakta biri oturur vaziyette (ya da daha kısa) altı figür seçilmektedir. Ayaktakilerin ortada yer alan üçü ellerinde tanımlayamadığımız nesneler tutmaktadırlar. İlk etapta bu sahne "müneccim kralların tapınması" sahnesini hatırlatsa da tam olarak anlaşılamamıştır. Bunla birlikte konunun uzmanlarından edinilen bilgiye göre figüratif özellikler 11-12. yüzyılı işaret etmektedir.[226] Bu kilisede templonun üçgen alınlık kısmında yuvarlak çerçeve içerisinde bir de "Emmanuel İsa" tasviri yer almaktadır. Kuzey duvardaki sahne ve Emmanuel İsa tasviri üslup ve teknik açıdan aynıdır. Bu İsa tipi, 5 ve 6. yüzyıllarda yaygınlaşmış, 11. yüzyıldan sonra ise yoğun olarak tasvir

[222] Bezirhane Kilise 6, Şahinefendi Kilise 6, Soğanlı Han Kilise, Selime'deki bazilika, Belisırma Direkli Kilise, Eski Gümüş Kilisesi, Yılanlı Kilise, Azize Barbara Kilisesi, Elmalı Kilise, 18 no'lu Şapel, Karabaş Kilise, Yeni Tokalı Kilisesi ve Tokalı Kilise'nin altındaki şapel. Bkz: Rodley (2010), ss. 29, 39, 47, 70, figs. 60, 80, 89, 115, 173, 175, 176, 178, 195, 196, 208, 216, 219, 228.
[223] İki levhadan oluşan, tek kemerli, üç kemerli, üç kemerli iki katlı, beş kemerli. Ayrıntılı bilgi için bkz. N. Asutay-Fleissig (1996). *Templonanlagen in den Höhlenkirchen Kappadokiens*. Main: P. Lang.
[224] Mimiroğlu (2005), s. 144.
[225] B. Coşkuner (2009), *11. yüzyılda Kapadokya Bölgesindeki İsa'nın doğumu ve İsa'nın çarmıha gerilmesi sahneleri*. Yayınlanmamış doktora tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, s. 116.
[226] Prof. Dr. N. Çorağan Karakaya ile 20 ve 25 Mart 2015 tarihlerinde e-mail ve telefonla görüşme; Dr. B. T. Uyar ile 19-20 Mart 2015 tarihlerinde e-mail ile görüşme.

edilmiştir.[227] Kappadokia'da ise 13. yüzyıla tarihlenen Karanlık Kilise, Güzelöz Ağaçlık, Göreme Tokalı II ve 12. yüzyıla tarihlenen Ihlara Sûmbüllü, Bezirana ve Ortahisar Cambazli kiliselerinde görülmektedir.[228]

Ayazin'den bir diğer örnek Ayazin F Kilisesi'nin apsisindeki "Kutsal Bilgelik Tahtı" dır. Bu sahnede Meryem bir tahtta oturmaktadır ve cepheden tasvir edilir. Meryem'in kucağında çocuk İsa oturmaktadır. Bu şekilde yalnız olabileceği gibi iki yanında melekler, azizler, peygamberler vs. kutsal figürler yer alabilir ve genellikle apsis merkezine resmedilir. Kappadokia örneklerine baktığımızda çoğunlukla başmeleklerle tasvir edildiği görülür. Göreme El Nazar (10. yüzyıl sonu), Şapel 6 (10. yüzyıl ortaları), Çavuşin Kilisesi (963- 965), Mustafapaşa Kutsal Havariler Kilisesi (10. yüzyıl sonu), ve Kızıl Çukur Yohakim ve Anna Şapeli'nde (850/60) meleklerle birlikte tasvir edilmiş örnekleri bulunur.[229]

İnli Ovacık Üst Kilise'de kötü durumda olmakla birlikte duvar resmi içeren örneklerdendir. Güney duvardaki nişlerin kemerleri arasına göğüs hizasından büst şeklinde resmedilmiş üç figür bu resimler içerisinde en seçilebilir durumda olanlardır. Sağ ve soldaki figürler aziz ya da peygamber olabilirle ancak ortadakinin bir baş melek olduğu kesindir. Loros giydiği ve labarum taşıdığı için bu meleğin Baş Melek Mikhail olduğu söylenebilir. Tam olarak seçilemese de kıyafeti, saçı ve kanatlarının işlenişiyle Karanlık Kilise'nin 11. yüzyıl sonuna tarihlendirilen duvar resimlerindeki başmelek tasvirlerine benzemektedir.

4.1.2. İki nefli kiliseler (Tip 2)

Phrygia Bölgesi kaya kiliseleri arasında tek örneği bulunan iki nefli plan tipi Seydiler, Ağınönü Kilisesi ile belgelenir. Bölgenin anıtsal örnekleri arasında değerlendirebileceğimiz Ağınönü Kilisesi, düzgün olmayan dikdörtgen planlı, iki nefli, üç apsislidir. Dörtgen planlı, masif üç paye ile iki nefe ayrılmıştır. Payelerin hizasında, orta apsis önünde oluşturulan dört destekli kiborion kuruluşu, izleri ile belgelenebilir.

---

[227] N. P. Sevcenko (1991). Types of Christ. *The Oxford Dictionary of Byzantium Vol. 1*. USA: Oxford University Press, s. 438.
[228] Y. Ötüken (1984). Kapadokya Bölgesi'ndeki kapalı Yunan haçı kiliselerde resim programı. *Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi 3*, ss. 155-156.
[229] S. Altunkaynak (2006). *Ürgüp, Cemil Köyü Keşlik Manastırı kiliseleri duvar resimleri*. Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, ss. 217-218.

Kilisenin batı ve kuzey duvarında yer alan eş boyut ve yükseklikteki yuvarlak kemerli nişler, liturjiyle bağlantılı olmalıdır. Eldeki verilere dayanarak liturjisini tanımlamak güç de olsa, bu kuruluş, içine kiborion'u da alan bir koridor oluşturması nedeniyle dikkat çekicidir.

İki nefli plan tipinin örneklerine Ihlara ve Soğanlıdere vadilerinde rastlanır. Bu tip kiliselerin en erken örnekleri ise Suriye'nin Havran bölgesindeki evlerdir. 5. Yüzyıldan itibaren Tur Abdin'deki dini yapılarda yaygınlaşan iki nef şemasının Anadolu'daki en eski örneği ise Alacahan Manastırı'nın 6. Yüzyılda yapılmış olan vaftizhanesidir.[230] Zelve 4 No'lu şapel'de en eski kaya yapısı örneği olup, 6-7. Yüzyıllara tarihlendirilir.[231] Çavdarlık, Gereme, Tilköy ve Viranşehir'de de iki nefli duvar yapısı örnekleri vardır ancak bunlar tek neflidir.[232] Daha geç tarihli ve çift apsisli bir çifte kilise de Kırşehir'de bulunan Üç Ayak'tır. (10-11. yüzyıl).[233]

Göreme'de Aziz Eusthathios (10. yüzyıl) ve Kilise 35a (11. yüzyıl) çift nefli kiliseler olup, Ihlara'da Ballı (10. Yüzyıl), Kokar Batı Şapeli (9-11. Yüzyıl), Pürenli Seki (10-12. Yüzyıl), Rahip İoannes (10. Yüzyıl), Eski Baca (10-11. Yüzyıl) bu tipin temsilcilerindendir. Ballı Kilise dışındaki iki nefli Kappadokia kaya kiliselerinde iki apsis bulunur; Ballı Kilise'de ise güney nef iki apsisli, kuzey nef ise tek apsislidir.[234] İki nefli Kapadokya Bölgesi kaya kiliselerinde neflerin konumuz olan Ağınönü Kilisesi'ndeki gibi arkadla ayrılması Orta Bizans Dönemi'ne ait olanlarda görülür.[235] Ağınönü Kilisesi'ni Kappadokia Bölgesi iki nefli kiliseleri ile bir benzer özelliği de (yıkılmış olmalarına rağmen kalan izlerden anlaşıldığı kadarıyla) karşılıklı iki levha şeklinde işlenmiş alçak bir templon düzenlemesine sahip olmasıdır.

Bu benzerliklerle birlikte Ağınönü Kilisesi'nde iki nefin arasındaki kiborium (iki bölümün ortak altarı olarak kullanılmış olması muhtemeldir) ile iki apsisin arasındaki niş özellikleri diğer iki nefli kiliselerde görülmemektedir. Ağınönü Kilisesi bu özellikleriyle ünik bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bir kilisenin iki naosu ve apsisi olması üzerine düşünüldüğünde ilk akla gelen

---

[230] Ötüken (1990), s. 33
[231] N. Teteriatnikov (1985). The Domed Hall in Balkan Dere and a group of early rock-cut churches in Cappadocia. Eleventh Byzantine Studies Conference: Abstracts of Papers, ss. 36-37.
[232] Ötüken (1987), s. 30.
[233] S. Eyice (2004). Kırşehir'de üç-ayak adındaki yapı kalıntısında araştırmalar. *Anadolu Araştırmaları* Sayı: 17 / 2, ss. 129-130.
[234] Ötüken (1990), s. 45.
[235] Teteriatnikov (1996), s. 44.

yapının iki ayrı kutsal kişiye adanmış olabileceği ihtimalidir. Bir diğer ihtimal de Eyice'nin Üç Ayak Kilisesi için önerdiği çifte bani durumudur.[236] Bizim bu yapı hakkındaki düşüncemiz ise iki dini figüre birden adanmış olabileceğidir. İki nefte de ayrı templon bulunması bu figürler adına ayrı ayinler düzenlendiğini gösteriyor olabilir. 6-7. yüzyıllar arasında Galatia'nın Phrygia sınırına çok yakın olan Sykeon köyünde yetişmiş ve piskoposluk yapmış olan Aziz Theodore'un Vita'sındaki (hayat hikayesi) bazı bilgiler bu düşüncemizi destekler niteliktedir. Theodore'un Vita'sında Aziz Mikhail adında üç nefli bir kiliseden ve kilisenin kuzey nefinin Vaftizci Yahya'ya, güney nefinin ise Meryem'e adandığından bahsedilmektedir.[237] Bu durumda aynı yapıda farklı kutsal kişiler adına yapılan ayinler için, o kişilere adanan bölümün kullanıldığı düşünülebilir. Bu, Ağınönü Kilisesi gibi çifte kiliselerin inşa amacına/amaçlarından biri için makul bir açıklama gibi görünmektedir.

Ağınönü Kilisesi'nde kazımayla yapılmış çatal uçlu haçlar dışında net bir tarihlendirmeye imkan verecek süsleme öğesi bulunmamaktadır. Payandalarının yüzlerine sütunceler oyulmuş olması, Durmuş Kadir Kilisesi'ne (6-7. yüzyıl) benzer bir özelliktir. Bölgedeki Orta Bizans Dönemi yapılarında görmediğimiz bir kiborium uygulamasına sahip olması da yapının ikonoklast ve öncesine, 6-8. yüzyıllara ait olabileceğini düşündürmektedir.

4.1.3. Üç nefli kiliseler (Tip 3)

Dağlık Phrygia Bölgesi'ndeki üç nefli yapılar, Selimiye Köyü İbrahim İnleri Kilisesi, Ayazini C, D ve 3 no'lu kiliseler ile İnpazarcık Yayla Alacain Kilisesi'dir. Tümü günümüze ulaşamayan, ancak mevcut verilerden bölgenin anıtsal yapılarından biri olarak değerlendireceğimiz İbrahim İnleri Kilisesi'nde orta nef, yan neflere oranla daha geniş tutulmuştur. Büyük kısmı yıkılan kilisenin batı ve güney bölümleri günümüze gelememiştir. Ancak mevcut izlerde üç nefli olduğu izlenebilir. Bu grup altında değerlendirdiğimiz Kiliselerden Ayazin D Kilisesi üç apsislidir. Diğer dört kilise, İbrahim İnleri, Ayazin C, Ayazin 3 no'lu ve Alaca İn kiliseleri ise tek apsislidirler. Ayazin C ve D kiliselrinde üç nef de tonozla örtülüyken, İbrahim İnleri ve Alaca İn kiliselerinde

[236] Eyice (2004), s. 139.
[237] V. Ruggieri (1991). Byzantine religious architecture (582-867): Its history and structural elements. Roma: Pont. İnstitutum Studiorum Orientalium, ss. 245-246.

yalnızca orta nef tonozludur, yan nefler ise düzdür.

Üç nefli bazilikal planlı duvar yapıları 4. yüzyıldan 10. yüzyıla kadar başta Suriye, Kilikya ve Binbirkilise olmak üzere Bizans'ın hakim olduğu her bölgede yoğun olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte kaya yapılarında çok fazla görülmemektedir. Kappadokia'da Avcılar Durmuş Kadir Kilisesi (6-7. yüzyıl) ve Avcılar Bezirhanı; Çavuşin Hg. Ioannes Prodromos Kilisesi (6. yüzyıl), Tokalı Alt Kilise (10-11. yüzyıl), Aynalı Manastır Kilisesi (11. yüzyıl), Ayvalı Kilisesi (11-14. yüzyıl), Güzelöz 3a ve 3b No'lu kiliseler, Soğanlı B ve Kubbeli Alt Kilise (10. yüzyıl) ve Selime Kale Manastır Kilisesi (10-11. yüzyıl) üç nefli yapılardır.[238] Lykaonia'da ise Konya Kayadibi I No'lu Kilise (6-8. yüzyıl)[239] ve Sille'de bulunan Koimesis Tes Panagias Kilisesi[240] bu plan tipindeki önemli kaya oyma kiliselerdir.

Üç nefli bazilikal planlı olan bu kiliselerden Selime Kale, Soğanlı Alt Kilise, Sille Koimesis Tes Panagias Kilisesi ve Konya Kayadibi I No'lu Kilise'de nefler tonozlar ile örtülmüştür. Ana kayaya oyularak yapılan kiliselerin taşıyıcıları çoğunlukla ikişer olmakla birlikte, Selime Kale Manastır Kilisesi, Durmuş Kadir Kilisesi, Sille Koimesis Tes Panagias Kilisesi ve Konya Kayadibi I No'lu Kilise üçer sütuna sahiptir.

Kapadokkia ve Lykaonia'da yer alan bu yapılardan Çavuşin Hg. Ioannes Prodromos Kilisesi, Durmuş Kadir Kilisesi ve Kayadibi I No'lu kilise dışındakilerin 10-14. yüzyılar arasına tarihlendirildiği görülmektedir. Erken döneme tarihlendirilen yapılar ambon (Çavuşin Hg. Ioannes Prodromos ve Durmuş Kadir kiliselerinde), katedra ve synthronon (Kayadibi ve Durmuş Kadir kiliselerinde) gibi öğeler içerdiklerinden erken döneme tarihlendirildikleri görülmektedir. Phrygia Bölgesi'ndeki üç nefli kaya kiliselerinde erken dönemlere tarihlendirme yapabileceğimiz herhangi bir unsur görülmezken, geç dönem için de bölge tarihi göz önüne alındığında üst çizgi 13. yüzyıl olmaktadır. Bu durumda Dağlık Phrygia Bölgesi üç nefli kaya kiliselerinin 10-13. yüzyıllar arasına tarihlendirilebileceği söylenebilir. Bununla birlikte yapılardaki bazı plan ve süsleme özellikleriyle tarihlendirmeyi daraltmak ve genelden özele indirmek de mümkündür.

Alaca İn Kilisesi mimari anlamda tarihlendirmeye destek olacak net veriler

[238] Y. Ötüken (1987), ss. 21-23, 30-31; Ötüken (1990), ss. 19-20, 35.
[239] B. Y. Olcay Uçkan ve M.Mimiroğlu (2006) Konya Kayadibi Köyünde İki Kaya Kilisesi. *IX. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*. 21-23 Nisan 2005, Erzurum. ss. 353-359.
[240] M. Restle (1969). *Byzantine Wall Painting in Asia Minor*. Shannon: Irish University Press, s.181-182.

içermemekle birlikte bazı duvar resimlerine sahiptir. Bunların arasında tek tanınabilecek durumda olan orta nefin tonozundaki "çarmıhta İsa" sahnesidir. Bu sahneyi değerlendirmek için özcelikle Kappadokia Bölgesi'ne bakmak gerekir.

Kappadokia Bölgesi'nde, günümüze gelebilen en erken tarihli çarmıhta İsa sahnesi, Zelve Aziz Niketas Kilisesi'nde (Üzümlü Kilise) bulunur. 7-9. yüzyıllara tarihlendirilen[241] sahnenin merkezindeki üçlü figür grubuna ek olarak Vaftzci Yahya ve Aziz Symeon Niketas figürleri eklenmiştir. İsa bu eserde henüz Orta Bizans Dönemi'nin başına ait olduğunu gösterir bir şekilde Christus triumphans (zafer kazanmış İsa) tipinde, vücudu ve başı dik, kolobionlu (uzun tunik), çarmıhta canlı duran bir figür biçiminde tasvir edilmiştir. Kappadokia'da bu tipin başka bir örneği bilinmemekle birlikte 9. yüzyıl itibariyle Alaca İn örneğinde de gördüğümüz ikinci tip (Christus patiens: acı çeken İsa) görülmeye başlar. Kappadokia Bölgesi'nde 9-10 tarihlendirilen "Arkaik Grup Kiliseleri"nde çarmıh sahnesi sıklıkla resmedilmiştir. Bu dönem örneklerinde, haça gerili İsa'nın ayakları suppedaneum (ayakları destekleyen ahşap) üzerindedir ve üzerinde perizonion vardır. Başı sola, Meryem Ana'ya doğru eğiktir. Gövdesi dik durur, kolları gergindir ve ellerinin ayaları dışa bakacak şekilde iki yana doğru uzanır. Haç kollarının üstünde, İsa'nın başının solunda güneş, sağında ay tasviri görülmektedir.[242]

Arkaik gruptan sonra gelen 11-12. yüzyıl Kappadokia örnekleri 11. yüzyılın Bizans Sanatı örnekleriyle paraleldir: İsa'nın dik ama yine de kendini bırakmış vücudu, kollarının serbest ve dirseklerinin düşük olması, Meryem Ana'ya doğru sola eğilen başı, kapalı gözleri, perizonion giymesi, böğründen kan akması, haçın bir parçası biçimindeki suppedaneum üzerinde durması ortak özelliklerdir.[243] Bu özellikler Alaca İn Kilisesi'nde de seçilebilmektedir. Kappadokia'da 13-14. yüzyıllara tarihlendirilen az sayıdaki örnekte de (Söviş Kırk Martirler, Belisırma Kırkdamaltı ve Tatların no.1 ve no.2) 11. yüzyılda görülen tasvir özelliklerine bağlı kalındığı görülür.[244]

Alaca İn Kilisesi'ndeki sahnenin de Kappadokia'daki 11-13. yüzyıl örnekleriyle

---

[241] En erken 7.yüzyılın ikinci yarısı ve 8.yüzyıl başı önerilmiştir: N. Thierry (1994). *Haut moyen-âge en Cappadoce 2*. Paris: Libr. orientaliste P. Geuthners, ss. 277-278.; En geç öneri ise 9. yüzyıl sonudur: G.P. Schiemenz (1969). Die kapelle des Styliten Niketas in den weinbergen von Ortahisar. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 18.* s. 250.

[242] G. de Jerphanion (1925). *Une nouvelle province de l'art Byzantin. Les églises rupestres de Cappadoce*. Texte: Tome I. Paris: Paul Geuthner. ss. 88-89.

[243] B. Coşkuner (2009), s. 116.

[244] N. Thierry (1988). La peinture de Cappadoce au XIII. Siecle. *Colloques scientifiques de l'Academie Serbe des Sciences et des Arts*, XLI, 1988: 359-374

benzer olduğu görülür. Göremedeki Kılıçlar Kilisesi'nde (No: 33) 11. yüzyıla tarihlenen çarmıhta İsa sahnesi[245], 13. yüzyıla tarihlendirilen Keşlik Manastırı Archangelos Kilisesi'ndeki sahne[246] ve Tağar Kilisesi'ndeki 11. yüzyıla tarihlenen sahne[247] örnek olarak gösterilebilir.

Üç nefli kiliseler arasında değerlendirdiğimiz ve tarihlendiresi hakkında fikir verebilecek bir diğer yapı da Ayazin D Kilisesi'dir. Ayazin D Kilisesi, taşıyıcı sisteminin yıkılmış olması nedeniyle net olarak anlaşılamamaktadır. Yapı doğu-batı doğrultusunda naos boyunca, apsis duvarına kadar devam eden, üç tonozla örtülmüş olup bu özelliği ile tipik bir tonozlu bazilika görünümündedir. Bununla birlikte destek sistemi ve kemerlerinden geriye kalan izler, dört paye ile sınırlanan merkez bölüm ile onu üç yönden çevreleyen koridorlar/dehlizler şeklinde bir okuma yapmamıza neden olmaktadır. Bu koridorların kuzey ve güneydeki ikisi yan nef olarak algıladığımız kısımlar olup, batıdaki ise yapıyı üç nefli olarak değerlendirdiğimizde narteks işlevi gören kuzey-güney doğrultusunda tonozla örtülü koridordur. Bu karmaşık görünüme naos kısmının kısa tutulmasından dolayı birer paye ve ikişer kemerle neflere ayrılması neden olabileceği gibi, ambulatoryum plan tipinin örtü sistemi gözetilmeksizin uygulanmaya çalışılması da neden olmuş olabilir.

Yakın çevrede duvar yapılarında göremediğimiz bu plan tipini Phrygia Bölgesi'nde de tek bir yapıda görmek değerlendirmemizi zorlaştırmaktadır. Bununla birlikte payelerin izlerinden anlaşılan yönelişleri, kare planlı merkezi mekânı ve etrafındaki koridorları vurgular nitelikte olduğundan ambulatorium tipinin kaya mimarisine yansımış olabileceği düşüncesi ön plana çıkmaktadır.

Ambulatoryum planlı yapılar Başkent'te ortaya çıkmıştır ve en bilinen örnekleri de buradadır. Theotokos Peribleptos (11. yüzyıl), Hg. Georgios ton Manganon (11. yüzyıl), Pammakaristos Manastırı Güney Kilisesi (12. yüzyıl), Theotokos Panakhrantos Güney Kilisesi (13. yüzyıl) ve Hg. Andreas Krisei (13. yüzyıl) bu tipte yapılmış kiliselerdir. Bu kiliselerin ortak özelliği yüksek bir kubbeyle örtülmüş merkezi mekânın üç yönden daha düşük kottaki tonozlu koridorlarla çevrilmiş olmasıdır. Kubbeyi taşıyan kalın payandaların arasına yerleştirilmiş birbirlerine kemerle bağlı sütunlar hem üst yapıyı

[245] Coşkuner (2009), ss. 243-244, res. 48, çiz. 13.
[246] Altunkaynak (2006), ss. 194-198, res. 100.
[247] F. Koçyiğit (2009). Tağar (St. Theodere) Kilisesi duvar resimleri. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 2009 (1), S. 26, ss. 149-150, res. 6.

desteklemekte hem de merkezi mekânı koridorlardan ayırmaktadır. Bu yapıların bir diğer ortak özelliği ise saray ailesinin önde gelen isimlerinin mezarlarını barındırmış olmalarıdır. Gerek merkezi mekânı vurgulayan ve mekânın etrafını gezdiren yapılar olmaları gerekse mezar bulundurmaları "ambulatorium tipi" kiliselerin mezar kilisesi fonksiyonu taşıdıklarını göstermektedir.[248]

Ayazin D Kilisesi yukarıda bahsettiğimiz gibi -kubbeli değil tonozlu olmak kaydıyla- plan bazında ambulatorium tipine benzemektedir. Ayrıca İstanbul'daki örneklerin ibadet için fonksiyonel olmadığı yönünde eleştiridiği gibi[249] Ayazin D Kilisesi de paye ve koridorlarıyla mekânın kullanımını kısıtlamaktadır. Şu an için yapıda bir zamanlar mezar olduğuna dair bir kanıt yoktur. Bununla birlikte yapının kuzeyine doğru genişleyen ve sonradan değiştirilerek ahıra dönüştürülen kısım mezar/mezarlar için yapılmış olabilir. Bu durum da göz önünde bulundurularak Ayazin D Kilisesi'nin mezar fonksiyonu olan ve bu sebepten ambulatorium planlı yapılara benzer yapılmış olabileceği akla gelmektedir. Kappadokia'ya baktığımızda ambulatorium tipinde yapı bulunmamakla birlikte Göreme'deki Aynalı Manastırı Kilisesi (11. yüzyıl) tonozlu ve üç nefli görünümünün yanı sıra dört destekli olması ve bir mezar odasıyla bağlantısının bulunması açısından kayda değer bir örnektir.[250] Kappadokia Bölgesi'nden bir diğer örnek henüz mimari açıdan incelenmemiş olmakla birlikte resimleriyle 13. yüzyıla tarihlenen Gülşehir yakınlarındaki Gökçetoprak Kilisesi'dir.[251] Bu kilise de üç nefli, dört desteklidir ve narteks kısmında mezarlar bulunur.

Dağlık Phrygia Bölgesi'ndeki bir diğer üç nefli kilise olan İbrahim İnleri hem plan yapısı, hem de plastik dekorasyonuyla ünik bir yapıdır.[252] Yapı, çok geniş bir orta nef ve iki yanda bir kişinin ancak geçebileceği genişlikteki nefleriyle klasik bir üç nefli yapının nef oranlarına sahip değildir. Bugün yıkık durumda olsa da kalan izlerden sütun-kemer dizisiyle orta nefin yan koridorlardan ayrılmış olduğu anlaşılmaktadır; bu nedenle üç nefli kiliseler içerisinde değerlendirilmiştir.

---

[248] R. Ousterhout (1999). *Master Builders of Byzantium*. Princeton: Princeton University Press, ss. 124-125.; V. Marinis (2012). Structure, agency, rıtual, and the Byzantıne church. *Architecture of the sacred*. USA: Cambridge University Press, s. 338-364.

[249] Mannis (2012), s. 348.

[250] G. de Jerphanion (1925). *Une nouvelle province de l'art Byzantin: Les eglises rupestres de Cappadoce* I. Paris: Paul Geuthner, ss. 49-50.; Rodey (2010), ss. 56-63.

[251] T. Uyar (2010). Thirteenth century Byzantine painting in Cappadocia: new evidence. *12. ve 13. yüzyıllarda Bizans dünyasında değişim*. İstanbul: Vehbi Koç Vakfı, ss. 619-620.

[252] B. Y. Olcay Uçkan (2009), Frigya (Phrygia) Bölgesinde bir kaya kilisesi: İbrahim İnleri. *Ebru Parman'a Armağan*. Ankara: Alter Yayıncılık, ss. 349-360.

İbrahim İnleri Kilise'sinin mimari plastik imitasyonu kabartmaları benzer örneklerle karşılaştırılarak tarihlendirilebilmektedir. Kabartmalar gerek kullanılan motifler, gerekse biçim ve üslup açısından Orta Bizans Dönemi'nin mimari plastik örnekleri ile paralellik gösterir.[253] Bölge müzelerindeki[254] ve bölgedeki kazılarda[255] bulunan eserler ile karşılaştırıldığında benzer örneklerin 10-11. yüzyılara tarihlendirildiği görülmektedir. İbrahim İnleri Kilisesi için bir başka karşılaştırma meselesi de apsis ile naos arasındaki, tonoz başlangıcından yükselen, yuvarlak kemerli nişlerle doldurulmuş alınlıktır. Buna benzer ünlü bir uygulama Kappadokia'da Tokalı Yeni Kilise'de bulunmaktadır.[256] Bu kısımda dökülen freskonun altında kök boya ile yapılmış, İbrahim İnler'dekine benzer süslemeler görülmektedir. Tokalı Yeni Kilise'de 10-11. yüzyılara tarihlendirilmektedir.[257]

İbrahim İnleri Kilisesi'ni hem bölge için hem de -belki de- bütün bir Bizans Dönemi mimarisi için ünik yapan özelliği ise kuzey nefin doğu ucundaki duvarda bulunan, tam boyutlardaki yüksek kabartma figürdür.[258] Figürün dış hatları bir insan silüeti oluşturacak şekilde işlenmiş olup detay içermez. Üzerindeki boya kalıntılarından anlaşıldığı kadarıyla kabartma silüet figür haline ayrıntılar resmedilerek getirilmiştir. Bu şekilde bir yüksek kabartma Bizans sanatında görülmezken benzerlerine çok daha eski bir uygarlık olan Phryglerde rastlanır. Bölgede örnekleri iyi tanınan Phryg kaya tapınaklarında, tapınağın/tanrıçanın evinin kapısı şeklinde tasarlanmış büyük nişler içerisine yapılmış yüksek kabartma Kybele figürleri bulunur. Küçük Kapıkaya, Büyük Kapıkaya, Köhnüş, Kümbet Asar Kale, Deliktaş, Arslankaya ve Kuzören'de[259] örneklerini gördüğümüz bu Kybele figürleri ile İbrahim İnleri Kilisesi'ndeki figür arasındaki benzerlik şaşırtıcı ve düşündürücüdür. Bu benzerlik, tezimizin bölge tarihçesi ile ilgili kısımda "Erken

---

[253] B. Y. Olcay Uçkan (2010). Bizans dönemi mimari plastik ögelerin Frigya (Phrygia) Bölgesi kaya kiliselerindeki yorumu. Bizans ve çevre kültürler. Yıldız Ötüken'e Armağan. (ed. S. Doğan ve M. Kadiroğlu). İstanbul: Yapı Kredi, ss.235-244.

[254] Parman (2002), Res.9/c: A 10, Env. no 1531; Res.12/b:A 14, Env. no.1559; Res.14/a:A17, Env. no.1563; Res.15: A 18,Env. no.1565; Res.16; Res.19: A 21; Res.33/a-b: U6,Env. no.31.1.73; Res.51: U 27,Env. no.32.6.73; Res.51: U 27, Env. no.32.6.73; Res.94/a-c: U38/a-c,Çiz.25; Res.187:A 64, Env. no.1527;

[255] G. R. H.Wright (1997). Beycesultan 1954: Some Byzantine Remains. *Anatolian Studies 47*, s. 182, Fig.3/2.; C. Lightfoot (1994) 1992 Yılı Amorium Kazısı (Hisarköy,Emirdağ,Afyon). XV. Kazı Sonuçları Toplantısı I. Ankara: Kültür Bakanlığı yayınları, ss. 508, 514, Res.7.

[256] Ötüken (1987), s.33, res. 12.

[257] Coşkuner (2009), s. 215.

[258] Olcay Uçkan (2009), s. 352-353, res. 4.

[259] S. Berndt-Ersöz (2006). *Phrygian rock-cut shrines.* Leiden: Brill, ss. 49-52, figs. 22, 26-31, 121-122.; T. Tüfekçi Sivas ve H. Sivas (2007). *Frig Vadileri*. Eskişehir: TMMOB Eskişehir İnşaat Mühendisleri Odası, ss20-21, 31-37.

Hıristiyanlık Dönemi" başlığı altında tanıttığımız mezheplerden Montanizm'i ve Montanizm ile Phryg inancı ve Kybele kültü arasında kurulan bağları hatırlatmaktadır. Bu kilise, bir Hıristiyan tapınağı olarak, Bizans sanatının 10-11. yüzyıllara tarihlenen dekorasyon unsurlarını sergilerken çok daha öncesinden kalma bir etkileşimi dair de büyük bir gösterge sunmaktadır. Erken Bizans Dönemi'nde bölgenin kültür ve inanç yapısının iç-içeliği ve karmaşıklığı araştırmacıların dikkatini çekmiştir; öyle anlaşılıyor ki bu iç-içelik Bizans Dönemi boyunca da devam etmiştir.[260]

Ayazin C Kilisesi plan üzerinde ilk bakışta üç apsisli gibi görünmekte ve hatta yan apsislerin kuzey ve güneye doğru genişlemesiyle de trikonch kiliseleri hatırlatmaktadır. Kaya mimarisinde görmediğimiz bu tip duvar yapılarında, özellikle de Lykia Bölgesi'nde karşımıza çıkmaktadır. Karabel, Devekuyusu, Alacahisar, Dikmen ve Hacımusalar'da (Choma) bulunan bu örnekler genellikle 6. yüzyıla tarihlendirilirler.[261] Bu yapıların ortak özelliği üç nefli bir naosa sahip olmaları ve doğuda esas kutsal alanı vurgulayan trikonch bir kısma sahip olmalarıdır. Harrison bu tipi tanımlamış ve kökeninin Güney Akdeniz, özellikle de Mısır ve Filistin olabileceğini öne sürmüştür.[262]

Trikonch (veya trikonchos), üç yapraklı yonca şeklindeki yapılar için kullanılan bir isimdir. Merkezi bir plan çevresinde, eşit büyüklükte yarım daire planlı üç bölümün yer aldığı plan tipi "cella trichora", "cella trichorum" (triclinium) ve "üç konkhoslu plan" terimleriyle de anılmaktadır. Merkezdeki kare bölüm çapraz tonoz ya da kubbe ile yarım daire-eksedra formundaki yan kollar ise yarım kubbe ile örtülmektedir. Yan kollar dıştan bazen kare, bazen çokgen duvarlarla sınırlandırılır; bazen de trikonchun tamamı kare ya da doğu-batı yönünde dikdörtgen içine alınmaktadır.[263]

Ayazin C Kilisesi her ne kadar benzer bir görünüş sergilese de yapı üzerinde, trikonca benzeyen doğu bölümün ayrıca vurgulandığını gösterecek bir örtü sistemi veya templon içermemektedir. Yapı tamamiyle doğu-batı doğrultusunda tonozlarla

---

[260] Mitchell, Erken dönem İç Anadolu epigrafisinde dinsel, kültürel ve sosyal unsurların başka hiç bir bölgede görülmediğini dile getirmiştir. Mitchell (1993), C.II, ss. 106-107.; Küçük Kapıkaya'da nişin çevresine, Kümbet Asar Kale'de Kybele'nin üzerine çizilen haçlar da Kybele'nin bölgedeki bazı insanlar tarafından -belki de- Meryem ya da herhangi bir Hıristiyan kutsal figürü yerine koyulmuş olabileceğini düşündürtmektedir.

[261] R. M. Harrison (1963). Churches and chapels of Central Lycia. Anatolian Studies 13, ss. 130-150. ; S. Ç. Arıkan (2001). The church at Choma (Hacımusalar Elmalı-Antalya) and its materials. Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi. Ankara: Bilkent Üniversitesi, ss. 26-29. ; A. Aydın (2006). Die Trikonchosbauten in Lykien: Ihre Entwicklung und Funktion. *III. Uluslararası Likya Sempozyumu*. C.I. Antalya: Suna - İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, ss. 31-47.

[262] Harrison (1963), ss.148-150.

[263] A. Aydın (2005). Kilikya Ve Isaurya'daki Trikonkhos Plânlı Yapılar. *Adalya VIII*, s. 244.

örtülmüştür. Yapının tarihlendirmesini de 6-7. yüzyıl civarına götürebilecek herhangi bir özellik de bulunmamaktadır. Bu kilisenin plan üzerinde trikonch kilise benzeri görünüm sergilemesinin trikonch planlı yapılardan etkilenmesi dışında iki nedeni daha olabilir. Bunlar, aynine hazırlık için kullanılacak daha geniş mekânlar yaratmak için köşe mekânlarını genişletme ve kaya yüzeyine yakın olan kısımların genişletilerek pencereler açılması ve bema kısmının aydınlatılması olarak görülmektedir. Sonuç itibariyle bu iki sebep daha anlamlı görünmektedir ve Ayazin C Kilisesi benzerliğe rağmen trikonch kilise olarak değerlendirilmemiştir.

4.1.4. Haç planlı kiliseler (Tip 4)

Çalışmamız kapsamında incelediğimiz kiliselerden Kıyır Karanlık İn, Eymir Çiftlik, Kütahya İnli Alt ve Üst kiliseler ile Sökmen Vadisi Kilisesi haç planlı kiliselerdir. Kısaca tanımlamak gerekirse, kare veya kareye yakın dikdörtgen planlı merkez bir birim ile bu birime dik eksenlerinde açılan haç kollarından oluşan plan tipidir. Plan tipinin kökeni için Hellenistik dönem Orta Doğu mimarisindeki haç planlı mezar odaları kaynak gösterilmiştir.[264] Elbette bu tercihte haçın Hıristiyan inancı için taşıdığı ölüm ve yeniden doğma ile ilgili anlamlar ve kurtuluşun simgesi olması da etkili olmuştur. Hıristiyanlığın resmen tanındığı 4. yüzyıldan itibaren serbest haç planı dini yapılarda ve özellikle de mezar yapılarında sıklıkla uygulanmaya başlanmıştır. 4. Yüzyılın sonlarında Nyssalı Grerorios, İkonion (Konya) Piskoposu'na yazdığı mektupta, yeni yapılacak bir martyrionun "haç şeklinde" olması gerektiği ile ilgili fikir beyan ettiği bilinir.[265]

İstanbul'daki Havariler Kilisesi Bizans mimarisinde serbest haç planlı ilk yapı olarak kabul edilmektedir.[266] Havariler Kilisesi havarilere ait röliklerin saklanması için inşa ettirilmiş olup İmparator Konstantin bu kiliseye bitişik bir mezar yapısına gömülmüştür. Serbest haç planının uygulandığı ilk örnek olarak kabul edilen İstanbul Havariler Kilisesi daha sonra inşa edilen anı-mezar, mezar ve martiryonlar için örnek olmuştur.[267] Kilise ve mezar işlevini taşıyan diğer örnekler 382 tarihli Milano Kutsal Havariler Kilisesi, Mısır'daki 412 tarihli Hg. Menas Kilisesi ve Suriye'deki 480-490

[264] Strzygowski (1903), s. 135.; Ramsay ve Bell (1909), s. 344-345.;
[265] C. Mango (1986). *Byzanz.* Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, s. 15-16.
[266] İmparator Konstatinos (306-337) veya oğlu Konstantios döneminde (337-361) inşa edilmiştir. Krautheimer (1986), ss. 51-52.; Kostof (1972), s. 106.;
[267] Krautheimer (1986), s. 46.

civarında yapılmış Kalat Simon Martyrionu'dur.

Anadolu'da ise bu plan tipinin ilk örnekleri Lykaonia ve Kappadokia inşa edilmiştir. Aksaray'ın güney doğusundaki Sivrihisar yakınlarında bulunan Kızıl Kilise, 6. yüzyıla tarihlendirilmiştir.[268] Aksaray'a bağlı Halvadere kasabasının yakınındaki Viranşehir'deki (Mokisos-Iustinianapolis) Kemer Kilise (Viranşehir 1 No'lu Kilise) serbest haç planlı olup 7. yüzyılın ilk yarısına ya da ortasına tarihlenmektedir.[269] Lykaonia'da Madenşehir 12 No'lu Kilise, 5'den 11. yüzyıla kadar farklı dönemlere tarihlendirilmektedir.[270] Madenşehir'in kuzeybatısındaki 9 no.lu yapı 5-9. yüzyıllara tarihlenmekte, vaftizhane ya da anı yapısı olduğu öne sürülmektedir.[271] Kappadokia ve Lykaonia'daki bu yapılar ve diğer pek çok haç planlı yapı, bir kısmı şüpheli de olsa, mezar, anı veya ziyaret yapıları olarak inşa edilmiş ve kullanılmışlardır.[272]

Duvar mimarisi içerisinde pek çok erken dönem örneği bulunan bu yapı tipinin Kappadokia bölgesi kaya mimarisinde de çok sayıda örneği bulunmaktadır. Açıksaray 2, Akhisar 4a, Avcılar Orta Mahalle Kilisesi, Balkanderesi 1, 2 ve 4 No'lu kiliseler, Endivit Hg. Trias Kilisesi, Göreme El Nazar Kilisesi, Göreme 4c, 4d, 5a, 6a, 12, 15, 17b, 21, 21b, 21d, 22a, 27, 29b, 34a, 34b No'lu kiliseler, Güzelöz Haç Kilise, Haldere 1 ve 2 No'lu kiliseler, Ihlara Hg. Daniel Kilisesi, Ihlara Sümbüllü Kilise, Ihlara Yılanlı Kilise, Ortahisar 10 No'lu kilise, Ovacık Panagia Eileithyia Kilisesi, Soğanlı Kubbeli 2 Üst Kilise, Taşkınpaşa 16 No'lu Kilise, Uluağaç Hg. Basileios Kilisesi haç planlı yapılardır. Kappadokia'daki bu yapılar çoğunlukla 10-12. yüzyıllara tarihlendirilirler. Güzelöz haç Kilise (8. yüzyıl) ve Ihlara Ağaçaltı Kilise (6-8. yüzyıl) ikonoklast öncesine tarihlenen nadir haç planlı yapılardır. Bu yapılarda kubbeye geçiş öğesi tromp olduğu için erken döneme tarihlendirilmişlerdir.[273] Dağlık Phrygia'nın haç planlı kaya kiliselerinde bu özellik görülmemektedir.

Haç planlı kaya kiliselerine Lykaonia Bölgesi'nde rastlanır. Kilistra Haç Planlı Kilise, Kilistra Başpınar Harmanları Mevkii 8 No.lu Şapel, Kızılören 1 No'lu Kilise ve

---

[268] S. Doğan (2008), *Kappadokia Bölgesi Sivrihisar'daki Kızıl Kilise*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, s. 49.
[269] M. Restle (1979). *Studien zur frühbyzantinischen Architektur Kappadokiens*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, s. 171.
[270] Stryzygovsky (1903), s. 139.; Ramsay ve Bell (1909), ss. 12-14.; Eyice (1971), s. 142.
[271] Stryzygovsky (1903), ss. 14-26.; Ramsay ve Bell (1909), ss. 12-14, 72.
[272] Daha fazla örnek ve tartışmalar için bkz: S. Pekak (2008). Kappadokia'da Bizans dönemine ait haç planlı iki kilise. *Ege Üniversitesi Sanat Tarihi Dergisi.* XVII/2, ss. 90-92.
[273] B. Y. Olcay (1990). Kapadokya Bölgesindeki serbest haç planlı kaya kiliselerinin mimari incelemesi. Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, ss. 108-109.

Kayadibi Köyü 1 No'lu Kilise'nin parekklesionu serbest haç planın uygulandığı kaya oyma kiliselerdir.[274]

Merkezi kare planlı ve kubbeli bölümün haç kollarıyla genişletildiği Dağlık Phrygia örneklerinde, doğu haç kolu apsisle sonlandırılmıştır. Kütahya, İnli (Armutlu) Alt ve Üst Kiliseler plan şemalarıyla paralellik gösterir. Her iki örnekte de narteks, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlıdır ve doğu duvarlarında girişin iki yanında simetrik birer niş yer alır.

Haç planlı kiliseler içinde ele aldığımız diğer bir yapı, Eskişehir, Merkez Eymir Çiftlik'dir. Güney haç kolu günümüze ulaşmayan kilisenin kuzeyinde, kuzey haç koluyla bağlantılı haç planlı başka bir mekân yer alır. Birbiriyle bağlantılı iki haç planlı yapı örneklerine Kappadokia'da da rastlanır. Bunlar Göreme 21 (10-11. yüzyıl) ve 12 No'lu (10-11. yüzyıl) kiliselerdir.[275] Mekânın içindeki tahribat, işlevi hakkında yorum yapmamızı zorlaştırır. Kütahya, Merkez, Sökmen Vadisindeki haç planlı yapı ise mezar şapeli olarak değerlendirilebilir. Güney haç kolu, mezar yeri olarak düzenlenmiş, arkasolium şeklinde biçimlendirilmiştir. Sökmen vadisindeki yapının bir diğer özelliği de merkezi kare mekânın haç tonozla örtülü olmasıdır.

Dağlık Phrygia bölgesindeki haç planlı kiliselerin de benzer örneklerde, özellikle Kappadokia bölgesinde görüldüğü üzere Mezar işlevi gören kiliseler oldukları açıktır. Eskişehir Eymir Çiftlik, Kütahya İnli Alt, Kütahya Sökmen Vadisi ve Kıyır Karanlık İn kiliselerinde mezar yerleri bulunmaktadır. Serbest haç planlı kiliselerden yalnızca Kütahya İnli Üst Kilise'de herhangi bir mezara rastlanmamıştır.

4.1.5. Kapalı Yunan haçı planlı kiliseler

Dağlık Phrygia Bölgesi kaya kiliseleri içerisinde iki adet kapalı Yunan haçı planlı yapı tespit edilmiş olup bunlar genel hatlarıyla taşra tipine yakındır; pastophorium hücreleri yoktur ve destekler paye şeklinde oluşturulmuştur. Bu yapılardan ilki bölgenin en tanınmış kilisesi olan Ayazin A Kilisesi, diğeri ise daha özensiz bir mimariye sahip olan Kıyır Ali'nin ini Kilisesi'dir.

Kapalı Yunan haçı plan tipi Bizans dini mimarisinde ilk kez 9. yüzyılın ikinci

[274] Mimiroğlu (2005), ss. 146-147.
[275] Olcay (1990), ss. 12-21, 43-47.

yarısında uygulanmış ve sonrasında da çeşitli varyasyonlarla geliştirilerek uygulanmaya devam etmiştir.[276] 843-1261 yılları arasındaki Orta Bizans Dönemi'nde, başta Konstantinopolis olmak üzere bütün imparatorluk coğrafyasında en yaygın olarak kullanılan plan tipi olmuştur.[277]

Kapalı Yunan haçı planlı yapılar, dikdörtgen bir zemin planına sahiptirler. Bu dikdörtgen plan içerisinde "haç" formunu örtü ve destek sistemi belirler; ortada dört serbest destek üzerine oturan pandantif geçişli kubbeli bir bölüm, bunun dik eksenlerinde tonoz örtülü haç kolları, çapraz eksenlerinde ise tonoz veya kubbe örtülü köşe odaları bulunmaktadır. Orta Bizans döneminin bu tipik planındaki yapılar bazilikal planlı yapılara göre küçüktür, destekler sütun veya payedir. Kubbe, pencerelerin etrafını sardığı yüksek kasnaklar üzerine oturur. Doğuda, genellikle dışa taşkın üç apsis uygulanmıştır ve batıda -özellikle başkent örneklerinde- narteks yer alır.[278]

Kapalı Yunan haçı plan tipinin kökenine ilişkin farklı görüşler ileri sürülmüştür.[279] Bu görüşler, Bizans mimarisinin içinde ortaya çıktığı ve yabancı kültürlerden kaynaklandığı şeklinde iki başlık altındadır. Wulff'a göre içlerinde İznik Koimesis kilisesinin de bulunduğu bir grup yapıda, kubbe geçişlerinde pandantif kullanımı ile orta bölüm büyümekte, haç kolları daralmakta, böylece ortaya "yarım bazilikal" adını verdiği tip çıkmaktadır. Wulff, bu tipteki yapıları kendi içlerinde kronolojik bir sıraya sokmuş, bu plan tipinin geliştirilmesiyle Orta Bizans Dönemi'nin kapalı Yunan haçı planının uygulanmaya başladığını belirtmiştir. "Haçvari naoslu kubbeli bazilikalar" olarak adlandırdığı grup içinde, Selanik Hg. Sophia'sı, İstanbul Theotokos Kyriotissa Kilisesi (Kalenderhane Cami), Efes Theotokos Kilisesi, Demre Hg. Nikolaos, Ankara Klemens ve Dereağzı gibi kiliseler ele alınmaktadır.[280]

Millingen, Diehl, Brunov ve Ebersolt, Wulff'un plan tipinin kökenini Bizans

---

[276] Plan tipi, Türkçe'de "kapalı Yunan haçı", "Yunan haçı" ve "kare-içinde-haç biçimi'; İngilizce'de "cross-in-square", "inscribed cross" ve "quincunx"; Fransızca'da, "eglise a croix inscrite", "croix grecque inscrite" ve "église cruciforme à coupole"; Almanca'da ise "Kreuzkuppelkirche"; biçimlerinde kullanılmaktadır. Bu çalışmada Türkçe terminolojide en sık kullanılan isimlendirme olduğu için "kapalı Yunan Haçı" tercih edilmiştir.

[277] R. Krautheimer (1986). *Early Christian and Byzantine architecture*. (ed. S. Ćurčić). New Haven, CT: Yale University Press, ss. 340-341.

[278] S. Pekak (2008), s. 94.; Krautheimer (1986), ss. 340-341.

[279] Bu görüşleri bir arada bulmak için bkz: D. Lange (1986). Theorien zur entstehung der byzantinischen kreuzkuppelkirche. *Architectura 16*, ss. 93-113.

[280] O. Wulff (1903). *Die Koimesis-kirche in Nicaea und Ihre Mosaiken*. Strasbourg: Heinz und Heinz, ss. 98- 108, 133- 138.

mimarisi içerisinde çözen görüşüne katılmışlardır.[281] Ancak başını Strzygowski'nin çektiği bazı araştırmacılar tipin kökeninin Anadolu dışında olduğunu iddia etmişlerdir. Strzygowski'nin Anadolu kilise mimarisini incelediği çalışmada, bu plan tipinin doğu kültürlerindeki haçvari mezar yapılarından kaynaklandığı, İran-Ermeni mimarisinin bu plan tipinin oluşumunu etkilendiği öne sürülmüştür.[282] Swift ve Schweinfuhrt ise Bizans kapalı Yunan haçı planının Roma mimarisindeki merkezi planlı yapılardan etkilenmiş olabileceğini iddia etmişlerdir.[283] Bunun yanı sıra, plan tipinin kökeninde Skripou'daki Panagia Kilisesi (873-874) gibi haçvari planlı, tonozlu bazilikaları bulan araştırmacılar da mevcuttur.[284]

Kapalı Yunan haçı planının kökeni dışında önemli bir alt başlık da çeşitlemeleridir. Bu plan tipi ilk olarak "iki serbest destekli" ve "dört serbest destekli" olarak ikiye ayrılmıştır.[285] Sonrasında iki serbest desteğe sahip yapıların "basit", dört serbest desteğe sahip yapıların "kompleks" olarak adlandırılabileceği düşünülmüş, yapıların destek sayılarının değil, naosun bema ile ilişkisinin göz önüne alınması gerektiği belirtilmiştir.[286]

Plan tipinin daha kapsamlı ve halen kabul gören bir tipolojisini ise Orlandos yapmıştır.[287] Orlandos'un sınıflamasına göre kapalı Yunan haçı plan şemasının alt tipleri şöyledir:

> *Kompleks tip (gelişmiş veya başkent tipi)*: Bu yapılarda naos kare veya kareye yakın dikdörtgendir. Merkezde sütunlarla desteklenen kubbe vardır. Haç kolları beşik tonoz ile örtülüdür. Doğu haç koluna bitişik olan bema ayrı bir birimdir, pastoforium hücreleri ise bağımsız birimlerdir. Apsis dıştan çok cepheli, içten yarım yuvarlaktır. Köşe odaları kare planlıdır ve odaların örtüsü, haç kollarından alçaktır.

---

[281] A. van Millingen (1912), *Byzantine churches in Constantinople, their history and architecture*. London: Mc Millan and Co. Ltd., ss. 4-9. ; C. Diehl (1925). *Manuel d'Art Byzantin*. Paris: A. Picard, ss. 96-100. ; N. Brunov (1932). Zur enforschung der byzantinischen baudenkmaeler. *Byzantinische Zeitschrift*, 32, ss. 49-62. ; J. Ebersolt (1934). *Monuments d'Architecture Byzantine*, Paris: Ernest Leroux, ss. 53, 55.
[282] J. Strzygowski (1903), ss. 132-157.
[283] P. Schweinfurth (1955). Zur bestimmung des bautypus der kreuzkuppelkirche. *Akten 9. Internationaler Byzantiner Kongress, Saloniki 1953*. I, s.50. ; E. H. Swift (1951). *Roman Sources of Christian Art*. New York: Columbia University Press, s. 36-48.
[284] F. W. Deichman (1937). *Versuch einer darstellung der grundrisstypen des kirchenbaues in frühchristlicher und byzantinischer zeit im morgenlande auf kunstgeographischer grundlage*, Halle: Konrad Triltsch, s. 50.
[285] A. Struck (1909). Vier byzantinische kirchen Argolis. *Athenische Mitteilungen 24*, ss. 189-235.
[286] G. Millet (1916). L'ecole grecque dans l'architecture byzantine. Paris: Ernest Leroux, ss. 55-56.
[287] S. Pekak (2008), s. 96.

Yarı kompleks tip (Basit veya Taşra tipi): Bu tipte, doğu haç kolu doğrudan apsisle birleşmekte, doğu köşe odaları ve pastoforium hücreleri tek bir örtü ile kaplanmakta, kubbeyi taşıyan doğu desteklerin dışında, doğu haç kolu ile pastoforium hücreleri arasında kapılar yer almaktadır.

Basit dört destekli tip (Taşra): Bu tipte, kare veya kareye yakın dikdörtgen bir şema içine bir haç oturtulmakta, doğu duvara ise doğrudan apsis yerleştirilmektedir.

İki destekli tip: Bu plan tipinde merkezi kubbe batıda iki sütun veya paye üzerine, doğuda apsisin köşe duvarları üzerine oturmaktadır.

Orlandos'un tipolojisinin temelde "dört destekli" ve "iki destekli" tip olmak üzere iki ana tipe ayrıldığı görülmektedir. Bununla birlikte kapalı Yunan haçı plan şemasının "altı destekli" olanları da bulunmaktadır. Bu plan tipinde Latin haçı şeklinde batı haç kolu daha uzundur ve naos bu sebepten uzunlamasına dikdörtgendir. Batı haç kolu uzun olduğu için, kubbeyi taşıyan dört serbest destek dışında, bunların batısında iki serbest destek daha eklenmiştir. Bu tip "uzunlamasına kapalı Yunan haçı planı" ya da "genişletilmiş kare içinde haç" olarak adlandırılmaktadır.[288]

Ayazin A Kilisesi ve Kıyır Ali'nin İni Kilisesi planlarından da açıkça görülebildiği gibi altı destekli uzunlamasına Yunan haçı tipinde yapılardır. Bu tipin En erken örnekleri Kıbrıs'ta iki yapıda karşımıza çıkar. Bunlar 10. yüzyılın sonlarına tarihlenen Hagios Philon Kilisesi ve 12. yy yapısı Hagio Georgios Kilisesi'dir. Bu örneklerde orta nef uzatılmış olmakla birlikte dört destek kullanılmıştır. Her iki yapıda da kubbeyi taşımak üzere örme payeler bulunur.[289]

Bu plan tipin altı destekli örnekleri ise daha çok Rodos, Midilli ve Girit'te belgelenmiştir.[290] Son yıllarda yapılan çalışmalarda bu plan tipi içerisinde değerlendirilen yapıların Anadolu'da da bulunduğu görülmektedir. Likya'daki 11. yüzyıl sonu 12. yüzyıl

[288] C. Mango ve I. Sevcenko (1973). Some churches and monasteries on the southern shore of the Sea of Marmara. *Dumbarton Oaks Studies*, Vol. 27, s. 238-240, fig.20.
[289] S. Curcic (2000). *Middle Byzantine architecture on Cyprus: Provincial or regional?*. Nicosia: The Bank of Cyprus Cultural Foundation, s. 16, fig. 10a ve 10b.
[290] S. Aksöyrek (2009). *Zeytinbağı (Tirilye) Kemerli (Panagia Pantobasilissa) Kilise*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, s. 138, Lev 130e.; Rodos'da Panagia (13. yüzyıl) ve Hg. İoannes (12-13. yüzyıl) kiliseleri, Midilli'de Koimesis Kilisesi (13. yüzyıl) ve Girit'te Mikri Episkopi Hristos Soteros kilisesi (14. yüzyıl) bu tipin örneklerindendir.

başına tarihlenen Kisleçukuru Manastırı kilisesinin bu tipte olabileceği değerlendirilmiştir.[291] Zeytinbağı (Tirilye) Kemerli Kilise de (Panagia Pantobasilissa) ilk olarak altı destekli tip içerisinde değerlendirilse de[292] yapılan son çalışmalar narteks-naos ayrımının sütunlarla sağlandığı için altı destekli olarak yorumlandığı, aslında basit dört destekli tip içerisinde değerlendirilmesi gerektiğini göstermiştir.[293]

Ayazin'in 40 km kuzeydoğusundaki Başara'da gerçekleştirilen kazılar sonucunda temel seviyesinde ortaya çıkarılan iki kilise de "uzunlamasına kapalı Yunan haçı" planlarıyla Ayazin A ve Kıyır Ali'nin İni kiliselerine benzemektedir. Bu kiliselerden Güney Kilise, batı yönündeki iki fazladan destek ile altı destekli tip görünümündedir; Kuzey Kilise'de de fazladan iki destek bulunmakla birlikte bunlar batı duvarına bitişik payandalar şeklindedir.[294] Başara kiliseleri aslında bazilikal planlı yapılar olup en erken 10. yüzyılda kapalı Yunan haçına dönüştürülmüşlerdir. Bu iki kilise dışında bölgedeki Amorium Aşağı Kilise[295] ve Uşak Selçikler'deki kilise[296] de dönüştürülmüş kubbeli yapılardır ve dikdörtgen bir naosa sahip olmaları ilk evrelerinden kaynaklanmaktadır. Bu noktada Ayazin A ve Kıyır Ali'nin ini kiliseleri için, planlanmış bir şekilde kapalı Yunan haçı olarak inşa edilmiş olmalarıyla birlikte, yakın çevrelerindeki yapıların mimarisinden etkilenmiş olabilecekleri, bu yüzden uzunlamasına bir naosa ve altı desteğe sahip oldukları düşünülebilir. Buna ek olarak uzunlamasına planın, galeri katı pek mümkün olmayan kaya mimarisinde alan kazanmak adına tercih edilmiş olabileceği de söylenebilir.

Konumuz olan bu iki kapalı Yunan haçı planlı kilisenin yukarıda saydığımız dönüştürülmüş kiliselerle bir ortak özelliği de bemanın doğu haç kolunu kapsaması ve doğrudan apsisle birleşmesidir. Doğu haç kolunun doğrudan apsisle birleşmesi, Orta Anadolu'daki Orta Bizans'a ait başka kare içi haç planlı yapılarda da gözlenmektedir. Bunlar Alakilise, Değle'deki 35 No'lu Kilise, Çet Dağı ve Fisandon'daki kiliseler ve

[291] A. Tiryaki (2007). Kisleçukuru manastırı, Antalya'nın Doyran Beldesi'nde bir ortaçağ yapı topluluğu. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, s. 142.
[292] Mango ve Sevcenko (1973), ss. 238-240.
[293] Aksöyrek (2009), s. 187.
[294] A. O. Alp (2010). Eskişehir Başara Köyü kazılarında bulunan Bizans dönemi kiliseleri. *XIII. Ortaçağ ve Türk dönemi kazıları ve sanat tarihi araştırmaları sempozyumu bildirileri. 14-16 Ekim 2009*. İstanbul: Pamukkale Ü. Sanat Tarihi Bölümü Yayınları, s. 21-30.
[295] E. A. Ivison (2007). Amorium in the Byzantine dark ages (seventh to ninth centuries). *Byzantium, Pliska, and the Balkans*. (ed. J. Henning). Germany: Walter de Gruyter, s. 51.
[296] N. Fıratlı (1972). Uşak-Selçikler kazısı ve çevre araştırmaları. Türk Arkeoloji Dergisi XIX-II, ss. 111-118

Çanlı Kilise'dir. Tiryaki bu kiliseleri değerlendirerek Anadolu'da bu özelliğin 11. yüzyıl itibariyle kullanılmış olabileceğini dile getirmiştir.[297]

Ayazin A Kilisesinin apsisleri, dıştan çokgen (beş veya yedi kenarlı) apsisli Konstantinopolis yapılarından veya genellikle dıştan üç kenarlı olan Yunanistan'daki kilise apsislerinden farklı olarak, içten ve dıştan yarım yuvarlaktır. Bununla birlikte yaklaşık 200 cm. yükseklikten apsisleri kat eden silmenin alt bölümü dikine silmelerle kademelendirilmiştir. Bu kısım büyük oranda zarar görmüş olmakla birlikte bu özellik kalan izlerden anlaşılmaktadır. Kubbe kasnağının üzerinde de, oldukça yüzeysel işlenmiş -belki de yarım kalmış- pencere ya da niş imitasyonları vardır. Bunlardan kuzeydekinin kemer aynası içbükey olarak işlenmiştir. 12.yy'dan itibaren özellikle Konstantinopolis yapılarında cephelerin, pilastrlar, kör kemer ve nişlerle hareketlendirildiği bilinmektedir.[298]

Kappadokia bölgesindeki pek çok kayaya oyma kapalı Yunan haçı planlı kilise olmasına rağmen bunlar dört ya da iki destekli basit tipte yapılardır.[299] Ayazin A ve Ali'nin İni kiliseleri gibi duvar mimarisini birebir yansıtmaya çalışmaktansa resim programına yönelik tasarlanmışlardır. Hemen hepsinde templon apsis hizasında yer alırken Phrygia'daki bu iki örnekte doğudaki payeler arasında uzanmaktadır ve böylece apsis önünde geniş bir bema bölümü oluşturmaktadır. İki yapı da herhangi bir resim içermediğinden yine Kappadokia Bölgesi yapılarıyla karşılaştırmak mümkün olmamıştır.

İki yapıda da günümüze ulaşmış duvar resmi bulunmadığı gibi daha önceleri var olduklarına dair herhangi bir iz de yoktur. Bu durum yapıların resim programı ihtiyacı için değil, dönemin hakim mimari tipinin kaya yapısına aksettirilmesi, böylece imparatorluğun genel dini yapısıyla ilişki kurulması amacına yönelik inşa edildiğini düşündürmektedir. Her iki yapının da çevresinde pek çok kilise bulunmasından bölgelerinde kalabalık bir cemaatin varlığından söz etmek olasıdır. Bu durumda yapıların geniş bir kitleye yönelik olarak resmileşmiş dini otoritenin göstergeleri olarak inşa edilmiş olmaları ihtimalini düşünmek gerekir. Özellikle Ayazin A Kilisesi Phrygia

[297] Tiryaki (2007), s. 150.
[298] Krautheimer (1986), s. 379.
[299] S. Kostof (1989). *Caves of God Cappadocia and its churches*. New York: Oxford University Press.; M. Restle (1978). *Studien zur Früchbyzantinischen Architektur Kappadokiens*. Wien: Verlag der Osterreichischen Akademia der Wissenschaften.; Y. Ötüken (1987). *Göreme*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları. ; Ötüken (1990). *Ihlara Vadisi.* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları. ; E. Akyürek (1998). Kappadokia'daki Bizans. *Kappadokia*. (ed. M. Özen). İstanbul: Ayhan Şahenk Vakfı, ss. 194-225

bölgesinde görülmemiş bir şekilde dış cepheden de mimarisini yansıtacak şekilde işlenmiştir ki, bu durum düşüncemizi desteklemektedir.

Kıbrıs, Ege Adaları, Lykia, Bithynia ve Phrygia'da örneklerini bulduğumuz bu plan tipinin belli bir yere özgü olmadığı açıktır. Curcic de, kare içi haç planının değişik varyasyonlarına birkaç bölgede rastlandığına ve belli bir yere özgü olmadığına dikkat çekmiştir.[300] Bu örneklerin 11-14. yüzyıllar arasına tarihlendiği göz önüne alırsak bu plan tipi için kesin bir tarihlendirme yapmak da mümkün görünmemektedir. Bununla birlikte zaman aralığını bölge için 11. yüzyıl başı ile 13. yüzyıl başı arasında daraltmak mümkündür. Bölgenin 12. yüzyıl sonu itibariyle tamamen Türklerin eline geçmesi ve nüfusun hızla yer değiştirmesi bölgede bu ölçekte kaya kiliselerinin inşasını güçleştirmektedir.

4.1.6. Kilise Kompleksi (Tip 6)

Bu tipe dair tek örneğimiz Kırkinler Kaya Kilisesi Kompleksi'dir. Kayaya oyma iki kat, kaya üzerinde de bir kat olmak üzere üç katta kaya yapıları bulunur. Alt kat, girişleri doğu cephede olan, birbirleriyle bağlantısı olmayan birisi kilise olmak üzere üç büyük mekân içerir. Orta katta tüm kayalığa yayılan, birbirlerine bağlı kiliseler, odalar ve mezarlar içmektedir. Kayalığın üzerinde ise mezarlar, dikdörtgen ve daire formunda ağızları olan sarnıçlar, suyolları ile birbirlerine bağlı havuzcuklar ve nişler bulunmaktadır. Alt kattaki kilise doğu batı doğrultusunda dikdörtgen planlı, nerteksli ve tonoz tavanlı olup, kuzey-güney doğrultusundaki narteksi düz tavanlıdır. Buradan naosa geçilir. Naosta batı duvarında iki, kuzey duvarında dört ve güney duvarında üç adet yuvarlak kemerli niş görülür. Doğu duvarındaki apsisi yarım daire formundadır. Orta kat dini bir kompleks görünümündedir. Bu alandaki dört adet kilise ve bir adet şapel bulunmaktadır. Kayalığın batısına doğru birbirine ve kiliselere bağlanarak devam eden mekânlar ise kiliseleri birbirine bağlayan odacıklar ve koridorlardır.

Bu yapı kompleksi çok bölüntülü oluşuyla her ne kadar akla bir manastır yapı topluluğu olabileceği düşüncesini getirse de yapıyı manastır olarak değerlendirmek güçtür. Bununla birlikte Kırkinler Kaya kompleksinin Bizans öncesi dönemlerde de yerleşim birimi olarak kullanıldığını belgeleyen bulgular mevcuttur. Bölgedeki pek çok

[300] Curcic (2000), s. 16.

yerleşimde olduğu gibi öncesinde var olan mekânları, Bizanslıların kendi yaşam biçimi ve inancı doğrultusunda yeniden kurguladıkları düşünülebilir. Mevcut durum, bu kadar içiçe olması nedeniyle dinsel içeriği ağır bir yaşam biçimi sürdüren grupların yaşamış olabileceğini de düşündürür.

Yapı, bu komplike mimarisiyle bölgedeki diğer örneklerden farklılaştığı gibi, süsleme öğeleriyle de çok farklı bir kimlik taşımaktadır. Kompleksin içerdiği mekânların özellikle kilise ve şapel işlevi taşıyanların duvarlarında ve tavanlarında kabartma tekniği ile yapılmış Bizans sanatında görmeye alışık olmadığımız haçlar vardır. Bu haçlar arasında bir grup, Latin haçı formunda olup, kolların kesiştiği kısmın daire içine alındığı tiptedir. Bazı örneklerde, alta uzanan kol üzerinde, eşit olarak iki yana doğru kısa kolların eklenmiştir. Daire içine alınan haçların bir grubunda ise kollar eşittir ve daire içinde kalacak şekilde biçimlendirilmiştir. Daire ve dörtgenler içerisine alınan bu çeşit haçlar akla kopt haçı olarak bilinen ve Mısır'ın Hıristiyanlık öncesi dönemlerinden kalma bir haç tipiyle, Kelt ya da Norman haçı olarak bilinen kuzey Avrupa kökenli ve yine Hıristiyanlık öncesi dönemde de görülen haç tipini getirir. Bölgede Mısır ile bağlantılı bir topluluk bilinmemekle birlikte, Keltlerle bağlantılı bir topluluğun kısa süreli etkinliği söz konusudur.

Yapıyı detaylı bir şekilde incelemiş olan Uçkan, tarihi süreçle ilişkilendirerek Haçlı Seferleri sırasında Avrupa'dan gelen Frank ve Norman süvarilerini kumanda eden Norman Roussel de Bailleul'ün amaçlarına işaret eder. Roussel paralı asker olarak geldiği Anadolu'da bir krallık kurmaya karar vermiş ve Bizans'la çatışmaya girmiştir. Birkaç sene sonra 1078'de Roussel ölür ve olaylar sona erer. Uçkan bu dönemde bölgede kalan Normanların Kırkinler kayalığını ibadet amaçlı iskan etmiş ve kendi kültürlerine has bu haç tipleriyle kiliselerini süslemiş olabileceklerini dile getirmiştir.[301]

Buna ek olarak bizim söyleyebileceğimiz Normanlar ya da başka yabancı gruplar tarafından (bkz: Bu çalışmada Bizans Dönemi bölümü, Bizans Dönemi'nde mezhepler) bu yabancı süsleme öğelerinin eklenmiş olması ihtimalinin yanında, Kırkinler'de synthronon benzeri basamak ve kathedra bulunan bir apsis bulunması, Ayazin G Kilisesi'nde olduğu gibi (bkz: Bu çalışmada Tek nefli kiliseler) bu yapıyı da İkonoklast öncesiyle ilişkilendirmemizi sağlar.

[301] B. Y. Olcay Uçkan. Frigya (Phrygia) Bölgesi Kaya Mimarisinde Norman Sanatının İzleri. *1. Uluslararası Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu*, 25-28 Haziran 2007, İstanbul.

5. Sonuç

Kaya kiliseleri, Anadolu Hıristiyan mimarisinde önemli bir yere sahiptir. Tek mekânlı kiliselerden, anıtsal yapılara kadar çeşitlilik gösteren bu eserler, duvar yapılarına göre günümüze daha sağlam ve daha fazla sayıda gelebilmişlerdir. Bu bakımdan bulundukları bölgenin Hıristiyan mimarisini, süslemesini ve kültürünü yansıtan önemli örnekler olarak karşımıza çıkarlar.

Bu önemlerine rağmen Kappadokia bölgesi dışındaki kaya kiliseleri araştırmacılar tarafından fazla ele alınmamıştır. Zengin mimarisi ve süslemeli örnekleri ile dikkati çeken Kappadokia bölgesinin yanında başka bölgelerde de birçok kaya kilisesi ve bunlarla bağlantılı mekânların yer aldığı son yıllarda yapılan çalışmalarla ortaya çıkmaktadır. Anadolu'da bu açıdan özgün örnekler sunan bölgeler arasında Phrygia Bölgesinin özel bir yeri vardır. Bazı eserleriyle kısmen ele alınan bölge, barındırdığı farklı özellikteki kaya örnekleri ile Anadolu Hıristiyan mimarisi açısından oldukça önemlidir.

Kiliseler ölçek açısından geniş bir yelpaze sunarlar. Küçük ve orta ölçekli yapıların yanında, anıtsal bir duvar yapısı büyüklüğünde yapılar da bulunmaktadır. Büyük ölçekli bu yapıların dışında karşılaştığımız diğer örnekler de farklı plan ve süsleme özellikleri ile bölgenin Hıristiyan mimarisini anlamamızda kaynaklık etmektedir.

Dağlık Phrygia Bölgesi ilk çağlardan bu güne Anadolu'nun merkezinde yer almasına ve dört bir yanında baskın kültürler bulunmasına rağmen kendine has bir kültür geliştirmiş, Kuzey Avrupa'dan, Balkanlar'dan, Doğu Anadolu'dan çeşitli toplulukların göçleriyle kültürünü Akdeniz ve Orta Doğu coğrafyasına da yayabilmiştir. Bizans Dönemi boyunca mezhep çatışmaları ve savaşlarla, çeşitli grupların işgal, iskanı ve tehciriyle yüzleşmiş buna rağmen bölgeye adını veren Phryglerden miras aldığı kültürünü koruyabilmiştir.

Çalışmamız içerisinde elde ettiğimiz sonuçlardan birisi bu durumu çok iyi özetlemektedir: Phryg Dönemi'nden kalma pagan kültürünün bölgedeki heretik Hıristiyanlığı ne derecede etkilediği yaklaşık iki yüz yıldır tartışılırken İbrahim İnleri Kilisesi'nde bulunan Kybele esintili Meryem kabartması bu etkinin 11-12. yüzyıllara kadar sürmüş olabileceğini göstermektedir.

Kaya kiliselerinin ilk örneklerinin Erken Bizans Dönemi'ne kadar uzanmış olabileceğine dair tespitlerimiz de bölgenin kaya mimarisi geleneğinin Bizans

Dönemi'nde de kesintisiz sürdüğünü göstermektedir. İlk örnekler belki basit, tek nefli yapılar olsa da zamanla bazilikal, haç planlı, Kapalı Yunan haçı planlı yapılar da genel Bizans Mimarisi'nin kronolojisine paralel olarak ortaya çıkmış ve çeşitlenmiştir. Çalışmalarımız neticesinde bu çeşitliliğin mimari sınırları belirlenmiş ve ortaya kısa ve öz bir tipolojik sınıflandırma çıkmıştır. Buna göre Dağlık Phrygia Bölgesi'nde altı ana kaya kilisesi tipi belirlenmiştir. Bunlardan en fazla sayıda yapıyı kapsayan Tip 1'dir. Tek nefli yapıları altında toplayan bu tipin içerisinden çok fazla yapı olması çeşitliliği de beraberinde getirmiş ve Tip 1'in alt tipleri de tek mekanlı, ek mekanlı (keşiş odası, şapel, mezar), narteksli ve hem narteksli hem ek mekanlı yapılar halinde şekillenmiştir.

Araştırmamızda kiliselerin çeşitlerinin yanı sıra bölgedeki dağılımı da ortaya çıkmıştır. Dağlık Phrygia olarak tanımladığımız Afyonkarahisar, Eskişehir, Kütahya arasındaki kayalık arazinin ücra köşelerinde de yapılar bulunmakla birlikte kaya kiliselerinin yoğunlaştığı bölge Bizans Dönemi güzargahlarının kesiştiği Ayazin Kasabası çevresidir. Çoğu kez iddia edildiğinin aksine insanlar kaya yerleşimlerini ve kaya kiliselerini gözden uzak olmak için değil ekonomik ve coğrafi şartların, bunlara ek olarak yerleşik kaya mimarisi kültürünün gerekliliğince inşa etmiş ve kullanmışlardır.

Çeşitli tiplerde yapılmış bu eserlerin plan, iç ve hatta Ayazin A Kilisesi örneğinde dış cephe ve süleme bakımından dönemlerine ait karakteristikler taşıdığı ve aynı zamanda bazı yerel özellikler ihtiva ettikleri anlaşılmıştır. Yerel özelliklerin belirlenmesinde Kappadokia ve Lykaonia bölgeleri ile karşılaştırmalı değerlendirmeden faydalanılmıştır. Bu karşılaştırmaya göre benzerlikler görülse de Phrygia Bölgesi'nin kendine özgü bir kaya kilisesi mimarisi geliştirdiği anlaşılmıştır. Temel plan tipleri aynı olsa da litürjik gereksinimlerin farklılığı iç tasarıma da yansımış ve ortaya önemli farklılıklar çıkmıştır. Bunlardan birisi ve en dikkat çekeni Phrygia Bölgesi'nde templonun Kappadokia'dan farklı olarak apsis ile arasında bir bema bölümü oluşturacak şekilde öne yerleştirilmesidir. Kappadokia'da apsis aynı zamanda bema işlevi görürken Phrygia'da naosu daraltmak pahasına da olsa bu şekilde bir kullanım tercih edilmemiştir. Yine bu durumla ilgili bir diğer farklılık da çok küçük ve özensiz yapılarda dahi bemayı ayırmak adına yüksek, üç kemerli templonların tercih edilmesidir. Kappadokia ve Lykaonia'da ise çoğunlukla iki yandaki parapetlerden ibaret alçak templon ayrımı tercih edilmiştir.

Çalışmamız neticesinde yeni ortaya çıkan mimariyi kendine has bir şekilde kullanmak konusunda da farklılıklar olduğu anlaşılmıştır. İkonoklast dönem sonrası

Kappadokia bölgesinde kapalı Yunan haçı planının bir patlama yaşayıp değişik varyasyonlarda kiliseler inşa edilirken Phrygia Bölgesi aynı atılımı yaşayamamış, yalnızca iki adet kapalı Yunan haçı planlı yapı üretebilmiştir. Bu yapılarda Phrygia'ya özgü bir şekilde altı destekli tiptedir.

Yapıların süslenmesi konusunda da bölgenin "kaya kilisesi" denince ilk akla gelen duvar resimleri zenginliğinin çok gerisinde olduğu araştırmamızla kaydedilmiştir. Bununla birlikte -Kırkinler örneğinde olduğu gibi- kendine has dini ve estetik unsurlar içerdiği belirlenmiştir. Bazı küçük ve nispeten özensiz yapılarda dahi duvar resimleri bulunurken, bölgenin en görkemli yapılarında neredeyse hiç süsleme öğesi bulunmaması Novatianizm ve Paulikanizm gibi tasvirlerle barışık olmayan mezhepleri de barındırmış olmasıyla ilişkilendirilirse önemli bir özelliktir.

Bölgenin son derece karışık bir sosyo-kültürel tarihi olduğu çeşitli araştırmacılar tarafından dile getirilmiştir. Kaynaklarda Hıristiyanlığın hakim olduğu süre içerisinde bölgede pek çok mezhep ve etnik gruptan olduğundan bahsedilmektedir. Bununla birlikte bu grupların maddi dünyayla ilişkilerini açıklamanın yolu onların ürettiği eserleri -yani geride bıraktıkları kanıtları- incelemekten geçmektedir.

Bu ve bunun gibi konularda kaynakların yetersiz kaldığı noktalarda Dağlık Phrygia Bölgesi kaya kiliseleri sorulara cevap vermeyi beklemektedir. Bunun için de bu eserlerin anlaşılması ve korunması son derece önemlidir.

LEVHALAR

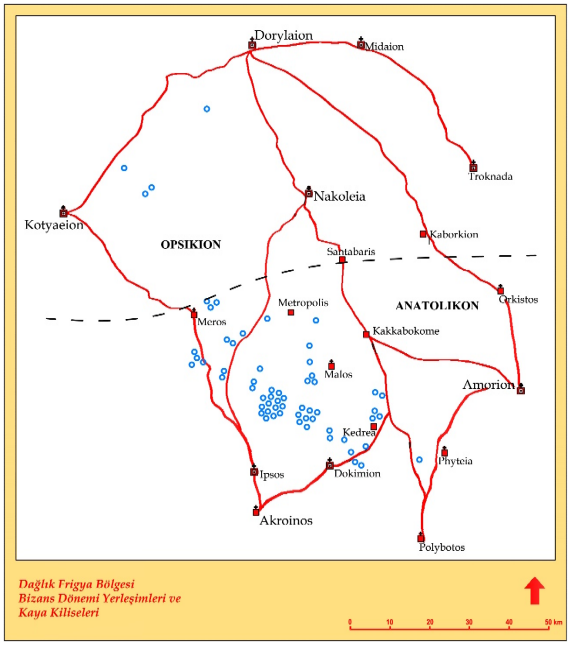

Bizans Dönemi yerleşimleri ve kaya kiliselerinin konumu

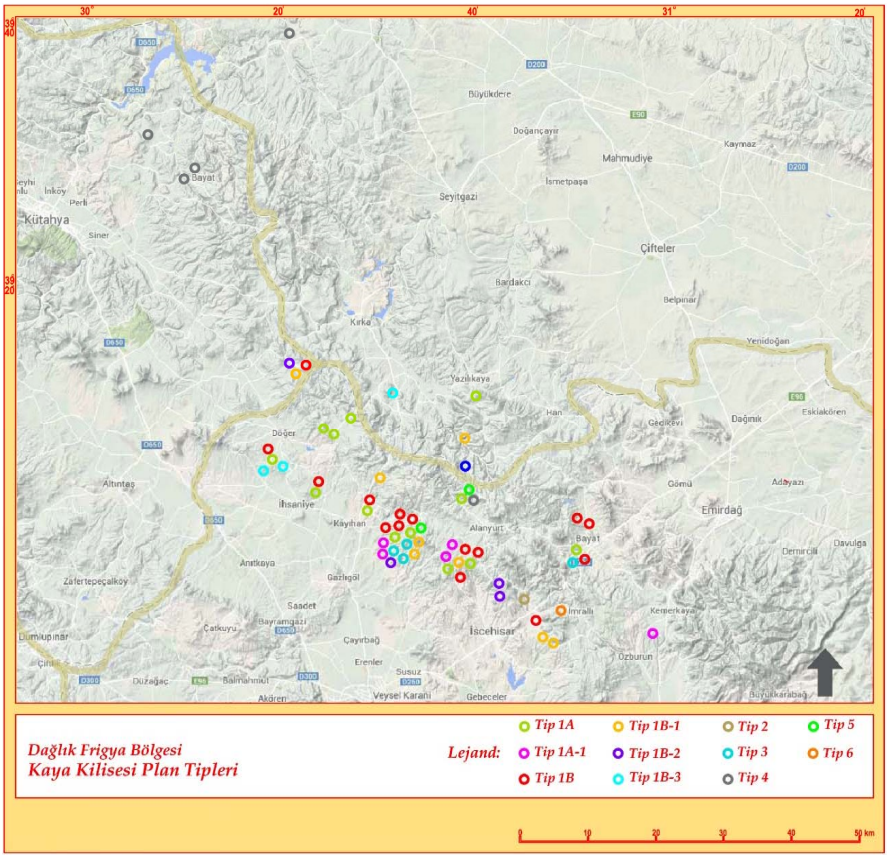

Plan tiplerinin bölgedeki dağılımı

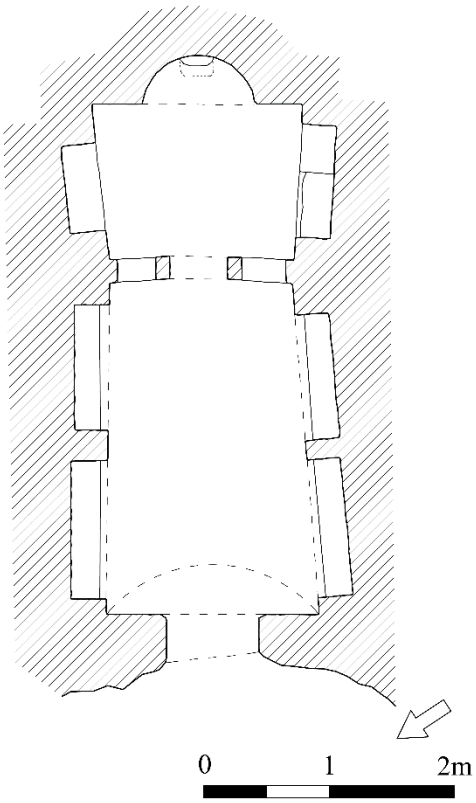

Resim 1: Eyerli Aşağı Kilise planı.

Resim 2: Eyerli Aşağı Kilise girişi.

Resim 1: Eyerli Aşağı Kilise templonu

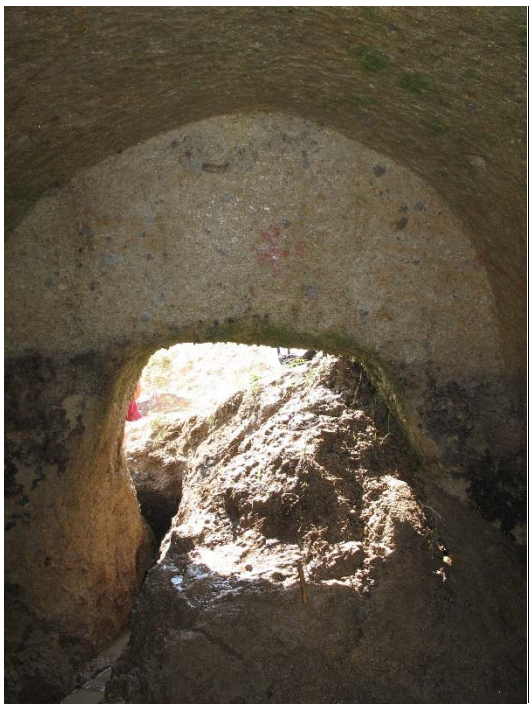

Resim 2: Eyerli Aşağı Kilise girişi.

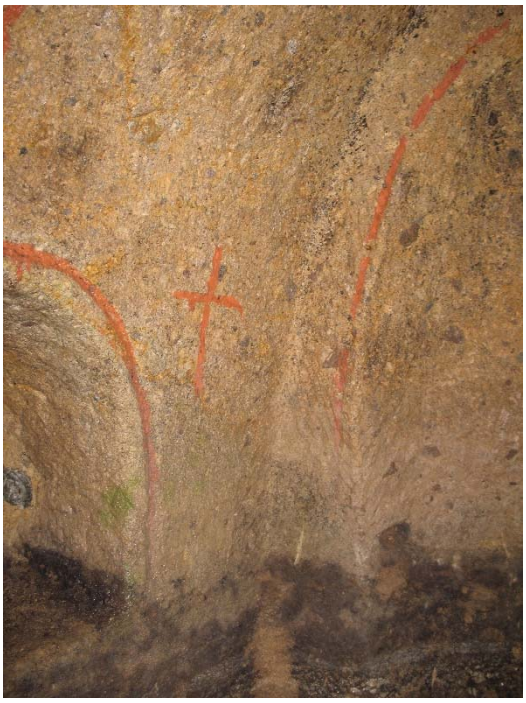

Resim 3: Eyerli Aşağı Kilise aşı boya süsleme.

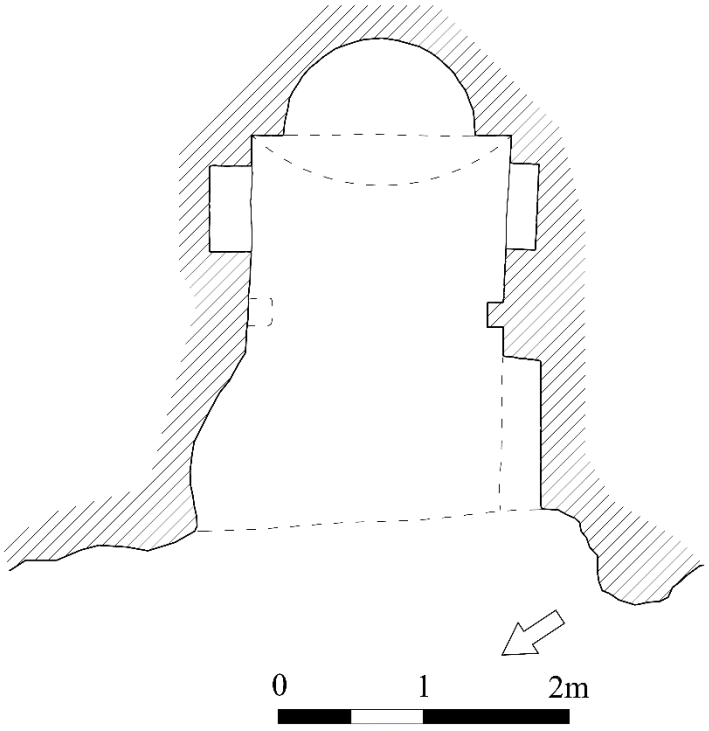

Resim 1: Eyerli Yukarı Kilise planı.

Resim 2: Eyerli Yukarı Kilise batıdan görünüm.

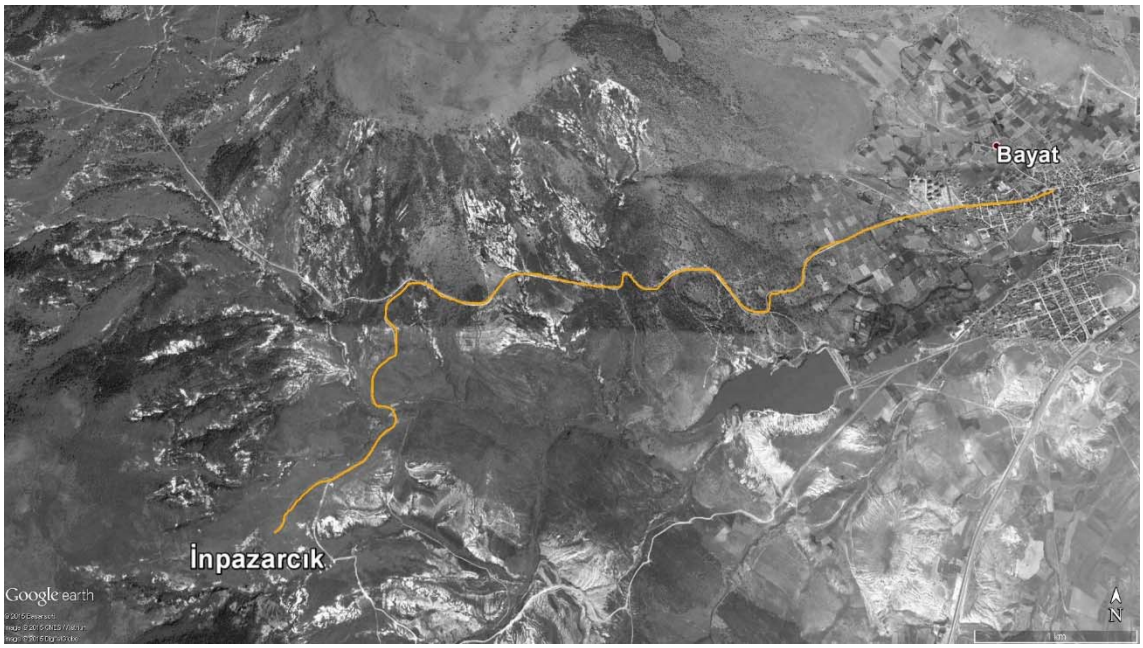

Resim 1: İnpazarcık Yayla kaya yerleşiminin konumu.

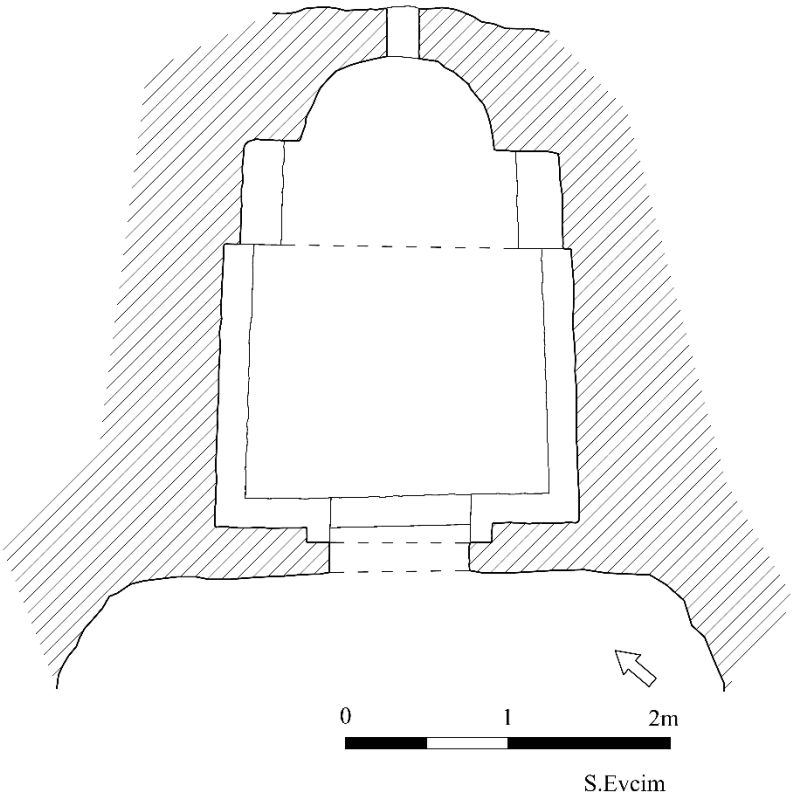

Resim 2: İnpazarcık Şapeli planı.

Resim 1: İnpazarcık Şapeli girişi ve naos.

Resim 2: İnpazarcık Şapeli apsisi.

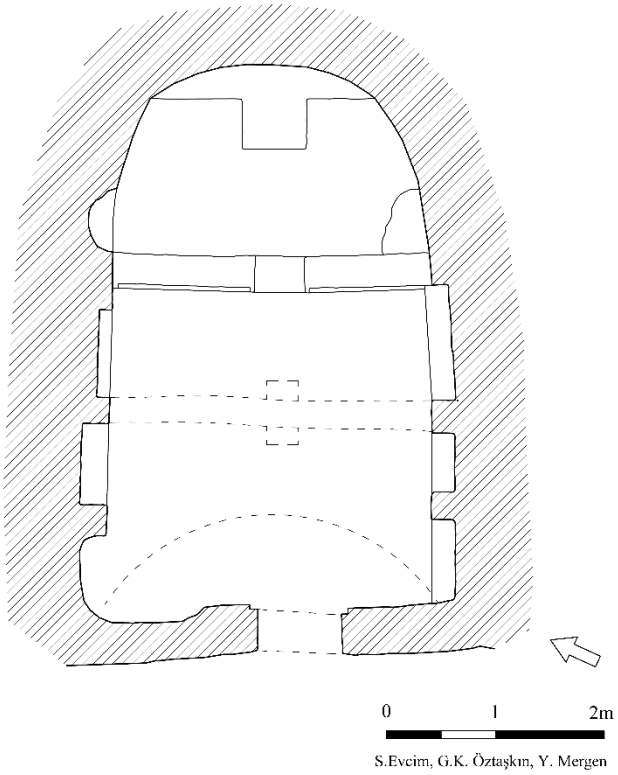

Resim 1: İnpazarcık Hamam İni Kilisesi planı.

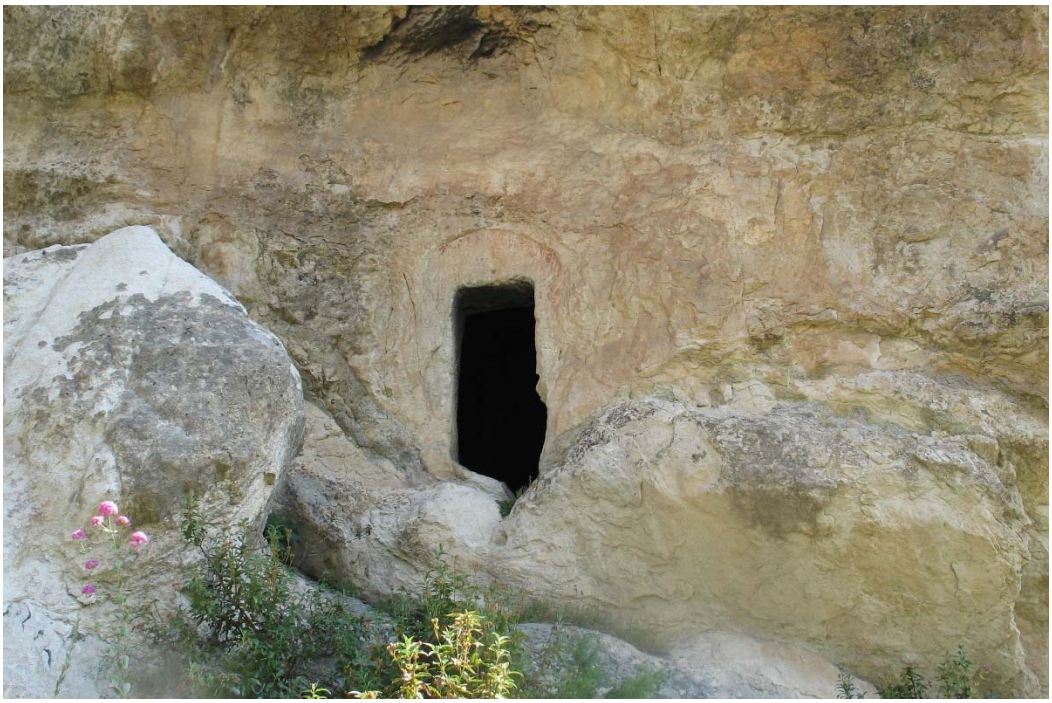

Resim 2: İnpazarcık Hamam İni Kilisesi girişi

Resim 1: İnpazarcık Hamam İni Kilisesi, bemadan naosa bakış.

Resim 2: İnpazarcık Hamam İni Kilisesi, girişin üzerindeki düzenleme.

Resim 1: İnpazarcık Hamam İni Kilisesi, naostan doğuya bakış.

Resim 2: İnpazarcık Hamam İni Kilisesi, girişteki melek tasviri.

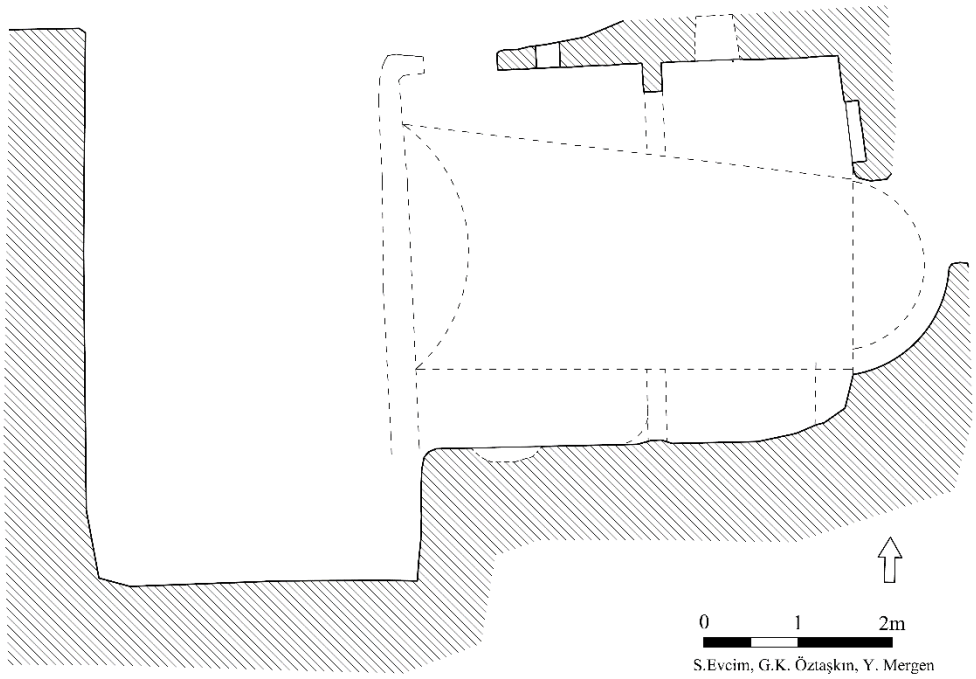

Resim 1: İnpazarcık Alaca İn Kilisesi planı.

Resim 2: İnpazarcık Alaca İn Kilisesi, apsis.

Resim 1: İnpazarcık Alaca İn Kilisesi, apsisten batıya bakış

Resim 2: İnpazarcık Alaca İn Kilisesi, Çarmıhta İsa sahnesi

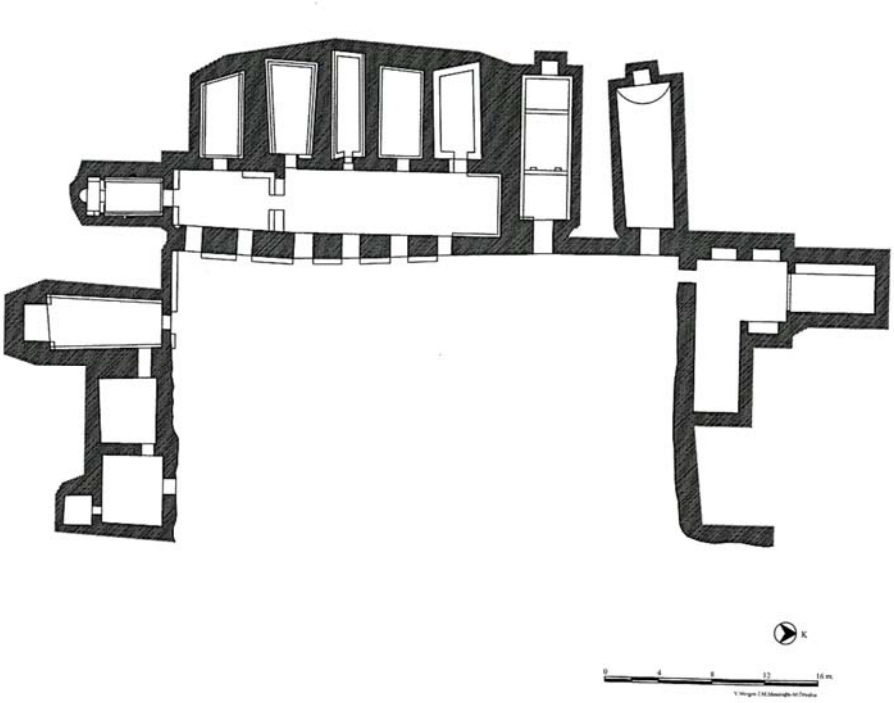

Resim 1: Yedikapılar Manastırı

Resim 2: Yedikapılar Manastırı Kilisesi, naostan doğuya bakış

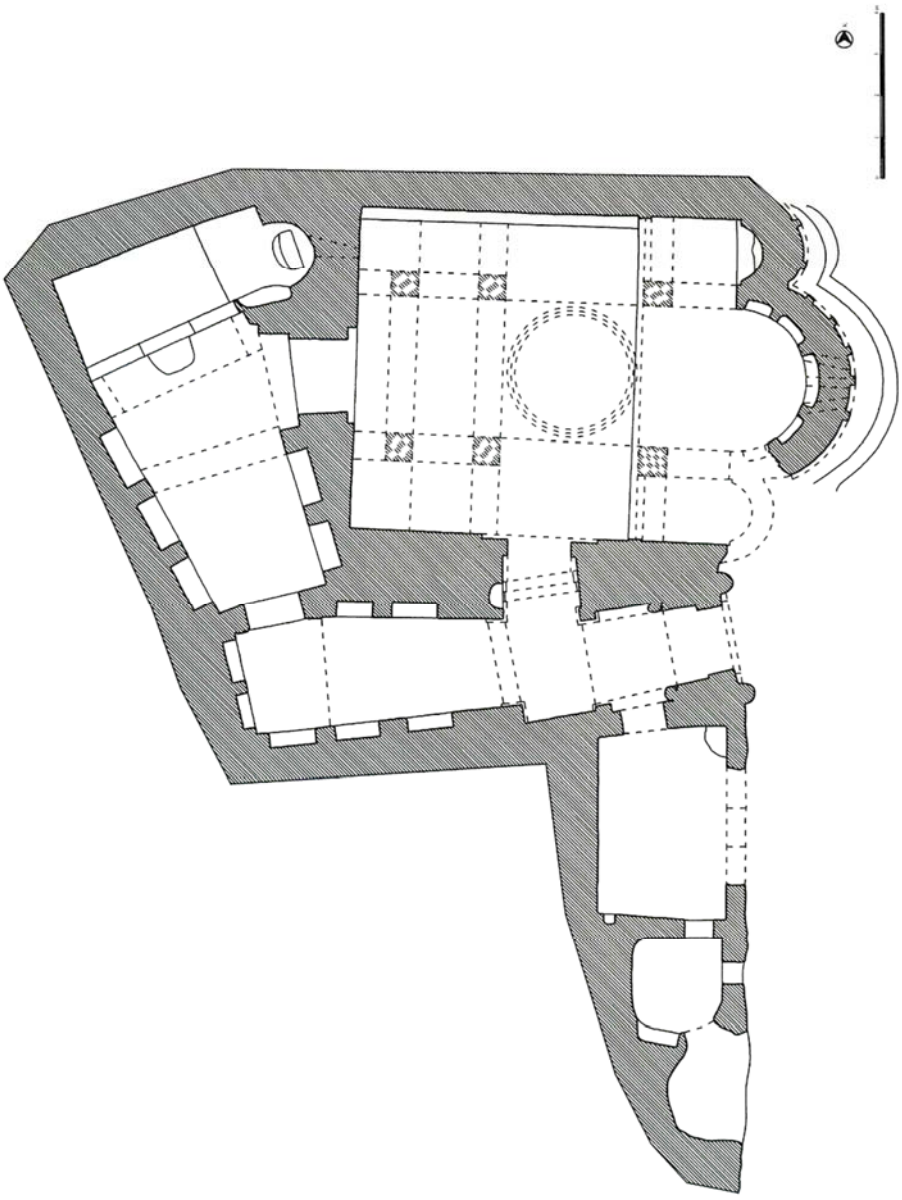

Resim 1. Ayazin A Kilisesi

Resim 1: Ayazin A Kilisesi batı cephe

Resim 2: Ayazin A Kilisesi kubbeler

Resim 1: Ayazin A Kilisesi kubbe ve apsis

Resim 1: Ayazin A Kilisesi giriş

Resim 2: Ayazim A Kilisesi, nişler

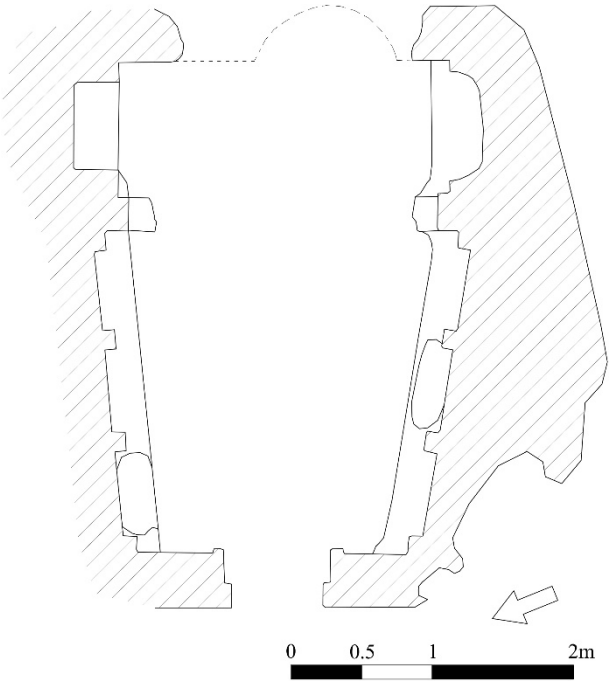

Resim 1: Ayazin B Kilisesi planı

Resim 2: Ayazin B Kilisesi doğuya bakış

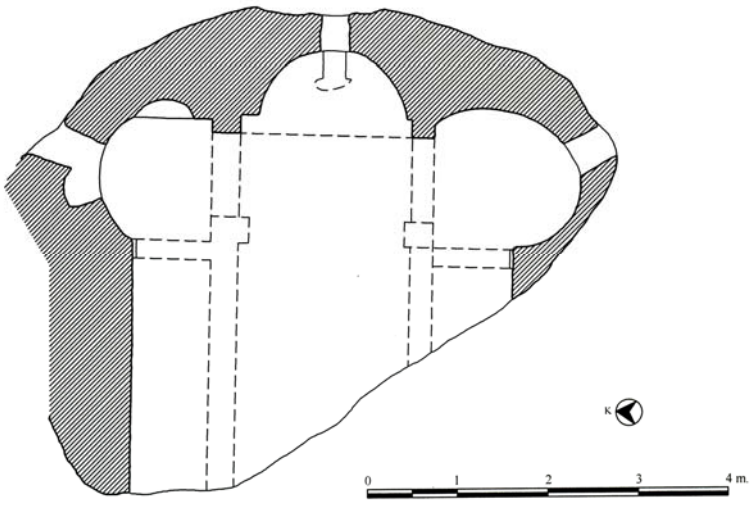

Resim 1: Ayazin C Kilisesi planı

Resim 2: Ayazin C Kilisesi batıdan görünüm

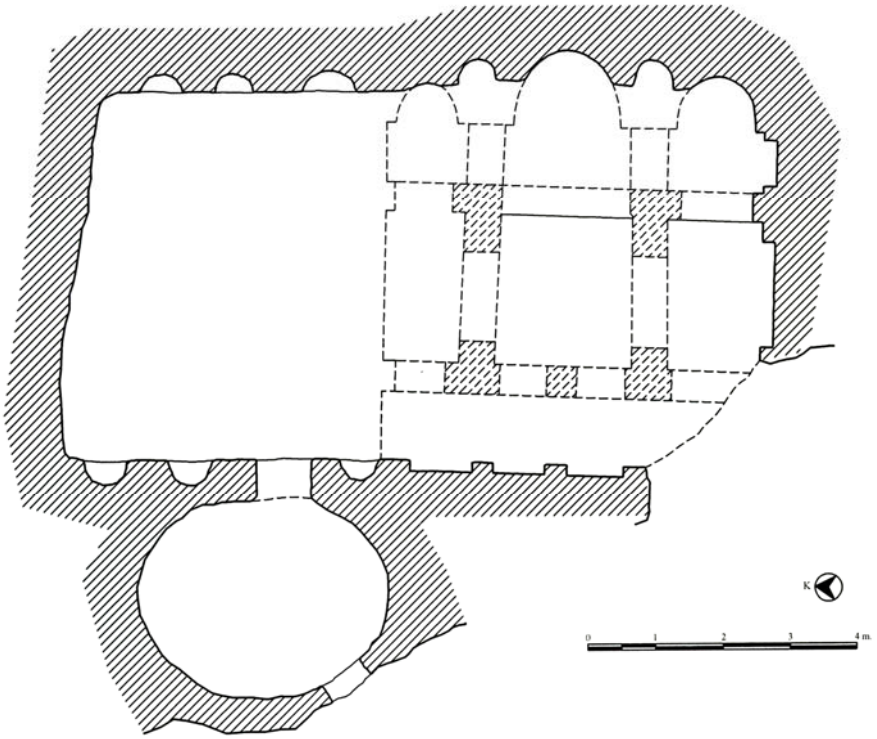

Resim 1: Ayazin D Kilisesi Planı

Resim 2: Ayazin D Kilisesi naos

Resim 1: Ayazin D Kilisesi, narteks

Resim 2: Ayazin D Kilisesi, örtü sistemi

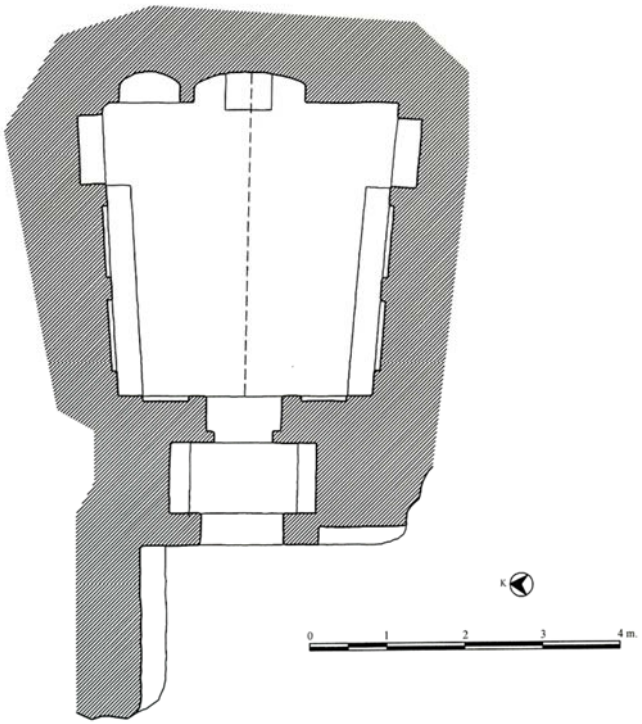

Resim 1: Ayazin F Kilisesi planı

Resim 2: Ayazin F Kilisesi, naos ve apsis.

Resim 1: Ayazin F Kilisesi, kutsal bilgelik tahtı.

Resim 2: Ayazin F Kilisesi, kuzey duvar nişleri.

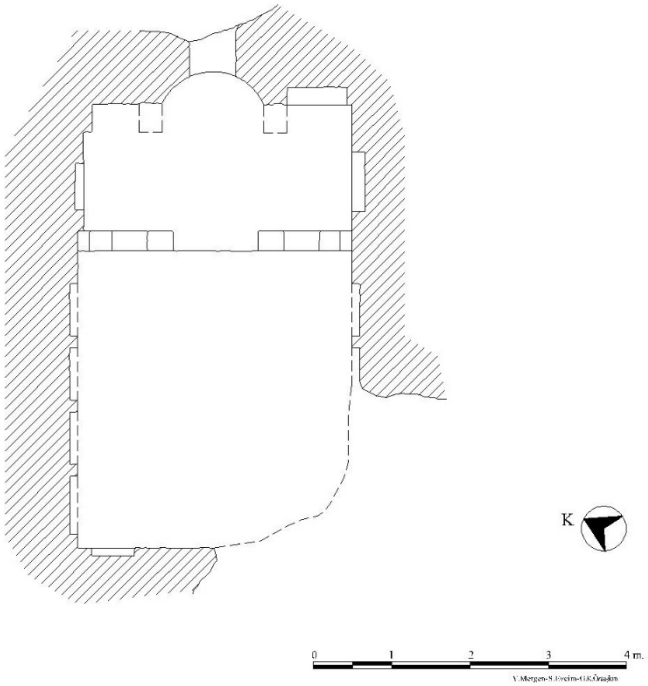

Resim 1: Ayazin Ballık Mevkii Kilisesi planı

Resim 2: Ayazin Ballık Mevkii, naos.

Resim 1: Ayazin Ballık Mevkii, aziz figürü

Resim 2: Ayazin Ballık Mevkii, kuzey duvar.

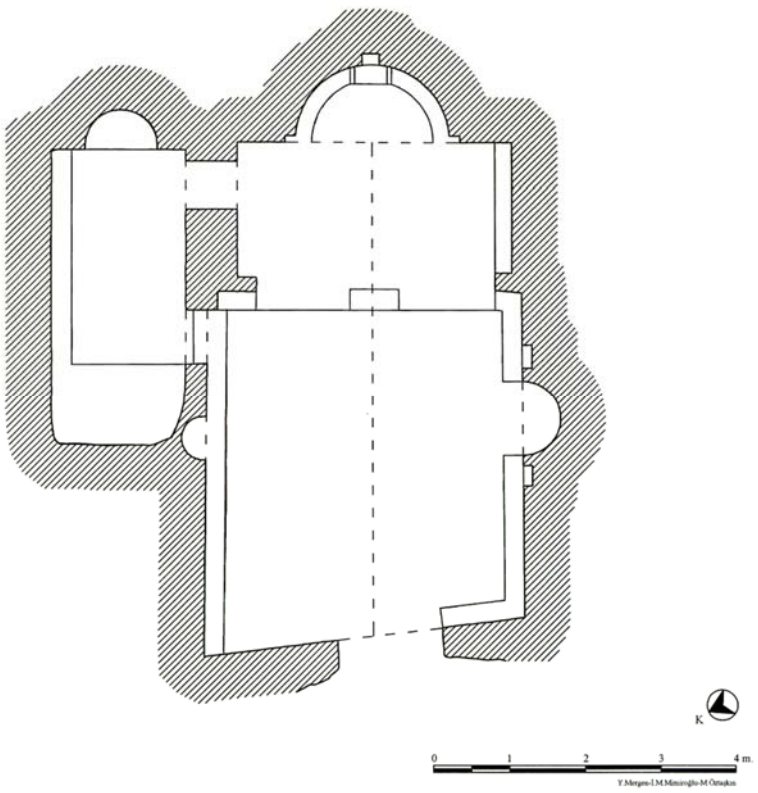

Resim 1: Ayazin G Kilisesi planı

Resim 2: Ayazin G Kilisesi, naos.

Ayazin G Kilisesi, apsis.

Resim 2: Ayazin G Kilisesi, templon kemerindeki bezeme.

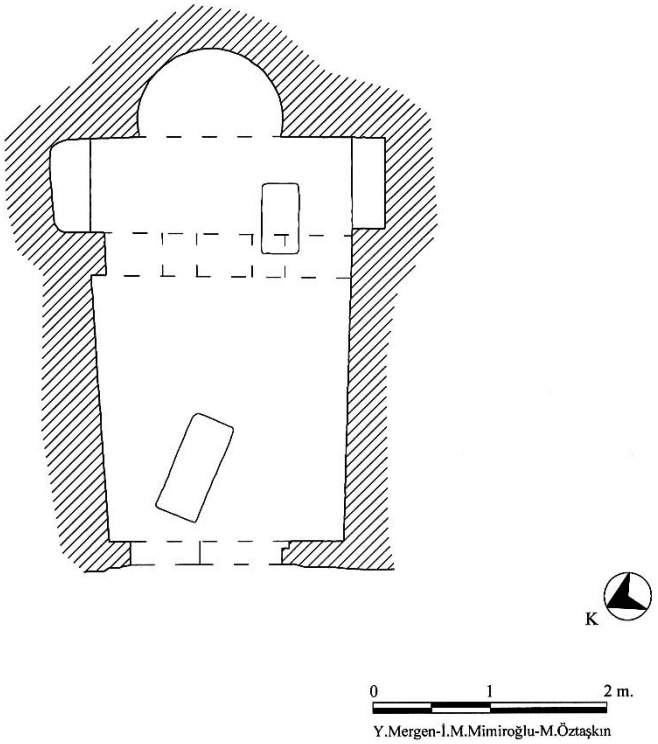

Resim 1: Ayazin H Kilisesi planı.

Resim 2: Ayazin H Kilisesi, templon.

Resim 1: Ayazin G Kilisesi, kuzey duvardaki figürler.

Resim 2: Ayazin G Kilisesi, Emmanuel İsa.

Resim 1: Ayazin III No'lu Kilise

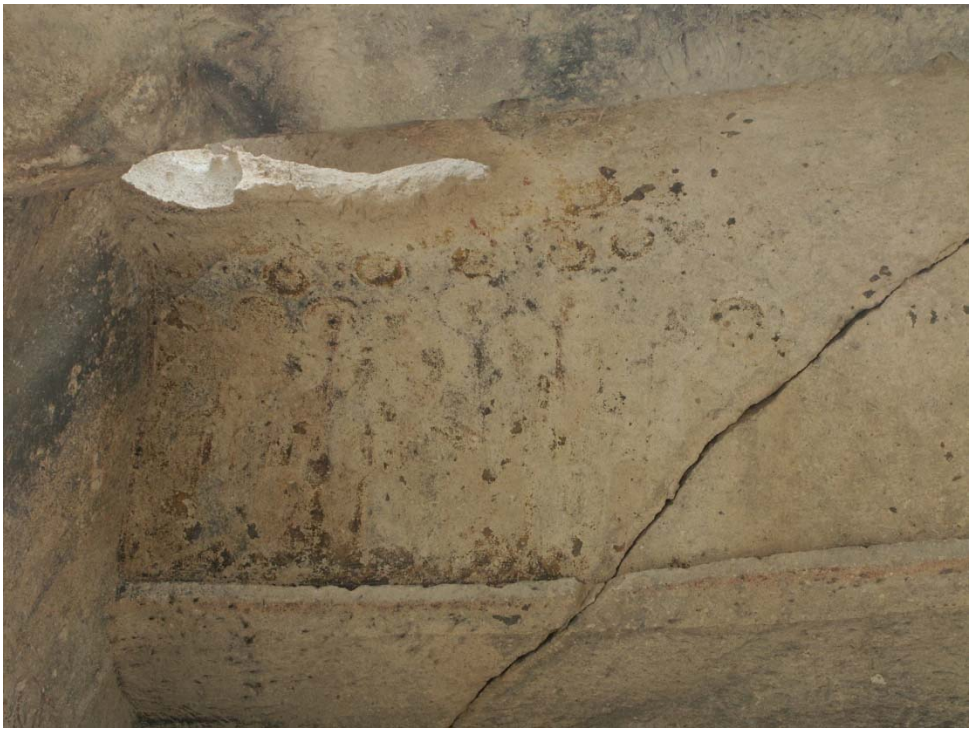

Resim 2: Ayazin III No'lu Kilise, tonozdaki azizler.

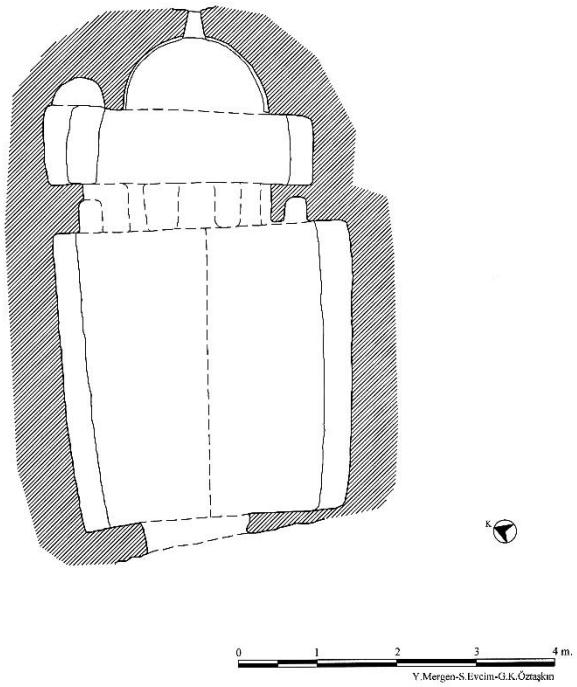

Resim 1: Ayazin Tuzambarı Şapel I planı

Resim 2: Ayazin Tuzambarı Şapel I, naos.

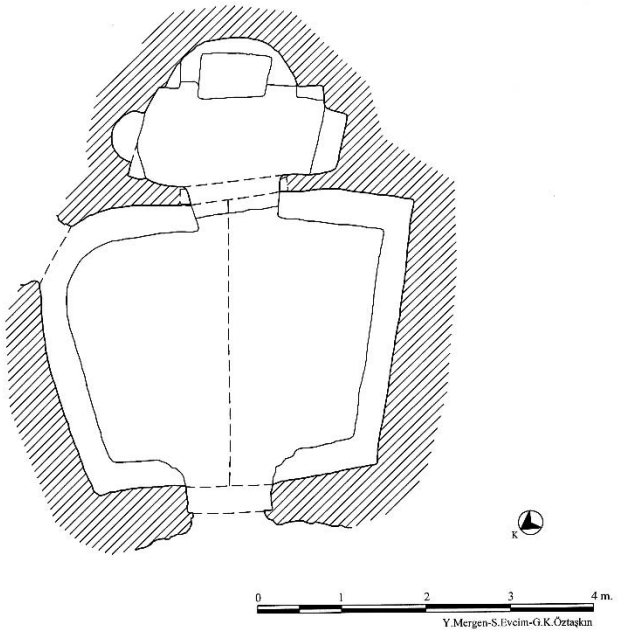

Resim 1: Ayazin Tuzambarı Şapel II planı

Resim 2: Ayazin Tuzambarı Şapel II, naos.

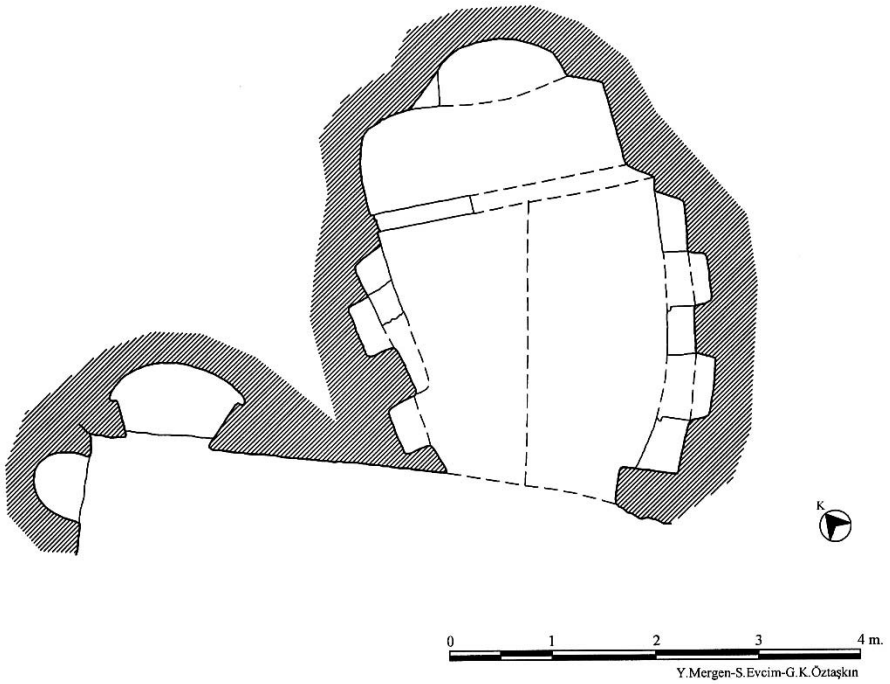

Resim 1: Ayazin Tuzambarı Şapel III planı.

Resim 2: Ayazin Tuzambarı Şapel III

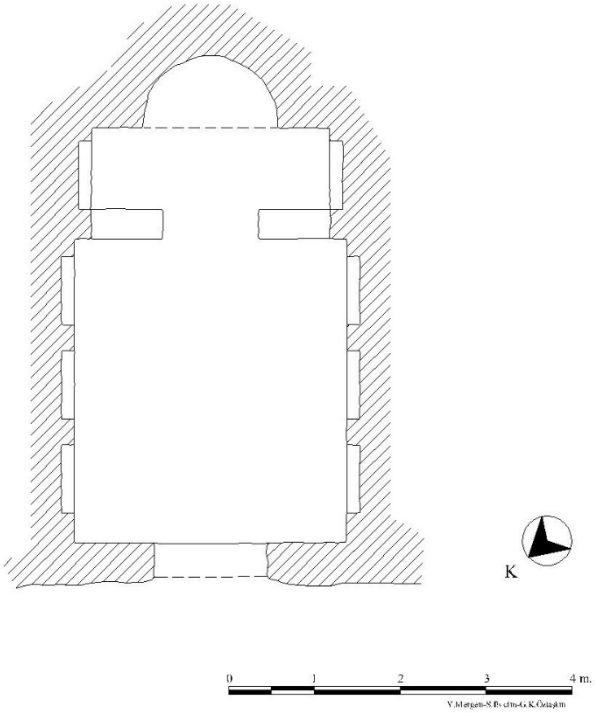

Resim 1: Ayazin Mustafa Gümüşkanat Evi Kilisesi planı

Resim 2: Ayazin Mustafa Gümüşkanat Evi Kilisesi, doğuya bakış.

Resim 1: Ayazin Veli Sarıosman Evi Kilisesi, doğuya bakış

Resim 2: Ayazin Veli Sarıosman Evi Kilisesi, batıya bakış

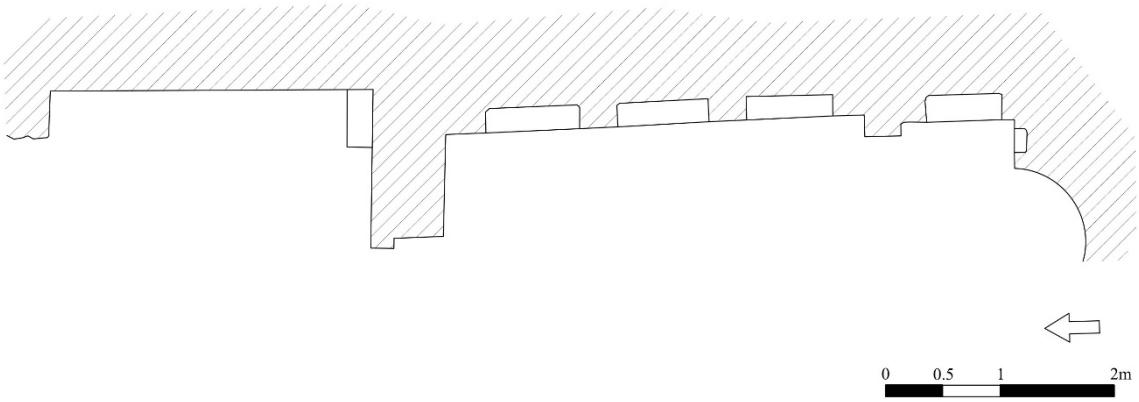

Resim 1: Ayazin Dinar Korusu Kilisesi planı

Resim 2: Ayazin Dinar Korusu Kilisesi

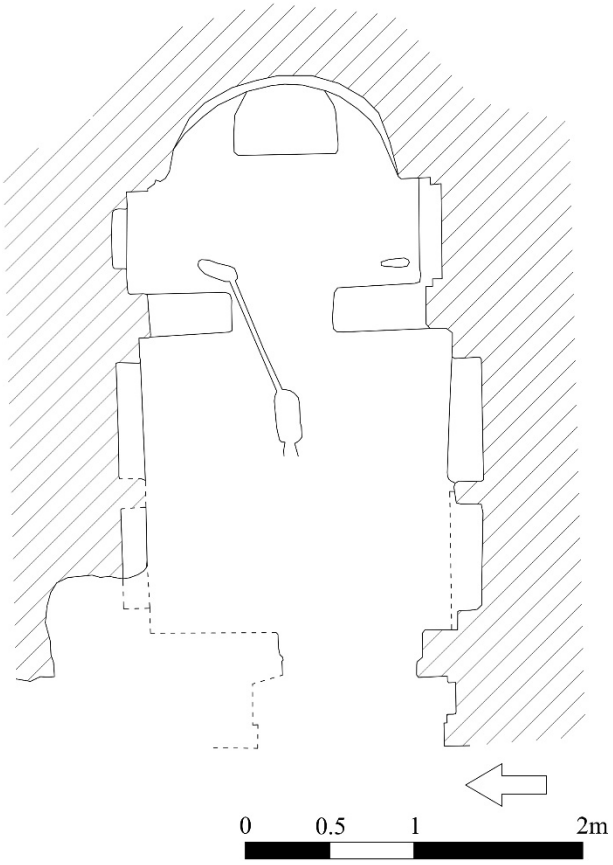

Resim 1: Çukurca İnler Kuzey Kilise planı

Resim 2: Çukurca İnler Kuzey Kilise, naos

Resim 1: Çukurca İnler Güney Kilise planı

Resim 2: Çukurca İnler Güney Kilise, batıdan bakış

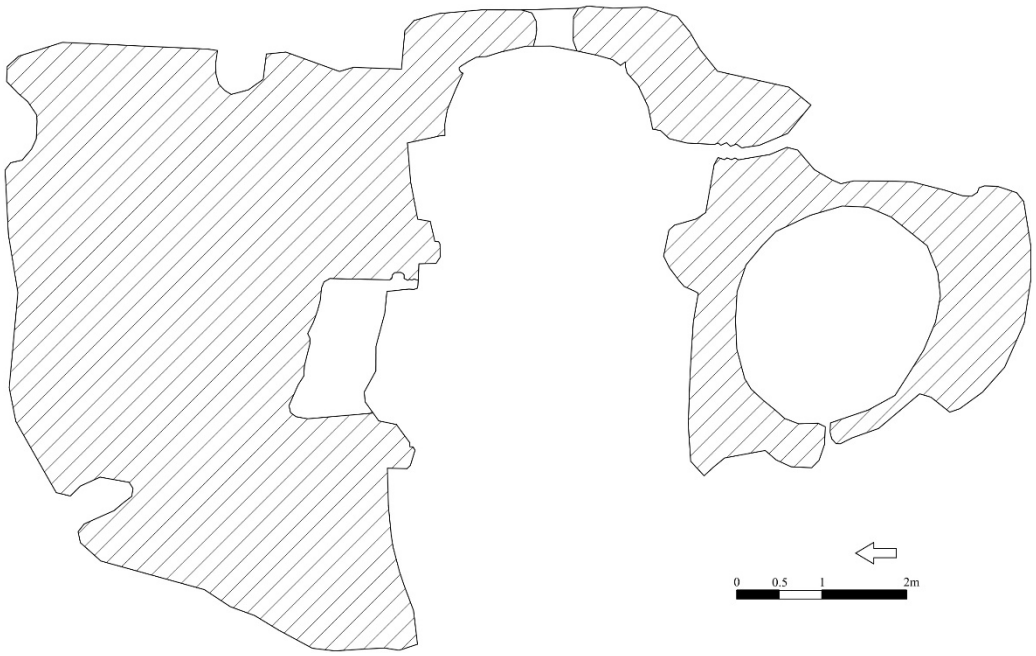

Resim 1. Kadıkaya Batı Kilise planı

Resim 1: Kadıkaya Batı Kilise, batıdan bakış

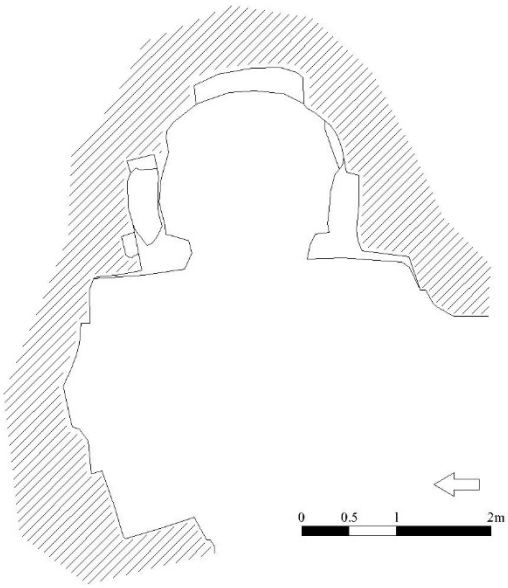

Resim 1: Kadıkaya Doğu Kilise planı

Resim 2: Kadıkaya Doğu Kilise, batıdan bakış

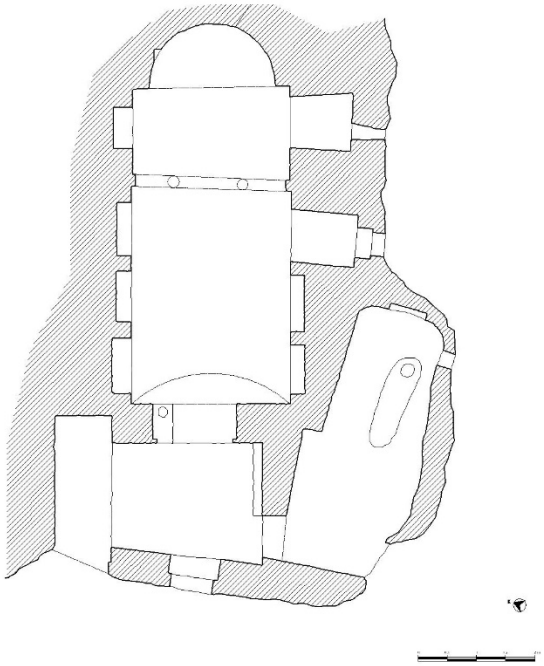

Resim 1: Kızkapanı I Kayalığı Kilisesi planı

Resim 2: Kızkapanı I Kayalığı kilisesi, naos

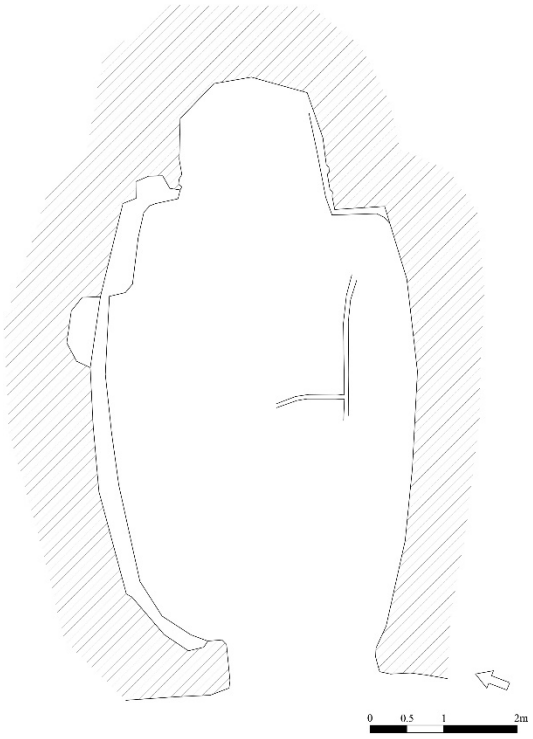

Resim 1: Urumkuş Aşağı Kilise planı

Resim 2: Urumkuş Aşağı Kilise, naos.

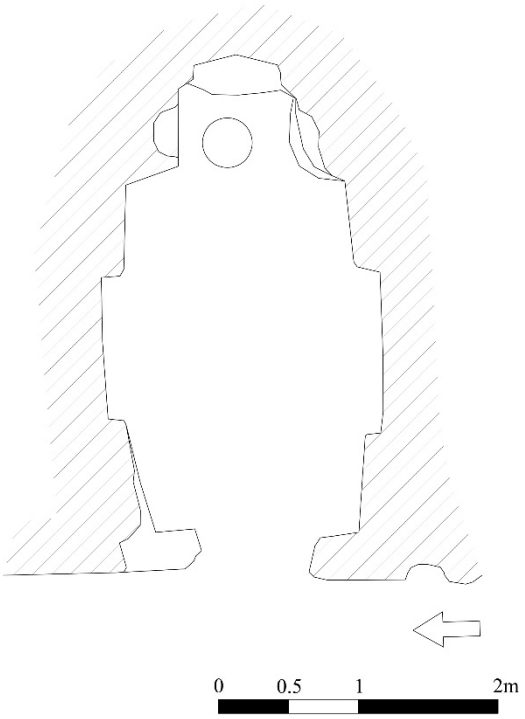

Resim 1: Urumkuş Yukarı Kilise planı.

Resim 2: Urumkuş Yukarı kilise, naos.

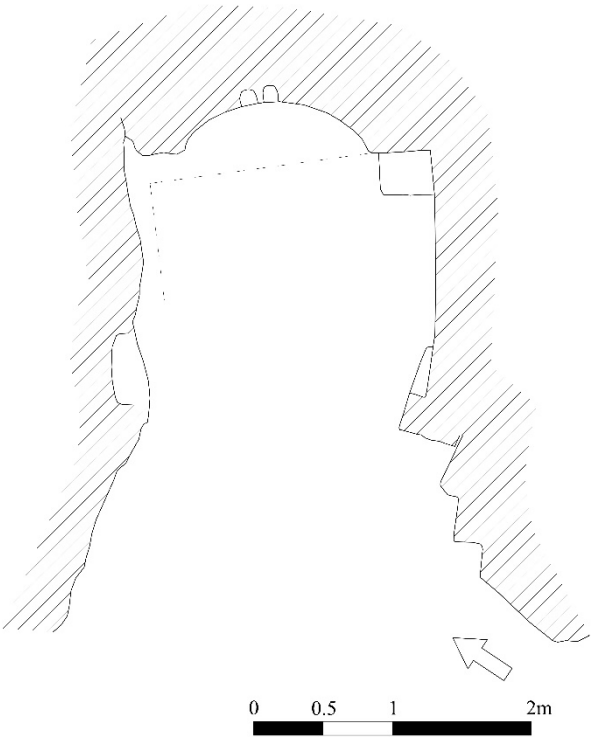

Resim 1: Sarıcaova Kilisesi planı

Resim 2: Sarıcaova Kilisesi, batıdan görünüş

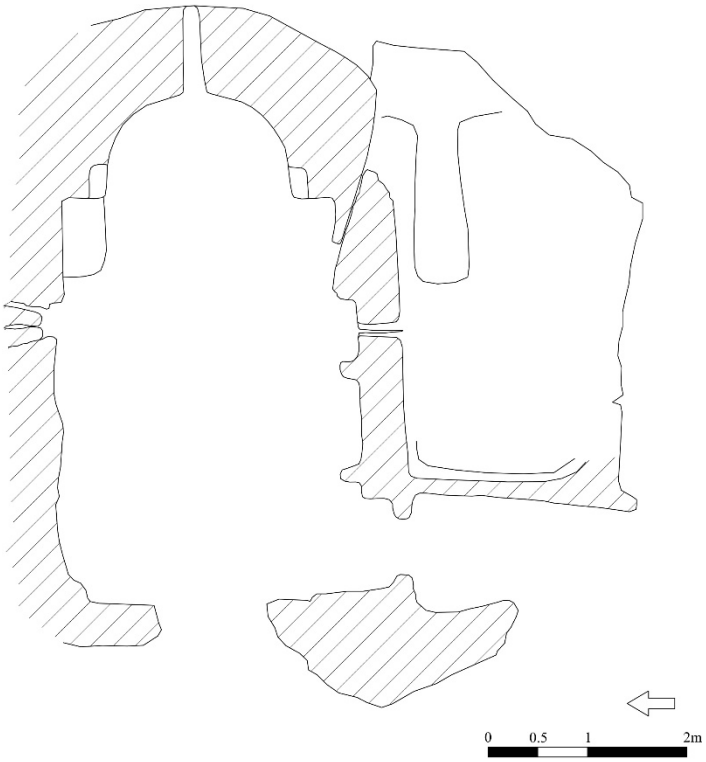

Resim 1: Köhnüş A Kilisesi planı

Resim 2: Köhnüş A Kilisesi batıdan görünüş

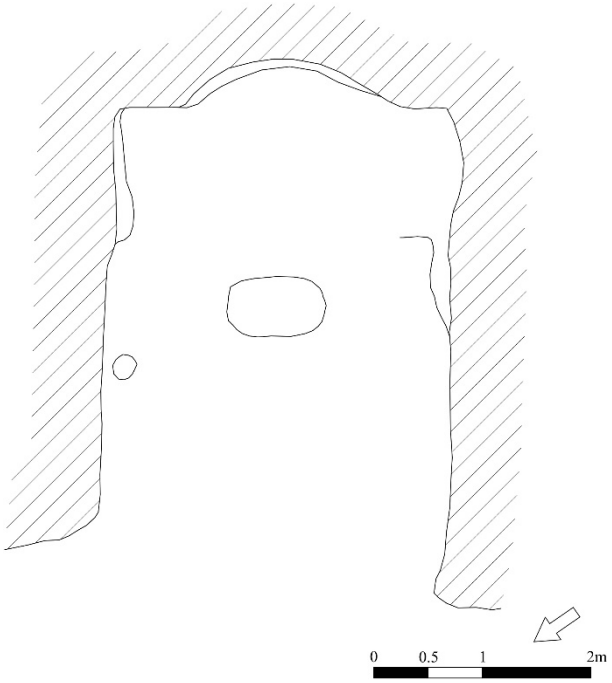

Resim 1: Köhnüş B Kilisesi planı

Resim 2: Köhnüş B Kilisesi, batıdan bakış.

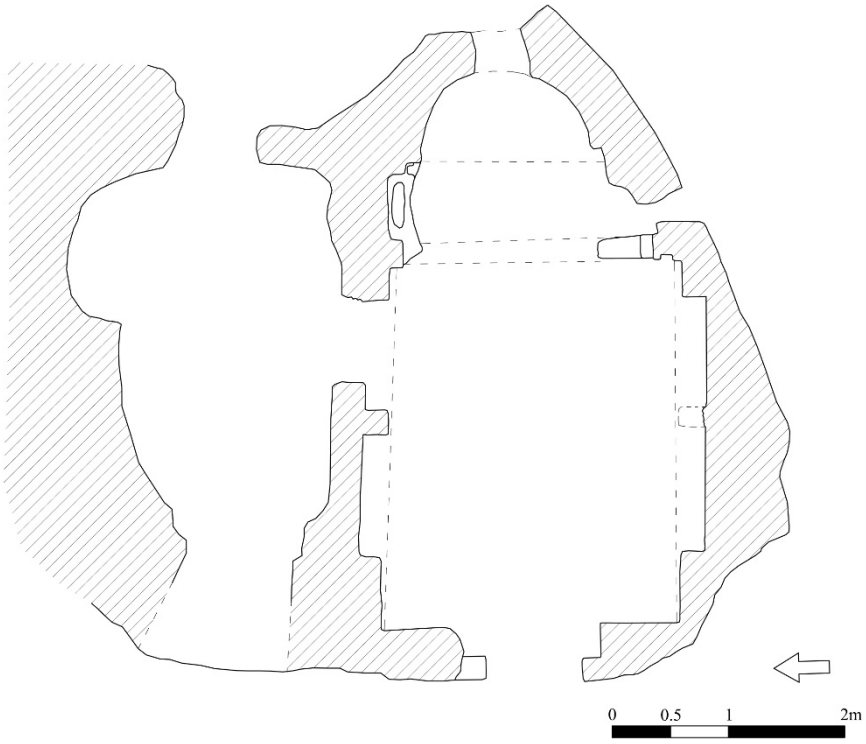

Resim 1: Ahlatçı İnler Kilisesi planı

Resim 2: Ahlatçı İnler Kilisesi, naos

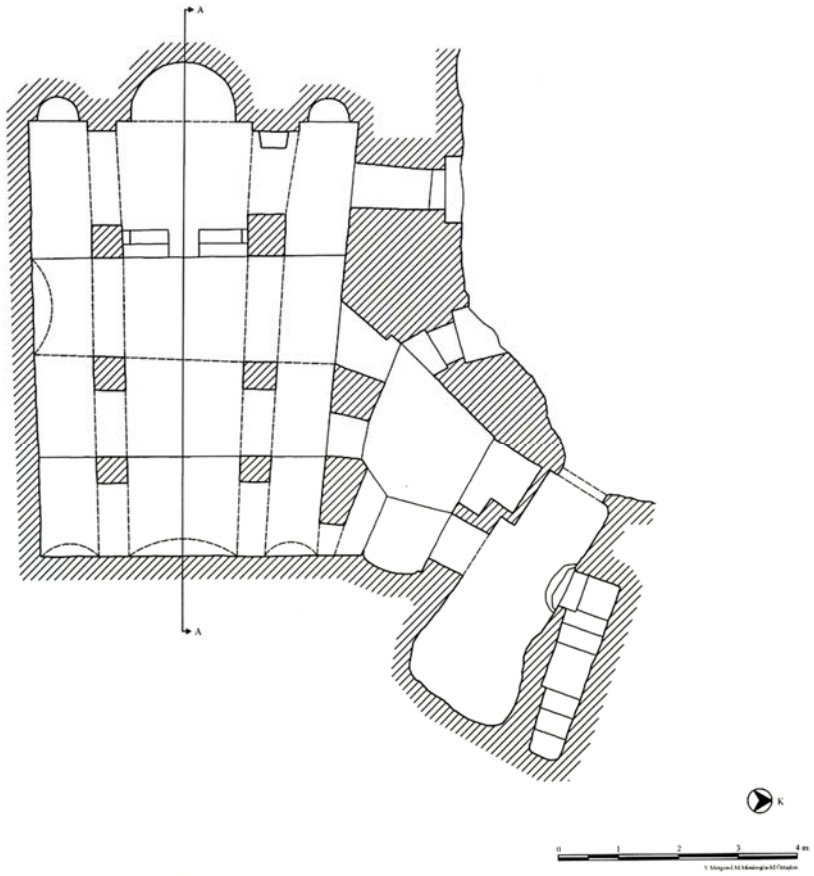

Resim 1: Ali'nin İni Kilisesi planı

Resim 2: Ali'nin İni Kilisesi'nin bulunduğu kayalık

Resim 1: Ali'nin İni Kilisesi, batıya bakış

Resim 2: Ali'nin İni Kilisesi, batıya bakış

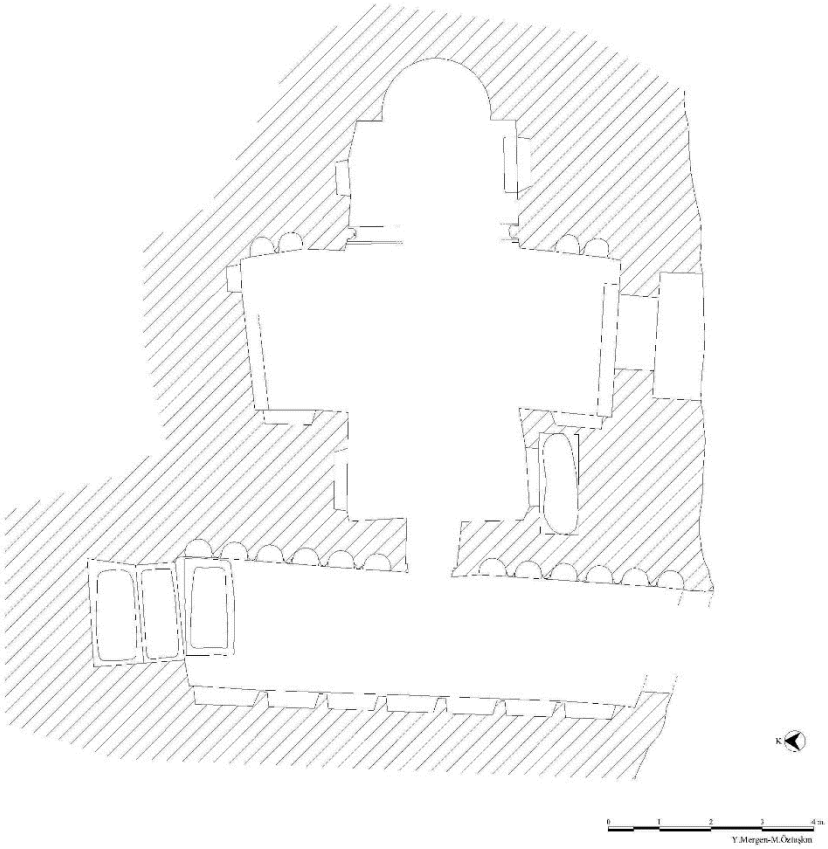

Resim 1: Karanlık İn Kilisesi planı

Resim 2: Karanlık İn Kilisesi, narteks

Resim 1: Karanlık İn Kilisesi, naos

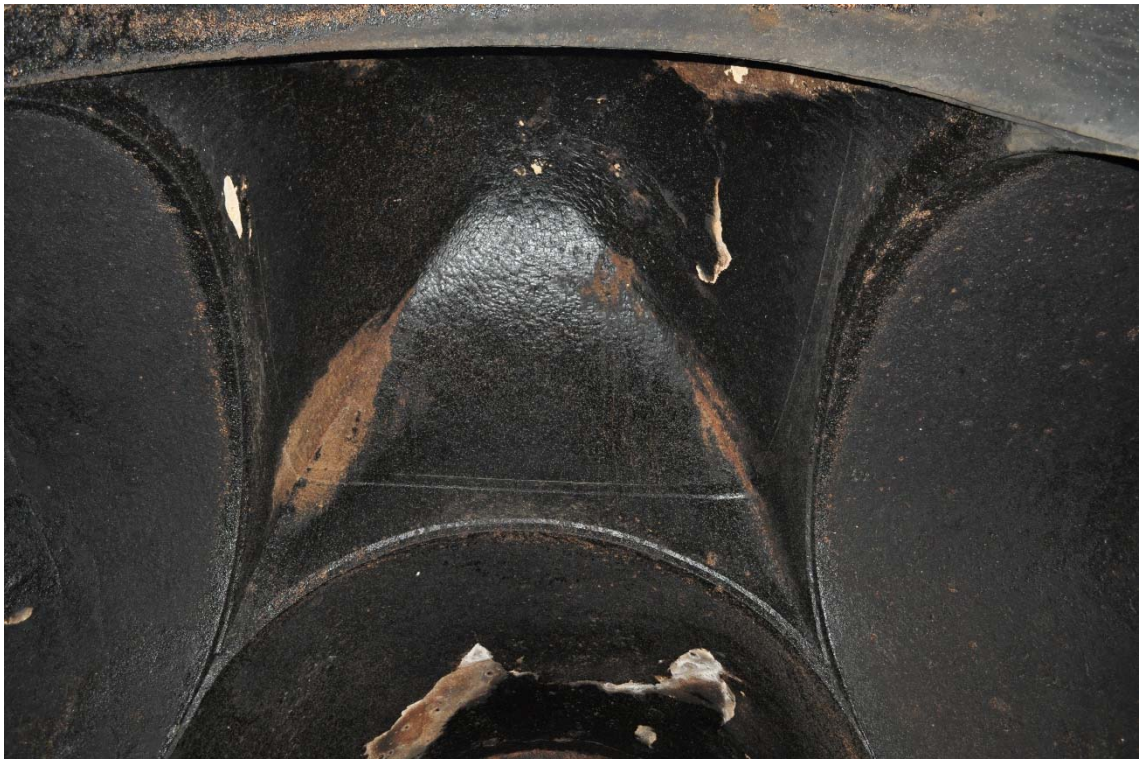

Resim 2: Karanlık İn Kilisesi, örtü sistemi

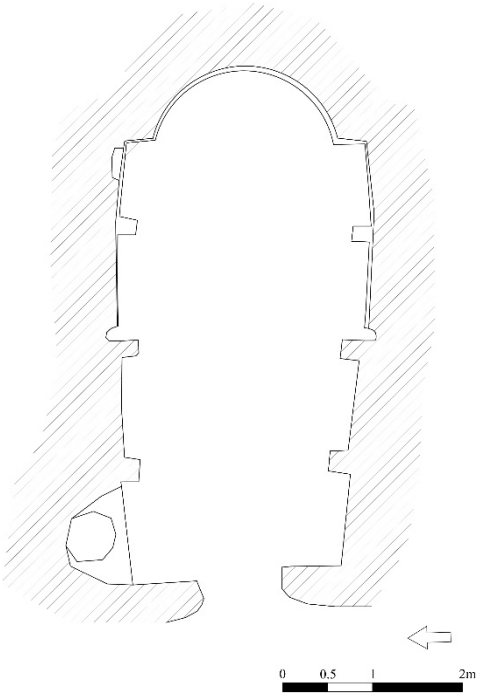

Resim 1: Cakak İn Kilisesi planı

Resim 2: Cakak İn Kilisesi, naos.

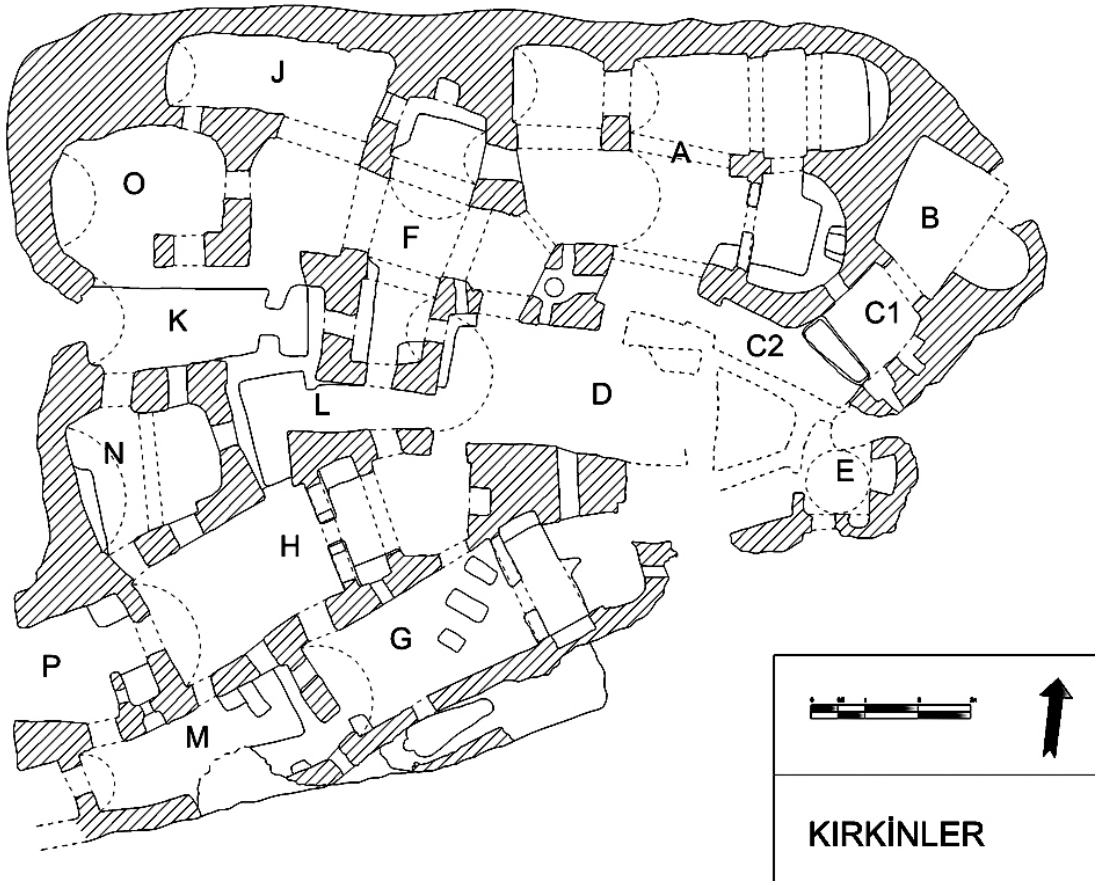

Resim 1: Kırkinler Kilise Kompleksi planı

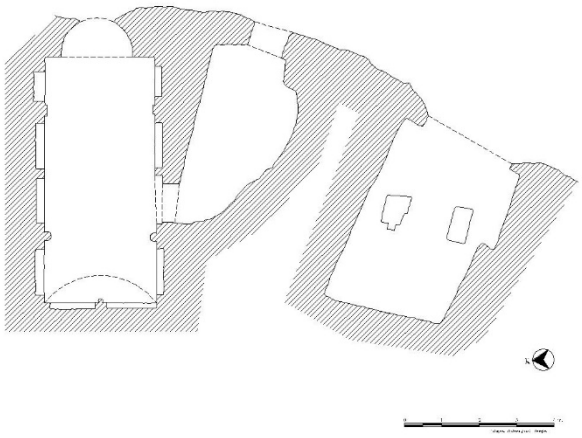

Resim 2: Kırkinler Alt Kilise planı

Resim 1: Kırkinler A, templon ve apsis

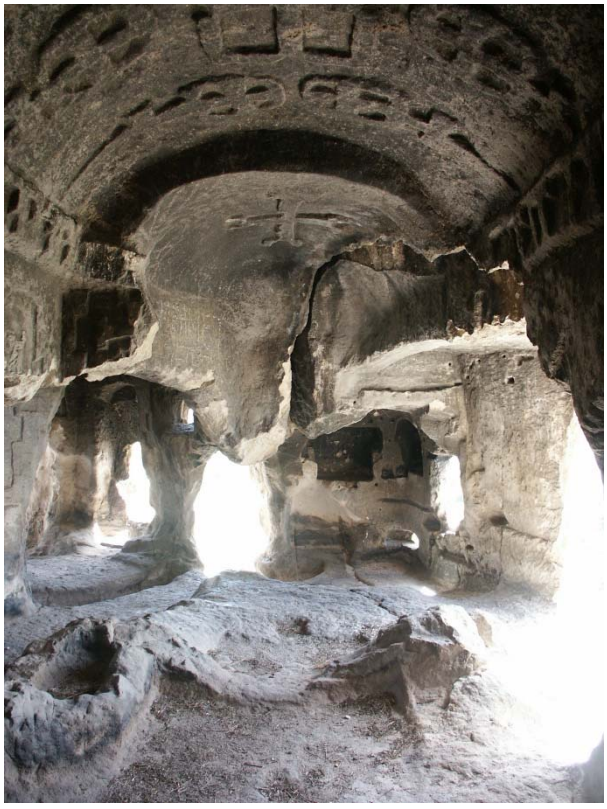

Resim 2: Kırkinler D, naostan apsise bakış

Resim 1: Kırkinler C1 mekanı, tonoz

Resim 2: Kırkinler C1 mekanı

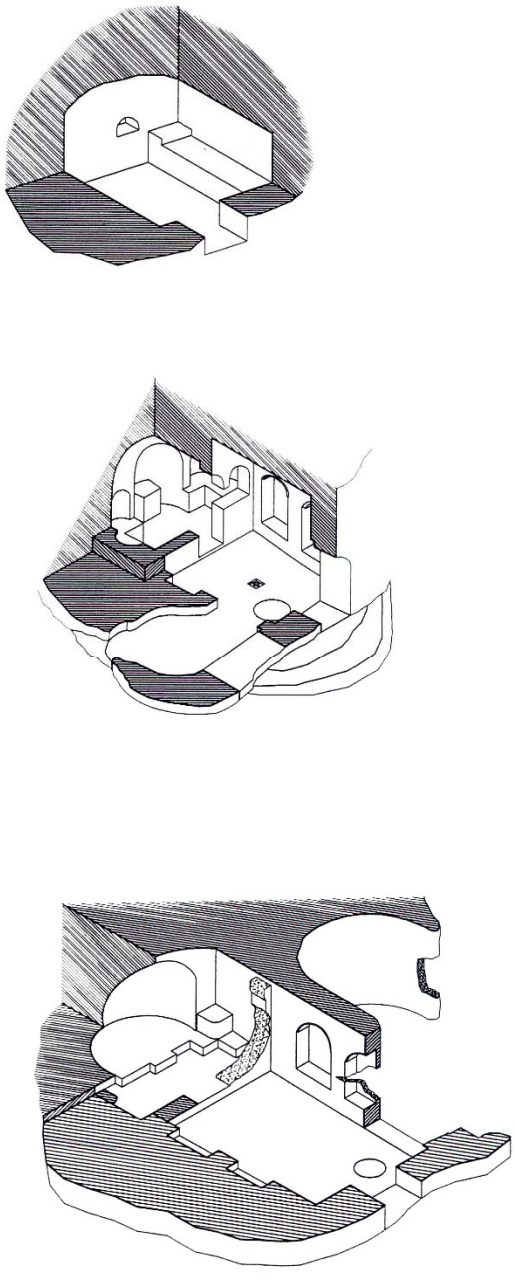

Resim 1: Leylek Kayalığı, kat planları

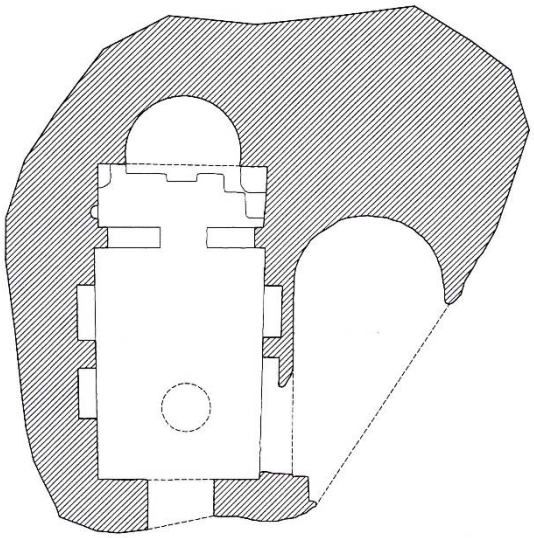

Resim 1: Leylek Kayalığı Kilise I planı.

Resim 2: Leylek Kayalığı

Resim 1: Leylek Kayalığı Kilise I, apsis

Resim 2: Leylek Kayalığı Kilise 1, batıya bakış

Resim 1: Leylek Kayalığı Kilise II, templon.

Resim 2: Leylek Kayalığı Kilise II, batıya bakış.

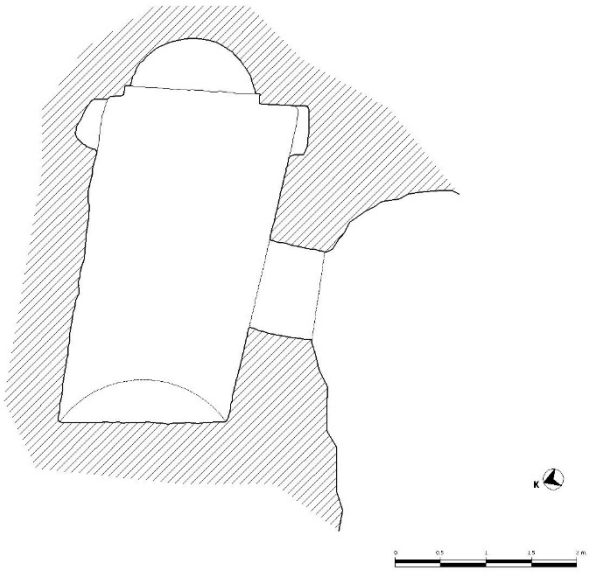

Resim 1: Başören İnleri Şapeli planı

Resim 2: Başören İnleri Şapeli, apsis.

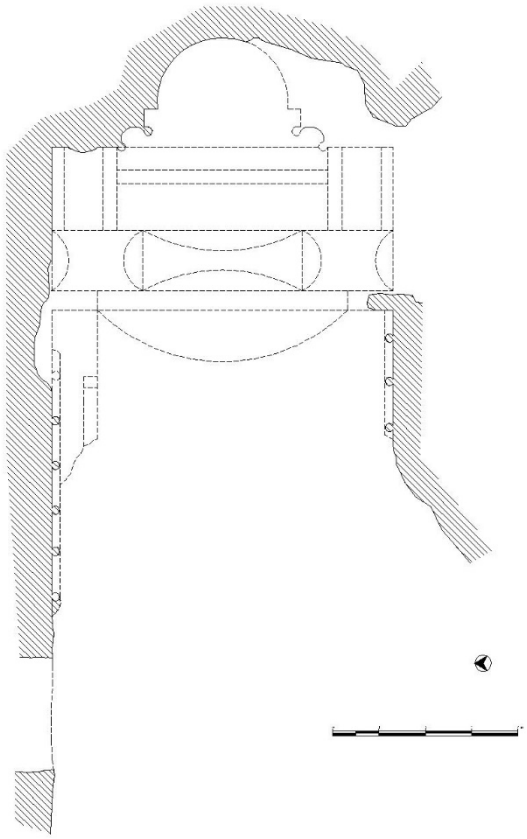

Resim 1: İbrahim İnleri Kilisesi planı

Resim 2: İbrahim İnleri Kilisesi, batıdan görünüm.

Resim 1: İbrahim İnleri Kilisesi, kabartma figür

Resim 1: İbrahim İnleri Kilisesi, apsis

Resim 2: İbrahim İnleri Kilisesi, mimari plastik imitasyonu

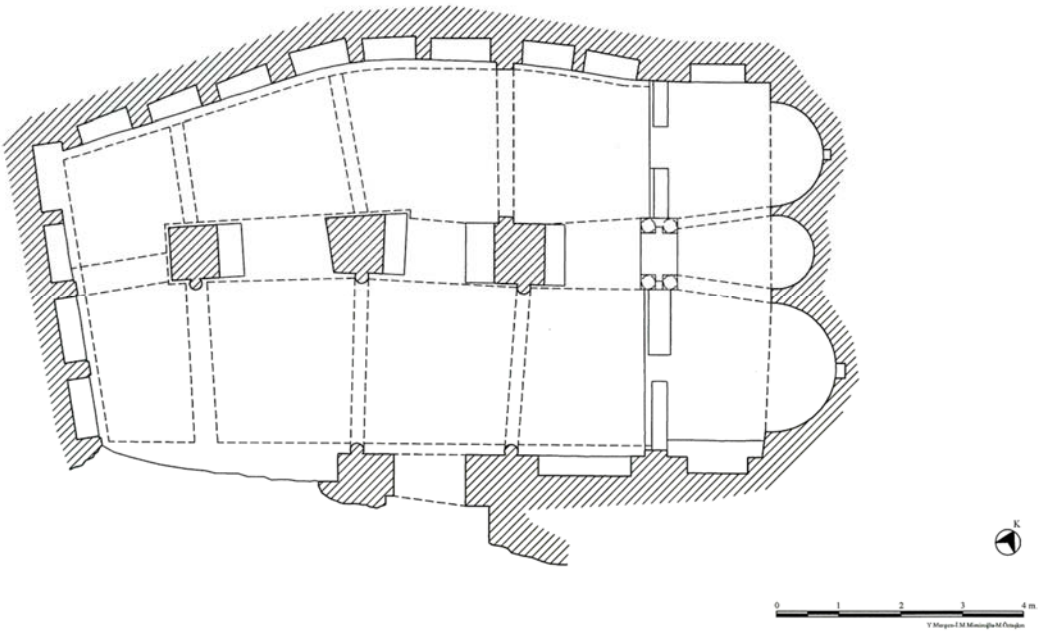

Resim 1: Ağınönü Kilisesi planı

Resim 2: Ağınönü Kilisesi, doğuya bakış

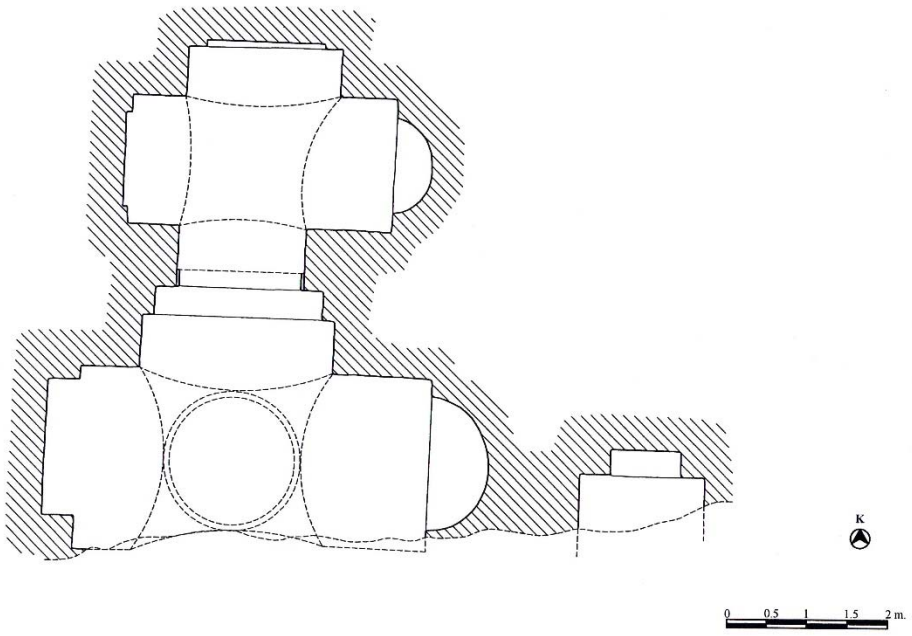

Resim 1: Eymir Çiftlik Kilisesi

Resim 2: Eymir Çiftlik kilisesi, apsis

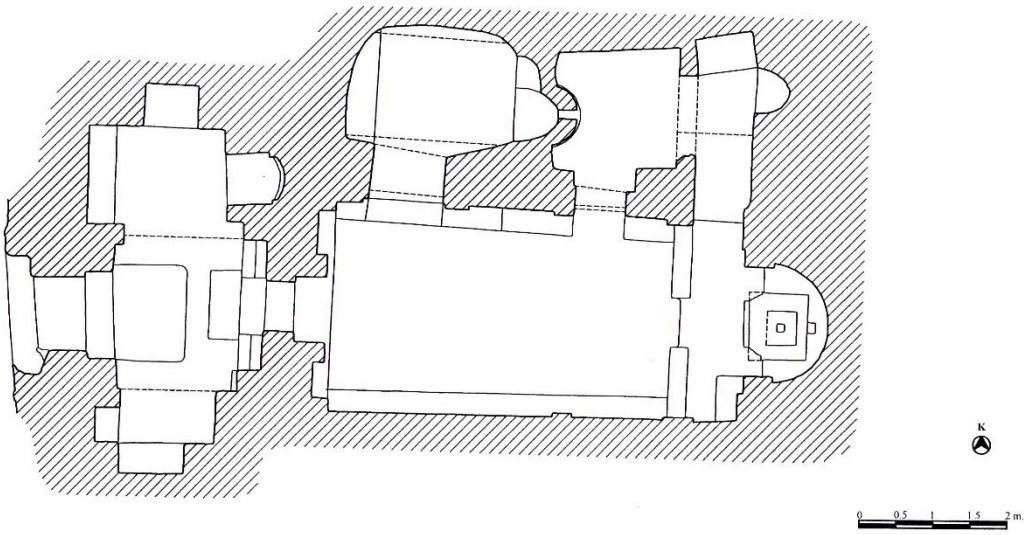

Resim 1: Berberini Kilisesi planı

Resim 2: Berberini Kilisesi, naos.

Resim 1: Berberini Kilisesi, mezarlar.

Resim 2: Berberini Kilisesi, kabartma haç

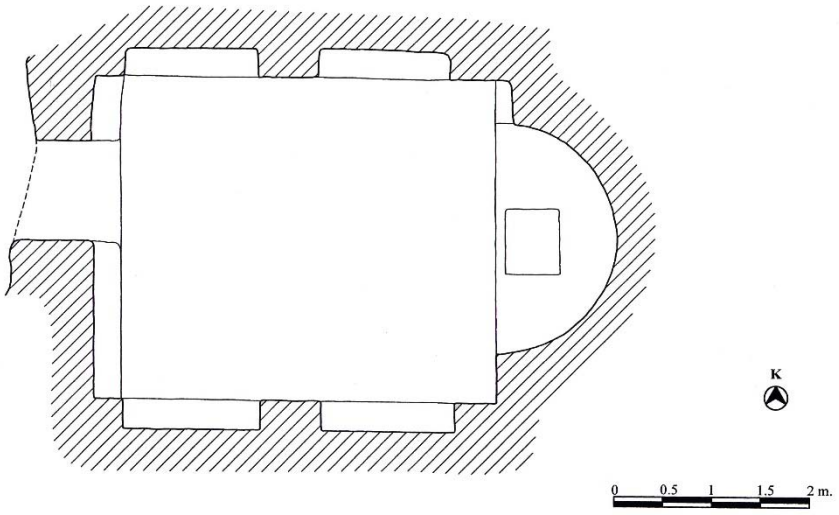

Resim 1: Midas Şehri Kilisesi planı

Resim 2: Midas Şehri Kilisesi, apsis.

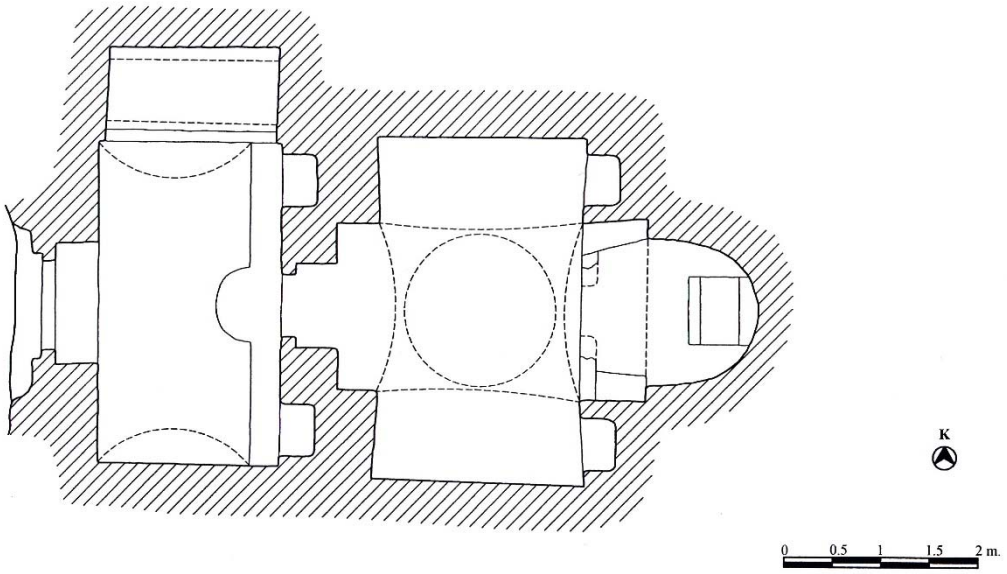

Resim 1: İnli Aşağı Kilise planı

Resim 2: İnli Aşağı Kilise

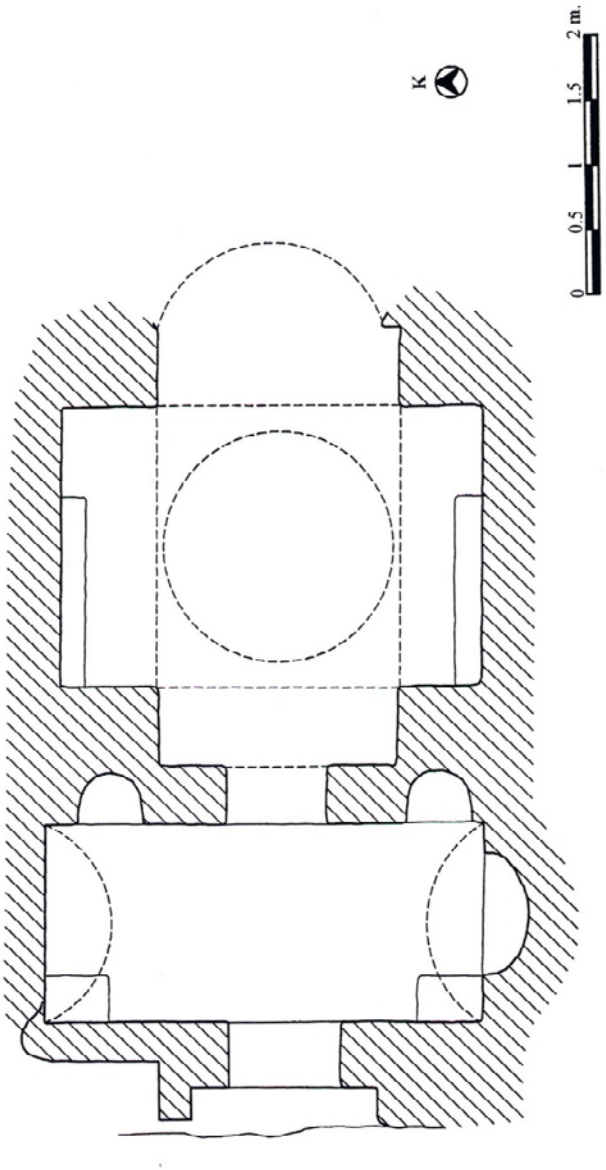

Resim 1: İnli Yukarı Kilise planı

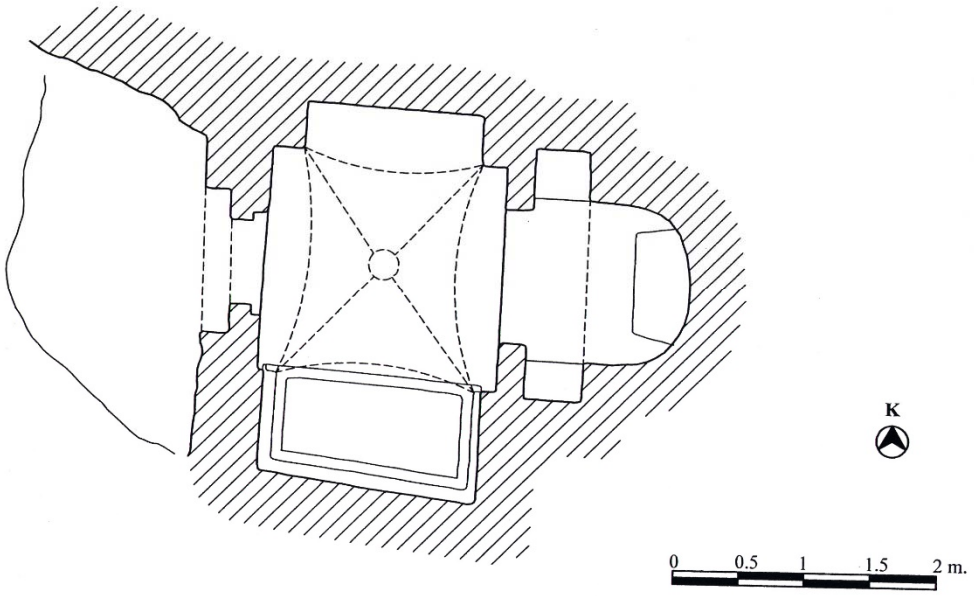

Resim 1: Sökmen Köyü Kilisesi planı

Resim 2: Sökmen Köyü Kilisesi, apsis

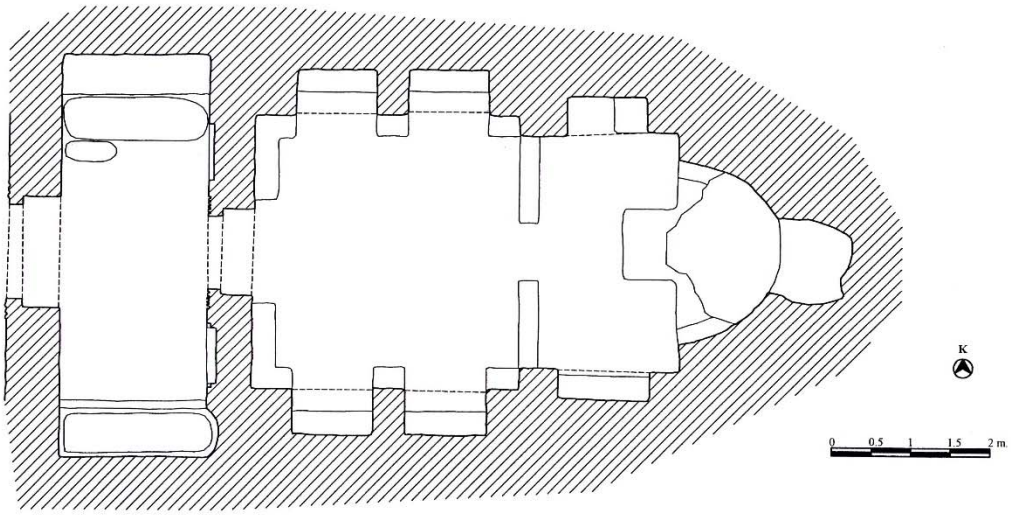

Resim 1: Deliktaş Kilisesi planı

Resim 2: Deliktaş Kilisesi, naos.

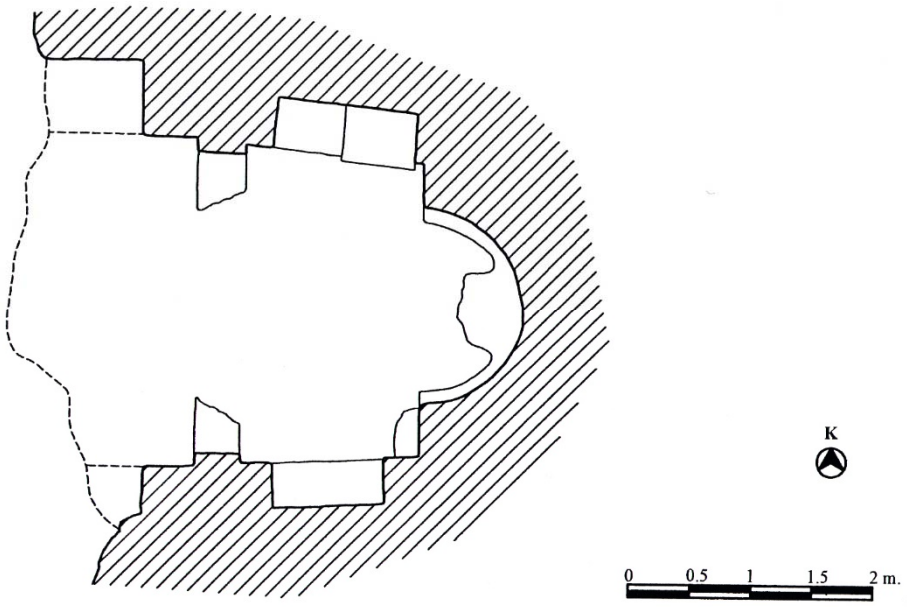

Resim 1: İnlice Aşağı Kilise planı

Resim 2: İnlice Aşağı Kilise, batıdan bakış

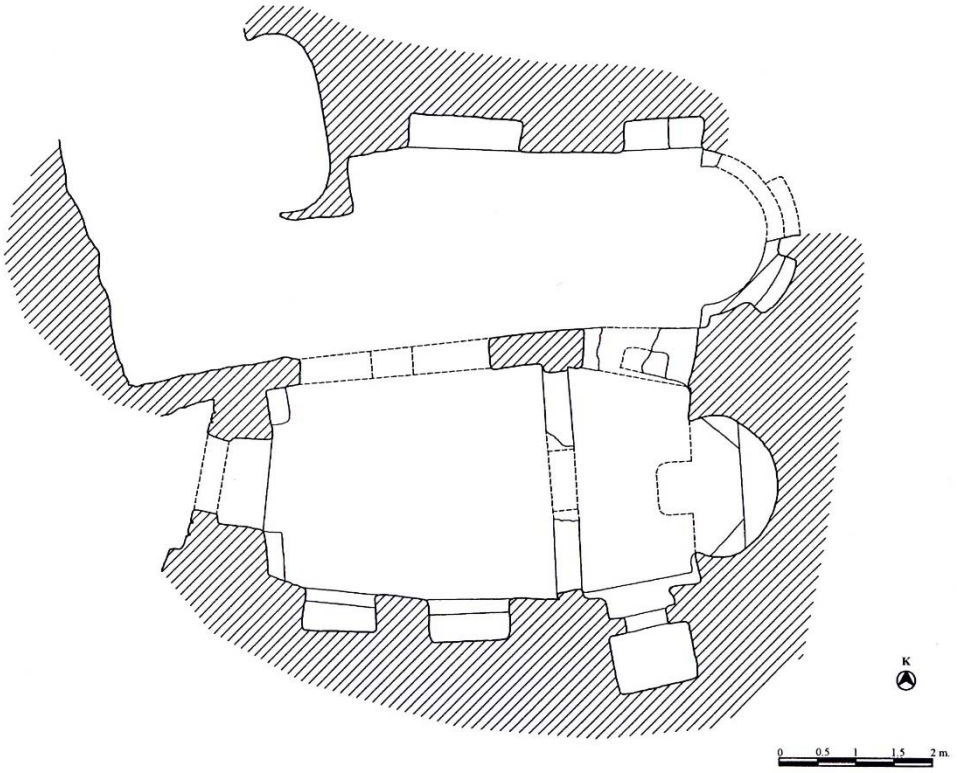

Resim 1: İnlice Yukarı Kilise planı

Resim 2: İnlice Yukarı Kilise, apsis

Resim 1: İnlice Yukarı Kilise, güney duvar

Resim 2: İnlice Yukarı Kilise, güney duvar

Antik Kaynak Edisyonları

A. Komnena — A. Komnena (1996). Alexiad: Anadolu'da ve Balkan Yarimadasi'nda İmparator Alexios Komnenos Donemi'nin tarihi: Malazgirt'in sonrasi. (çev: Bilge Umar), İstanbul: İnkilap Kitabevi. Ağarı), İstanbul: Kitabevi.

Al-Tabari — Al-Tabari (1989). The History of al-Tabari Vol. 30. (çev: C. E. Bosworth), Albany: Suny Press; Al-Tabari (1990). The History of al-Tabari Vol. 30. (çev: C. E. Bosworth), Albany: Suny Press.

Arriannos — Arriannos (1949), İskender'in anabasisi. (çev: Hayrullah Örs). Ankara: M.E.B. Yayınları.

Belâzurî — Belâzurî (2002). Futûhu'l-Buldân. (çev: M. Fayda), Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.

Claudian — Claudian (1922). In Eutropium (çev: M. Plautnauer) London: Harvard University Press.

Epiphanius — Epiphanius (1994). The Panarion of Epiphanius of Salamis: Sects 47-80 De Fide. (Ed. Frank Williams). Leiden: Brill.

Eusebius — Eusebius (2010). Ecclesiastical history books 1–5. (çev: R. J. Deferrari). Washington: The Catholic University of America Press.

Herodotus — Herodotos (1928).. (çev: A.D. Godley). Londra: William Heinemann Ltd.

Hierokles — Hierokles (1939). Le synekdèmos d'Hiéroklès. Et L'opuscule géographique de Georges de Chypre: texte, introduction, commentaire et cartes. (ed. Ernst Honigmann), Bruxelles: Éditions de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves.

Homeros — Homeros (1928). Ilias. (çev: A.T. Murray). Londra: William Heinemann Ltd.

I. Kinnamos — I. Kinnamos (2001). Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176). (çev: I. Demirkent), Ankara: TTK yayınları.

Ibn Havkal — Ibn Havkal (1964). Configuration de la terre. Tome I. (çev: J. H. Kramers ve G. Wiet), Paris-Beyrouth: Commission internationale pour la traduction des chefsd'ocuvre.

İbn Hurdâzbih — İbn Hurdâzbih (2008). Yollar ve ükeler kitabı. (çev: M.

Ksenophon — Ksenophon (1960). Cyropaedia. (çev: W. Miller). Londra: William Heinemann Ltd.

N. Khoniates — N. Khoniates (1995). Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos devirleri). (çev: F. Işıltan), Ankara: TTK yayınları.

Plinius — Plinius (1947). Naturalis Historia. (çev: H.R. Rackham). Londra: William Heinemann Ltd.

Procopius — Procopius (2010). The secret history: with related texts. (çev: A. Kaldellis). Indianapolis: Hackett Publishing.

S. Byzantios — S. Byzantios (1840). Etnicorum quae supersunt. (ed. A.Meineke), Berlin: Berolini, impensis G. Reimeri.

Socrates — Socrates (1853). The Ecclesiastical History of Socrates. (çev: H. de Valois). London: Henry G. Bohn.

Strabon — Strabon (2009). Antik Anadolu coğrafyası. (çev. A. Pekman). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Tertullian — Tertullian (1885), On The Apparel of Women book I. Ante-Nicene Fathers, Vol. 4. (çev: S. Thelwall). Buffalo, NY: Christian Literature Publishing. 189-235

Tertullian — Tertullian (1885), On The Veiling of Virgins. Ante-Nicene Fathers, Vol. 4. (çev: S. Thelwall). Buffalo, NY: Christian Literature Publishing.

Theophanes — Theophanes (1982). The chronicle of Theophanes: Anni mundi 6095-6305 (A.D. 602-813). (ed. H. Turtledove), Pennsylvania: University of Pennsylvania Press.

Modern Kaynaklar

Acara, M. (1998). Bizans Ortodoks Kilisesinde Litürji ve Litürjik Eserler. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, *15* (I), 183-201.

Ainsworth, W. F. (1842). *Travels and researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea, and Armenia*. Vol. II. London: John W. Parker.

Aksöyrek, S. (2009). *Zeytinbağı (Tirilye) Kemerli (Panagia Pantobasilissa) Kilise*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

Akurgal, E. (1955). *Phrygische kunst*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi yayınları.

Akurgal, E. (1995). *Anadolu uygarlıkları*. İstanbul: Net Turistik Yayınları.

Akurgal, E. (1997). *Anadolu kültür tarihi*. Ankara: Tübitak.

Akyürek ,E. (1998). Kappadokia'daki Bizans. *Kappadokia.* (ed. M. Özen). İstanbul: Ayhan Şahenk Vakfı, ss. 194-225.

Akyürek, N. E. Şahin, (2004). Anadolu'da Hosios kai Dikaios Kültü (Kutsal ve Adil Tanrı), *Arkeoloji ve Sanat*, 118, 1-18.

Akyürek, N. E. Şahin (2001). Büyük Çiftçi Tanrısı Zeus Bronton. Arkeolojik ve Epigrafik Belgelerle Phrygia'da Bir Zeus Kültü. *Olba*, 4, 163-182.

Aland, K. (1987). Montanizm. *Encyclopedia of Religion*. New York, s. 81-82.

Alp, A. O. (2010). Eskişehir Başara Köyü kazılarında bulunan Bizans dönemi kiliseleri. *XIII. Ortaçağ ve Türk dönemi kazıları ve sanat tarihi araştırmaları sempozyumu bildirileri*. 14-16 Ekim 2009. İstanbul: Pamukkale Ü. Sanat Tarihi Bölümü Yayınları, ss. 21-30.

Altunkaynak, S. (2006). *Ürgüp, Cemil Köyü Keşlik Manastırı kiliseleri duvar resimleri.* Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi.

Arıkan, S. Ç. (2001). *The church at Choma (Hacımusalar Elmalı-Antalya) and its materials.* Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi. Ankara: Bilkent Üniversitesi.

Arslan, M. (2000), *Galatlar*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Aydın, A. (2005). Kilikya Ve Isaurya'daki Trikonkhos Plânlı Yapılar. *Adalya*, 8, 241-262.

Aydın, A. (2006a). Die trikonchosbauten in Lykien: ihre entwicklung und funktion, *III. uluslararası Likya sempozyumu* (1) (Ed: K. Dörtlük vd.). İstanbul: AKMED, ss. 31-47.

Barnett , R. D. (1967). *Phrygia and the peoples of Anatolia in the Iron Age*. Cambridge: Cambridge University Press.

Barth, H. (1860). Reise von Trapezunt durch die nördliche Hälfte Klein-Asiens nach Scutari im herbst 1858. Gotha: Justus Perthes.

Batuk , C. (2003). Millenarianist bir hareket olarak Montanizm. *Milel ve Nihal, 1* (1) , 41-71.

Bayram, F. (2005). *Artvin'deki Gürcü manastırların mimarisi*, İstanbul: Ege yayınları.

Belke, K. ve R. Mersich (1990). *Tabula Imperii Byzantini 7. Phrygien und Pisidien*.Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Berndt-Ersöz, S. (2006). *Phrygian rock-cut shrines*. Leiden: Brill.

Boardman, J. (1999). *The Greeks Overseas: Their Early Colonies and Trade*. London: Thames & Hudson.

Brandenburg , E. (1909), Les Vestiges des plus anciens cultes en Phrygie. *RHR*. C. LIX-LX. Paris: Ernest Leroux.

Brandenburg, E. (1910). Über Byzantinische und Seldschukische reste im gebiet des Türkmen-Dag. *Byzantinische Zeitschrift*, *19,* 97-106.

Brunov, N. (1932). Zur enforschung der byzantinischen baudenkmaeler. *Byzantinische Zeitschrift*, *32*, 49-62.

Buckler, W. H., W. M. Calder ve C. W. M. Cox (1927). Asia Minor, 1924. IV. A monument from the Upper Tembris Valley. *The Journal of Roman Studies,* Vol, *17*, 49-58.

Buckler, W. H., W. M. Calder ve C. W. M. Cox (1925). Asia Minor, 1924. II. Monuments from Cotiaeum. *JRS*, *15*, 141-175.

Buckler, W. H. ve W. M. Calder (1939). *Monumenta Asiae Minoris antiqua Vol. VI. Monuments and documents from Phrygia and Caria*. Manchester: Manchester University Press.

Buckler, W. H., W. M. Calder ve C. W. M. Cox (1926). Asia Minor, 1924. III. Monuments from Central Phrygia. *JRS, 16,* 53-94.

Buckler, W. H., W. M. Calder ve C. W. M. Cox (1928). Asia Minor, 1924. V. Monuments from the Upper Tembris valley. *JRS*, *18,* 21-40.

Calder, W. M. (1923). *The Epigraphy of the Anatolian Heresies. Anatolian Studies Presented to Sir William Mitchell Ramsay*. Manchester: Manchester University Press, s. 59-91.

Calder, W. M. (1923). Philadelphia and Montanism. *Bulletin of the John Ryland Library, 7,* 309-53.

Calder, W. M. (1939). *The Eumeneian formula. Anatolian Studies presented to William Hepburn Buckler.* (ed. W. M. Calder). Manchester University Press, ss.15-26.

Calder, W. M. (1955). Early Christian epitaphs from Phrygia. *Anatolian Studies, 5,* 25-38.

Calder, W. M. (1956). *Monumenta Asiae Minoris antiqua Vol. VII. Monuments from Eastern Phrygia*. Manchester: Manchester University Press.

Calder, W. M. ve M. Ballance vd. (2013). *Monumenta Asiae Minoris antiqua Vol. X. Monuments from Phrygia and Lykaonia.* (Ed: P. Thonemann), London: Society for the Promotion of Roman Studies.

Chaput, E. (1941). Phrygie I, Exploration Archeoloque, Geologie et Geographie Physique. Paris

Charanis, P. (1975). Cultural diversity and the breakdown of Byzantine power in Asia Minor. *Dumbarton Oaks Papers*, *29*, 1-20.

Charanis, P. (1959). Ethnic changes in the Byzantine Empire in the seventh century. *Dumbarton Oaks Papers*, *13*, 23-44.

Charanis, P. (1961). The transfer of population as a policy in the Byzantine Empire. *Comparative Studies in Society and History, 3* (2), 140-154.

Chiricat, E. (2013). *The 'crypto-Christian' inscriptions of Phrygia. Roman Phrygia culture and society.* (ed: P. Thonemann). Cambridge: Cambridge University Press, ss. 198-214.

Cook, J. M. (1975). *Greek Settlement in the Eastern Aegean and Asia Minor. The Cambridge Ancient History Volume 2, Part 2: The Middle East and the Aegean Region, c.1380–1000 BC*. Cambridge: Cambridge University Press, ss. 773-804.

Coşkuner, B. (2009), 11. Yüzyılda Kapadokya Bölgesindeki İsa'nın doğumu ve İsa'nın çarmıha gerilmesi sahneleri. Yayınlanmamış doktora tezi.

Cox C. W. M. ve A. Cameron ve J. Cullen (1993). *Monumenta Asiae Minoris antiqua Vol. X. Monuments from Appia and the Upper Tembris Valley, Cotiaeum, Cadi, Synaus, Ankyra Sidera and Tiberiopolis.* (Ed: B. Levick ve S. Mitchell), London: Society for the Promotion of Roman Studies.

Cox, C. W. M. ve A. Cameron (1937). *Monumenta Asiae Minoris antiqua Vol. V. Monuments from Dorylaeum and Nacolea.* Manchester: Manchester University Press.

Cox, C. W. M. ve A. Cameron ve J. Cullen (1988*). Monumenta Asiae Minoris antiqua Vol. IX. Monuments from the Aezanitis.* (Ed: B. Levick ve S. Mitchell), London: Society for the Promotion of Roman Studies.

Curcic, S. (2000). *Middle Byzantine architecture on Cyprus: Provincial or regional*. Nicosia: The Bank of Cyprus Cultural Foundation.

Çapar, Ö. (1978). Roma tarihinde Magna Mater (Kybele) tapınımı. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 29* (1-4), 167-190.

Çog, M. (2008). İslam Bizans ilişkileri bağlamında *Pavlikanlar üzerine bir değerlendirme. Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 13* (2), 73-87.

Darga, A. M. (1993). *Şarhöyük-Dorylaion kazıları 1989-1992. XV. KST-I*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, ss. 481-501.

Darga, A. M. ve T. Sivas (2000). Şarhöyük-Dorylaion kazı çalışmaları 1997-1998. *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 2* (1), 97-127.

Darga, A.M. (1994). *1993 yılı Şarhöyük-Dorylaion (Eskişehir) kazıları. XVI. KST-I.* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, ss. 351-367.

Darrouzès, J. (1981). *Notitiae episcopatuum Ecclesiae Constantinopolitanae: texte critique, introduction et notes (No. 1).* Paris: Institut Français d'études Byzantines.

Deichman, F. W. (1937). *Versuch einer darstellung der grundrisstypen des kirchenbaues in frühchristlicher und byzantinischer zeit im morgenlande auf kunstgeographischer grundlage,* Halle: Konrad Triltsch.

Dernschwam, H. (1987). *İstanbul ve Anadolu'ya seyahat günlüğü*. (çev: Y. Önen), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Diehl, C. (1925). *Manuel d'Art Byzantin*. Paris: A. Picard.

Dimitriev, Swiatoslav. (2001). The end of Provincia Asia, *Zeitschrift für Alte Geschichte, 50*, (4), Franz Steiner Verlag, 468-489.

Dodgson, C. (1842). *Tertullian Vol. I. Apologetic and Practical Treaties*. (çev: C. Dodgson). Oxford: J.H Parker.

Donabedian, P. (2007). Le premier âge d'or de l'architecture arménienne: le VIIe siécle. *Anadolu ve Çevresinde Ortaçağ*. Ankara: Akvad, 29–60.

Ebersolt, J. (1934). *Monuments d'Architecture Byzantine*, Paris: Ernest Leroux.

Eyice, S. (1971). *Karadağ (Binbirkilise) ve Karaman çevresinde arkeolojik incelemeler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.

Eyice, S. (1974). Ayazin Kaya Kiliseleri Hakkında bir Açıklama. *Pirelli Dergisi*, 122, 10-11.

Eyice, S. (2004). Kırşehir'de üç-ayak adındaki yapı kalıntısında araştırmalar. *Anadolu Araştırmaları*. 17 (2), 125-167.

Fellows, C. (1838). *A journal written during an excursion in Asia Minor*. London: JohnMurray.

Fıratlı, N. (1972). Uşak-Selçikler kazısı ve çevre araştırmaları. *Türk Arkeoloji Dergisi* 19, (2) 109-160.

Ford, J. M. (1966). Was Montanism a Jewish-Christian Heresy. *The Journal of Ecclesiastical History,* 17 (02), 145-158.

Freeman, G. (1950). Montanism and the pagan cults of Phrygia. *Dominican Studies* 3, 297-316.

Frend, H.C. (1984). *The Rise of Christianity*, Philadelphia: Fortress Press.

Gabriel, A. (1952). *Phrygie: Exploration archéologique. Tome II. La cité de Midas. Topographie. Le site et les fouilles*. Paris: De Boccard.

Gibson, E. (1978). *The Christians for Christians inscriptions of Phrygia*. USA: Scholars Press.

Gibson, E. (1975). Montanist epitaphs at Uşak. *GRBS* 16. 433-442.

Goree, B. W. (1984). *The cultural bases of Montanism*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Texas: Baylor University.

Groh, D. E. (1990). Montanism. *Encyclopedia of early Christianity* (Ed. E. Ferguson). New York: Garland Publishing, 622-623.

Haldon, J. F. (1999). *Warfare, state and society in the Byzantine world, 565-1204*. London: Routledge.

Haldon, J.F. (1990). *Byzantium in the Seventh Century*. Cambridge: Cambridge University.

Hamilton, J. vd. (1998). *Christian dualist heresies in the Byzantine World C. 650-c. 1450*. Manchester: Manchester University Press.

Hamilton, W. J. (1842). *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia: With some account of their antiquities and geology. Vol. I.* London: John Murray.

Harrison, R. M. (1963). Churches and chapels of Central Lycia. *Anatolian Studies* 13, 130-150.

Haspels, C. H. E. (1971). *The Highlands of Phrygia, sites and monuments*. Princeton: Princeton University Press.

Haspels, C. H. E. (1951). *Phrygie: Exploration archéologique. Tome III. La cité de Midas. Céramique et trouvailles diverses*. Paris: De Boccard.

Hirschmann, E. (2005). *Horrenda Secta: Untersuchungen zum frühchristlichen Montanismus und seinen Verbindungen zur paganen Religion Phrygiens*. Stuttgart: Steiner.

Hodziç, İ. (2007). *Bogomilizm ve Bosna Hersek Bogomilleri*. Yayınlanmamış yüksek lisan tezi. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi.

Ivison, E. A. (2007). *Amorium in the Byzantine dark ages (seventh to ninth centuries).Byzantium, Pliska, and the Balkans.* (Ed. J. Henning). Germany: Walter de Gruyter, ss. 25-59.

İznik, E. (2006). *Roma İmparatorluğu döneminde Phrygia Epiktetos merkezlerinde sosyopolitik, sosyoekonomik ve sosyokültürel yapı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.

Jerome, (1893). *Nicene and post-Nicene Fathers: Second series, Volume VI: Jerome*. (çev: W.H. Fremantle, G. Lewis ve W.G. Martley). Buffalo, NY: Christian Literature Publishing.

Jerphanion, G. de (1925). *Une nouvelle province de l'art Byzantin. Les églises rupestres de Cappadoce. Texte: Tome I*. Paris: Paul Geuthner.

Jerphanion, G. de (1925). *Une nouvelle province de l'art Byzantin: Les eglises rupestres de Cappadoce I*. Paris: Paul Geuthner.

Kaçar, T. (2009). *Geç Antik Çağda Hıristiyanlık*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Kaibel, G. (1878). *Epigrammata Graeca*. Berolini: G. Reimer.

Každan, A. P. (1954). Vizantijskie goroda v VII-XI vekach. Sovetskaja Archeologija 21, s. 164-183.

Kazhdan, A. (1991). *Nakoleia. The Oxford Dictionary of Byzantium Vol. 2*. USA: Oxford University Press, s. 1434.

Kellner , K. A. H. (1915). *Tertullians apologetische-dogmatische und montanistische Schriften*. Kempten: J. Lösel.

Kinneir, J. M. (1818). *Journey through Asia Minor, Armenia, and Koordistan in the years 1813 and 1814: with remarks on the marches of Alexander and retreat of the ten thousand*. London: John Murray.

Koçyiğit, F. (2009). Tağar (St. Theodere) Kilisesi duvar resimleri. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *26*, 141-164.

Kortanoğlu, R. E. (2006). *Helenistik ve Roma dönemlerinde Dağlık Phrygia Bölgesi kaya mezarları.* Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

Kostof,, S. (1989). *Caves of God Cappadocia and its churches*. New York: Oxford University Press.

Körte, A. (1898). Die Phrygischen felsdenkmäler. *Kleinasiatische studien III:* Mittheilungen des K. Deutschen Arch., Band XXIII, 80-153.

Krautheimer, R. (1986). *Early Christian and Byzantine architecture.* (ed. S. Ćurčić). New Haven, CT: Yale University Press.

Laborde, A. de (1838). *Voyage de l'Asie Mineure*. Paris: Firmin Didot.

Labriolle, P. De (1913), *Les sources de l'histoire du Montanisme. Collectanea Friburgensia. Nouvelle serie 15.* Fribourg: Publications de I'Universite de Fribourg.

Lange, D. (1986). Theorien zur entstehung der byzantinischen kreuzkuppelkirche. *Architectura, 16,* 93-113.

Lavlor H.J. (1930). Montanism. *ERE, 8,* 828-832.

Leake, W. M. (2010). *Journal of a tour in Asia Minor with comparative remarks on the ancient and modern geography of that country*. New York: Cambridge University Press.

Lequenne , F. (1979). *Galat'lar.* (çev: Suzan Albek). Ankara: TTK.

Lightfoot, C. (2001). Bizans döneminde Afyonkarahisar. *Afyonkarahisar Kütüğü*, *1*. Ankara: Kocatepe Üniversitesi, s. 113-124.

Lightfoot, C. (1994). 1992 Yılı Amorium Kazısı (Hisarköy,Emirdağ,Afyon*). XV. Kazı Sonuçları Toplantısı I.* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, ss. 503-514.

Lloyd, S. (1956). *Early Anatolia: The archaeology of Asia Minor before the Greeks.* London: Penguin Books.

Lucas P. (2011). *Voyage Du Sieur Paul Lucas fait par ordre Du Roi dans La Grèce, L'asie Mineure, La Macédoine et L'afrique*. USA: Nabu Press.

Magie, D. (2001). *Anadolu'da Romalılar, Attalos'un vasiyeti.* İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Malay, H. (2005). Φιλάνπέλωι in Phrygia and Lydia. *Epigraphica Anatolica, 38*, 42-45.

Mango, C. (1984). St Michael and Attis. *Deltion, 12*, 39-62.

Mango, C. ve I. Sevcenko (1973). Some churches and monasteries on the southern shore of the Sea of Marmara. *Dumbarton Oaks Studies*, *27*, 235-277.

Mansel, A. M. (1999), *Ege ve Yunan tarihi,* Ankara: TTK.

Marinis, V. (2012). Structure, agency, ritual, and the Byzantine church. *Architecture of the Sacred* (Ed. B.D. Wescoat ve R.G. Ousterhout). USA: Cambridge University Press.

Marjanen, A. (2005). Montanism: Egalitarian ecstatic new prophecy. *A companion to second-century Christian heretics.* (Ed. A. Marjanen ve P. Luomanene). Leiden: Brill, ss. 185-212.

Mathews, T. (1981). Private liturgy in Byzantine architecture: Toward a re-appraisal. *Cahiers Archeologiques, 30*, 125-138.

Millet, G. (1916). *L'ecole grecque dans l'architecture byzantine*. Paris: Ernest Leroux.

Millingen, A. van (1912), Byzantine churches in Constantinople, their history and architecture. London: Mc Millan and Co. Ltd.

Mimiroğlu, M. (2005). *Ortaçağ'da Konya-Kilistra kenti yapıları*. Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi.

Mitchell, S. (1993). *Anatolia, land, men and gods in Asia Minor II: The rise of the Church.* Oxford: Clarendon Press.

Mitchell, S. (1993). *Anatolia, land, men and gods in Asia Minor I: The Celts in Anatolia and the impact of Roman rule.* Oxford: Clarendon Press.

Mitchell, S. (2013). An epigraphic probe into the origins of Montanism. *Roman Phrygia culture and society.* (Ed. P. Thonemann). Cambridge: Cambridge University Press. ss. 168-197.

Mitchell, S., (1995). *Anatolia, land, men and gods in Asia Minor II: The Rise of the Church.* Oxford: Clarendon Press.

Mordtmann, A. D. (1925). *Anatolien: Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien (1850-1859).* Hannover: Orientbuchhandlung Heinz Lafaire.

Olcay Uçkan, B. Y. (2009). Frigya (Phrygia) Bölgesinde bir kaya kilisesi: İbrahim İnleri. *Ebru Parman'a Armağan*. (Ed. A. O. Alp). Ankara: Alter Yayıncılık, ss. 349-360.

Olcay Uçkan, B. Y. (2010). Bizans dönemi mimari plastik ögelerin Frigya (Phrygia) Bölgesi kaya kiliselerindeki yorumu. *Bizans ve çevre kültürler. Prof. Dr. S. Yıldız Ötüken'e Armağan.* (Ed. S. Doğan ve M. Kadiroğlu). İstanbul: Yapı Kredi, ss.235-244.

Olcay Uçkan, B. Y. ve M.Mimiroğlu (2006). Konya Kayadibi Köyünde İki Kaya Kilisesi. *IX. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*. Erzurum, ss. 353-359.

Olcay Uçkan, B. Y. (2010). *Phrygia (Phrygia) Bölgesi Kaya Kiliseleri*. Eskişehir: Tepebaşı Belediyesi Yayınları.

Ostrogorsky, G. (1959). Byzantine cities in the Early Middle Ages. *Dumbarton Oaks Papers, 13*, 45-66.

Ostrogorsky, G. (1991). *Bizans Devleti Tarihi* (Çev.F.Işıltan), Ankara: TTK Yayınları.

Ousterhout, R. (1999). *Master Builders of Byzantium*. Princeton: Princeton University Press.

Ötüken, Y. (1987). *Göreme.* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Ötüken, Y. (1990). *Ihlara Vadisi.* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Öztaşkın, G. ve S. Evcim (2010). Frigya Bölgesi kaya kiliseleri. *Phrygia (Phrygia) Bölgesi Kaya Kiliseleri.* (Ed. B. Y. Olcay Uçkan) Eskişehir: Tepebaşı Belediyesi Yayınları, ss. 37-129.

Öztaşkın, M. (2010). Frigya (Phrygia) Bölgesi Bizans Dönemi tarihi coğrafyası. Frigya (Phrygia) Bölgesi Kaya Kiliseleri. (Ed. B. Y. Olcay Uçkan) Eskişehir: Tepebaşı Belediyesi, ss. 17-25.

Parman, E. (2002). *Ortaçağda Bizans döneminde Phrygia (Phrygia) ve bölge müzelerindeki Bizans taş eserleri.* Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Pekak, S. (2008). Kappadokia'da Bizans dönemine ait haç planlı iki kilise. *Ege Üniversitesi Sanat Tarihi Dergisi, XVII* (2), 85-113.

Perrot, G. (1864). *Souvenirs d'un voyage en Asie Mineure*. Paris: Michel Lévy frères.

Pococke, R. (1745). *A description of the East and some other countries, Vol. 2*. London: W. Bowyer.

Radet, G. (1895). *En Phrygie: Rapport sur une mission scientifique en Asie Mineure (août-septembre 1893).* Paris : Imprimerie Nationale.

Ramsay, W. M. (1888). Early Christian monuments in Phrygia: A study in the history of the church, I. *Expositor*, *3* (8), 241-267.

Ramsay, W. M. (1895). *The cities and bishoprics of Phrygia: being an essay of the local history of Phrygia from the earliest time to the Turkish conquest (Band 1,1): The Lycos Valley and South-Western Phrygia*. Oxford: Clarendon Press.

Ramsay, W. M. (1898). *Saint Paul the traveller and Roman citizen*. New York: G. P. Putnam's Sons.

Ramsay, W. M. ve G. L. Bell (1909). *The Thousand and One Churches*. London: Hodder and Stoughton.

Ramsay, W. M. (1883). The cities and bishoprics of Phrygia. *The Journal of Hellenic Studies, 4*, 370-436.

Ramsay, W. M. (1887). The cities and bishoprics of Phrygia (Continued). *The Journal of Hellenic Studies, 8,* 461-519.

Ramsay, W. M. (1890). *The historical geography of Asia Minor*. London: John Murray.

Ramsay, W. M. (1897). *The cities and bishoprics of Phrygia: being an essay of the local history of Phrygia from the earliest time to the Turkish conquest (Band 1,2): West and West-Central Phrygia*. Oxford: Clarendon Press.

Restle, M. (1969). *Byzantine Wall Painting in Asia Minor.* Shannon: Irish University Press.

Restle, M. (1978). *Studien zur Früchbyzantinischen Architektur Kappadokiens.* Wien: Verlag der Osterreichischen Akademia der Wissenschaften.

Rheidt, K. (1996). Kent mi, köy mü? Orta ve Geç Bizans Anadolu'sunda konut ve yerleşme. *Tarihten günümüze Anadolu'da konut ve yerleşme*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayını:.ss. 221-233.

Rodley, L. (2010). *Cave monasteries of Byzantine Cappadocia*. New York: Cambridge University Press.

Rose, C. B. ve G Darbyshire (edt.) (2012). *The New Chronology of Iron Age Gordion.* USA: University of Pennsylvania Press.

Rostovtzeff, M.I. (1998). *The social and economic history of the Hellenistic world C.I*. Oxford: Clarendon Press.

Ruge, W. (1941). Phrygia (Topographie). *Paulys Realencyclopaedie Der Klass*. *Altertumswissenschaft XX\1*.

Runciman, S. (1986). *Haçlı Seferi Tarihi I*. (çev: F. Işıltan), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Sams, G. K. (2012). The new chronology of Gordion and Phrygian pottery. *The archaeology of Phrygian Gordion, royal city of Midas.* (Ed. C. B. Rose). USA: University of Pennsylvania Press, ss. 57-66.

Sanderson, J. (2010). *The Travels of John Sanderson in the Levant, 1584-1602*. (ed. W. Foster), Farnham: Ashgate.

Scharf, A. (1966). The Jews the Montanists and the Emperor Leo III. *Byzantinische Zeitschrift, 59* (1), 37-46.

Schepelern, W. (1929). *Der Montanismus und die Phrygischen kulte: eine religionsgeschichtliche untersuchung*. Tübingen: J. C. B. Mohr.

Schiemenz, G.P. (1969). Die kapelle des Styliten Niketas in den weinbergen von Ortahisar. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, *18*, 239-258.

Schweinfurth, P. (1955). Zur bestimmung des bautypus der kreuzkuppelkirche. *Akten 9. Internationaler Byzantiner Kongress,* Saloniki 1953. I, ss. 442-445.

Sevcenko, N. P. (1991). Types of Christ. *The Oxford Dictionary of Byzantium Vol. 1*. USA: Oxford University Press, ss. 437-439.

Sevin, V. (1982). Anadolu'da Pers egemenliği. *Anadolu uygarlıkları ansiklopedisi. C. II.* İstanbul: Görsel Yayınları, ss. 311-312.

Sheppard, A. R. R. (1979). R.E.C.A.M. Notes and Studies No. 6: Jews, Christians and Heretics in Acmonia and Eumeneia. *Anatolian Studies*, *29*, 169-180.

Sheppard, A. R. R. (1981). Pagan cults of angels in Roman Asia Minor. *Talanta 13-14*, ss. 77-101.

Sivas, T. (2008), Kabartmalı bir Phryg kaya mezarı: Karacakaya/Gelin Kız Mezarı. *Muhibbe Darga Armağanı*. İstanbul: Sadberk Hanım Müzesi Yayını, 437-450.

Sivas, T. (1999). *Eskişehir-Kütahya-Afyonkarahisar il sınırları içindeki Phryg kaya anıtları*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Speidel, M. (1984), *A Latin gravestone of AD 390 from Sebaste/Phrygia. Roman Army Studies Vol.1* Amsterdam: Gieben, s. 381-394.

Starr , J. (1936). An eastern Christian sect: The Athinganoi. *The Harvard Theological Review*. *29*, (2), 93-106.

Steuart, J. R. (1842). *A description of some ancient monuments, with inscriptions, still existing in Lydia and Phrygia*. London: James Bohn.

Strobel, A. (1980). *Das heilige land der Montanisten*. Berlin: De Gruyter.

Struck, A. (1909). Vier byzantinische kirchen Argolis. *Athenische Mitteilungen 24*, 189-235.

Strzygowski, J. (1903). *Kleinasien, ein neuland der kunstgeschichte kirchenaufnahmen*. Leipzig: J. C. Hinrichs.

Sunay, S. (2008). *Aksaray Güzelyurt manastır ve kilise binaları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.

Swift, E. H. (1951). *Roman Sources of Christian Art. New York*: Columbia University Press.

Tabbernee, W. ve P. Lampe (2008). *Pepouza and Tymion*. Berlin: Walter de Gruyter.

Tabbernee, W. (1997). *Montanist insciptions and testimonia*. Macon: Mercer University Press.

Teteriatnikov, N. B. (1996). *The liturgical planning of Byzantine churches in Cappadocia*. Roma: Pontificio Istituto Orientale.

Texier, C. (1839). *Description de l'Asie Mineure: faite par ordre du gouvernement français en 1833-1837; beaux-arts, monuments historiques, plans et topographie des cités antiques (Band 1)*. Paris: Firmin Didot.

Thierry, N. (1988). *La peinture de Cappadoce au XIII. Siecle. Colloques scientifiques de l'Academie Serbe des Sciences et des Arts, XLI*, 1988: 359-374.

Thierry, N. (1994). *Haut moyen-âge en Cappadoce 2*. Paris: Libr. orientaliste P. Geuthners.

Thonemann, P. (2013). *Phrygia: an anarchist history, 950 BC–AD 100. Roman Phrygia*. Cambridge: Cambridge University Press. ss. 1-40.

Tiryaki, A. (2007). *Kisleçukuru manastırı, Antalya'nın Doyran Beldesi'nde bir ortaçağ yapı topluluğu*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

Trebilco, P. (2004). The Christian and Jewish Eumeneian formula. Negotiating diaspora: Jewish strategies in the Roman Empire. *Library of Second Temple Studies 45*. (Ed. J.M.G. Barclay). Sheffield: Sheffield Academic Press, 66-88.

Trevett, C. (2002). *Montanism: Gender, authority and the new prophecy*. Cambridge: Cambridge University Press.

Trevett, C. (2002). *Montanism. The early Christian World vol. II*. (ed. P. F. Esler). Oxon: Routledge, s.s 929-951.

Tüfekçi Sivas, T. ve H. Sivas (2007). *Frig Vadileri*. Eskişehir: TMMOB Eskişehir İnşaat Mühendisleri Odası.

Uçankuş, H. T. (2002), *Ana tanrıça Kybele'nin ve Kral Midas'ın ülkesi Phrygia*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.

Uyar, T. (2010). *Thirteenth century Byzantine painting in Cappadocia: new evidence. 12. ve 13. yüzyıllarda Bizans dünyasında değişim*. İstanbul: Vehbi Koç Vakfı, 617-625.

Üyümez, M. (2003). Kemerkaya Yedikapılar kaya yerleşimi ve yer altı yerleşimi temizlik çalışması. *Müze çalışmaları ve kurtarma kazıları sempozyumu. 13*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, ss. 257-270.

West, C. (2014). *St. Michael the Archangel in Late Antiquity. Undergraduate Honors Theses*. Paper 737. University of Colorado at Boulder.

Whittow, M. (1996). *The Making of Orthodox Byzantium 600-1025*, London: Macmillan.

Williams, A. L. (1909). The cult of the angels at Colossae. *Journal of Theological Studies 10*, 413-38.

Wright, G. R. H. (1997). Beycesultan 1954: Some Byzantine Remains. *Anatolian Studies 47*, 177-193.

Wulff , O. (1903). *Die Koimesis-kirche in Nicaea und Ihre Mosaiken*. Strasbourg: Heinz und Heinz.